ISSN: 2795-1731

Open Access, DOI, Indexed in NepJOL

A Multidisciplinary Peer-Reviewed Journal

Volume 4 Issue 1 June 2025

BMC Research Journal

Published by

Research Management Cell (RMC)

BIRENDRA BIDHYA MANDIR CAMPUS

Tikapur-1, Kailali, Nepal

BMC Research Journal 2025

Published by
Research Management Cell (RMC)
BIRENDRA BIDHYA MANDIR CAMPUS
Tikapur-1, Kailali, Nepal
Email: rmc.bmc@gmail.com

2795-1731

ISSN: 2795-1731

A Peer-Reviewed

Open Access Multidisciplinary Journal

Volume 4 | Issue 1 | June 2025

BMC Research Journal

Published by
Research Management Cell (RMC)
BIRENDRA BIDHYA MANDIR CAMPUS
Tikapur-1, Kailali, Nepal

ISSN: 2795-1731

BMC Research Journal

(A Peer-Reviewed, Open Access Multidisciplinary Journal)

Volume 4 Issue 1 June 2025

Editorial Board:

Editor-in-Chief

Assistant Professor, Chetra Bahadur Darlami Magar
M. Phil. T.U.
chhatra.darlami@gmail.com

Managing Editor

Assistant Professor, Dwarika Prasad Bhandiari
M.Phil. T.U.
dwarikatkp@gmail.com

Editors

Associate Professor, Dharm Bahadur Bist
bistdharma912@gmail.com

Assistant Professor, Gagan Bahadur Gharty Magar
gaganghartimagar04@mail.com

Assistant Lecturer, Thir Prasad Upadhyay
thirprasadupadhyay@gmail.com

Part Time Lecturer, Chhatra Raj Joshi
crjoshi2014@gmail.com

Published by
Research Management Cell (RMC)
Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali

Board of Research Management Cell

Co-ordinator
Chetra Bahadur Darlami Magar

Members
Dwarika Prasad Bhandari

Gagan Gharty Magar

Prem Tiruwa

Thir Prasad Upadhayay

Published by: Research Management Cell (RMC),
Birendra Bidhyamandir Campus
Tikapur-1, Kailali, Sudurpashim Province, Nepal.

Email: bmc.tkp@gmail.com

Website: www.birendracampus.edu.np

BMC Research Journal is a double-blind peer-reviewed multidisciplinary journal published by the Research Management Cell of Birendra Bidhya Mandir Campus Tikapur, Kailali, Nepal.

The articles in BMC Research Journal © 2025 are licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Copyright@author(s) 2025

ISSN: 2795-1731(Print)

Printed in Nepal

Layout and Cover Design

Shankarpress, Tikapur, Kailali # 9848430264

Print copies: 250

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

BirendraBidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

Sartrean Existentialism and Abner's Odyssey for Self-Identity in Faulkner's Writings

Mohan Dangaura
Assistant Professor
Nepal Sanskrit Unversity

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Mohan Dagaura, mdangaura6@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-3696-0324
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80062

Abstract

This essay examines Abner Snopes; one of the most distinct character in William Faulkner's writings and major character in his short story "Barn Burning" from Jean-Paul Sartre's perspective on existentialism. Sartre defines human exploration of personal identity as swaying movement between being and becoming. Studying Faulkner's Abner from Sartre's philosophy helps to understand the general human tendency of struggling to achieve one's true self. Abner as an uncompromising foe in "Barn Burning," creates suffering to his employers and disapproves the actions of his own relatives. His fury drives him to continue damaging other people's property. His fury provoke him to burn his master's barn in retaliation. Even after repeated attempts, Abner's odyssey for achieving the social acceptance and dignity fail. Realizing his place in society is still his unfulfilled ambition; his spirit wobbles between being himself and conforming to societal standards. Therefore, study of Abner's personality through Sartrean existentialism helps us to understand not only the particular fictional individual but dominant existential crisis among all of us. Hence, this essay attempts to explain the ways an individual's character and identity gets shaped by his wobbling quest of being and becoming in society by taking Abner's case as the point of critical analysis.

Keywords Abner, existentialism, being and becoming, modernism, capitalism

Introduction

Abner Snopes; a father character in Faulkner's short story "Barn Burning" fluctuates across the conflict of social ethics and morality while attempting to pursue one's self-discovery. His pursuit of self-identity shapes his rebellious character against the plantation owners and oppressive landlords. His rebelliousness against all the morality signifies conflict an individual lives throughout his life on trying to form his identity and sustain his dignity. To study the factors creating such existential crisis in an individual by Sartre's philosophy as described in his seminal text Being and Nothingness (1969) helps us understand the distinct phenomenon all humans experience while working for their identity. In "Barn Burning" Abner's servility to his privileged and wealthy landlords create the chaos in choice of his decisions shaping his destructive behavior. His will to inspire his son to follow his own blood signifies to stick to his true self of being the poor peasant and revolt against the established moral codes for the underprivileged like them. The society that sets standard codes for its morality but acts opposite to its own ethics create the conflicts among its individuals. From this, some distinct characters like Abner revolt attempting to restore the sense of morality and during the process their own personalities oscillate between being what they are and attempting to become what they desire. Abner's barn burning, his vengeance and failure to pursue the very morality he wishes for himself signifies the modern individual's attempt and failure to live by the morals and ethics he believes in.

Literature Review

In her discussion of the economic agency opposing the plantation system in Faulkner's Go Down, Moses (1942), Kayaba (2021) refers to the money loaned to the slaves on various problems as "conscience money" (p. 57). But, there was never a sufficient payment or fair reparation for the injustice and exploitation that slaves endured during the illustrious South era. Through his portrayal of the tumultuous connection between former slave owners and their unacknowledged Black relatives on the Southern plantation, Faulkner addresses the insufficiency of monetary reparations in his books. Reading the novel's economic exchanges between the two races, according to Kayaba, reveals not only the agency of Black characters struggling in the White-centered plantation system but also institutional violence that continues to manipulate Blacks' (physical) properties in the postbellum era (p. 58). It shows how Faulkner tried to give his Black characters agency. Accordingly, Faulkner's self-critical thoughts offer the contemporary endeavors to use the best visible and corrective techniques to resolve the dispute between Blacks and Whites.

Dallaire (2023), analyzing trauma, race, and resurrection through the lens of Dilsey's character in The Sound and the Fury (1929), contends that Faulkner's method of bringing back to life the archetypal southern character in his works reflects his nostalgia and yearning for the illustrious antebellum era (p. 3). Racism-related tragedy in American history affects Faulkner's characters. Such trauma recurrence via the characters also represents the drive toward societal repetition (Forter, p. 280, as cited in Dallaire p. 389), both in Faulkner's own subconscious and across the Black communities. Our social interactions further exacerbate the wounds from past and present societal traumas. The creation and perpetuation of traumas shaped by social and historical factors characterize every culture today. But Faulkner's use of traumatized people in his writings suggests his desire for appropriate recognition and response to his socially oppressed characters in the long term.

In her analysis of Absalom, Absalom(1936), Gerend (2009) contends that Faulkner's literature represents the American empires, whose focus was on Haiti's dominance over social and cultural spheres. In Haiti and other Caribbean countries, America has long sought to project an image of itself as the father figure (Gerend, 2009, p. 20). The main discursive process that allowed the United States to invade and occupy Haiti for nineteen years, according to historian Mary A. Renda, was paternalism (as cited in Gerend, 2009, p. 18). Since Haiti was invaded by the US for nineteen years due to this political theory, it clearly reflects how the paternalist ideology of powerful nations undermines weaker and smaller countries. America's infatuation towards modern materialistic social life signifies the oppression that underprivileged groups suffered in socio-cultural sphere of America.

However, the white supremacy feelings was so deeply embedded in American society that it even made the poor whites take pride in themselves all blacks. In a similar vein, Raiford (2016) examines the idea of Faulkner's work by dissecting Sutpen, a character who illustrates how affluent white power dominates and impairs the agency of impoverished white people (p. 103). Even though Sutpen is a member of the lower class, he feeds his ego by boasting about his White lineage demonstrating the delusion of racial. Though the economic interests of poor whites in the South differed sharply with those of white elites—poor Southern whites nonetheless held themselves in high regard and harbored dreams of what they may become in the future. Labor historian Mark Fannin elucidates that slavery served as the cornerstone of all that white Southerners sustaining a strong white coalition (as cited in Raiford, p. 105). The white supremacy notion, thus, was actually responsible for the poor whites to suffer from the class disparity despite sharing similar experiences to their black folks.

Analyzing Faulkner's "Mink Snopes and Southern Livestock Control Practices," Zender (2022) contends that the majority of Faulkner's protagonists are lower-class individuals who rebel against the predetermined notion of rational society and fight racially dominating affluent masters (p. 119). The opening of the "Barn Burning" is the most concise and comprehensive illustration of a character from a lower social level resisting this change. Klarr (2019) contends that Faulkner depicts the deteriorating civilization and the emergence of gothic culture in his portrayal of the genuine Southern reality (p. 410). Faulkner's texts show large, opulent structures that were once the pinnacles of affluence in complete disrepair, together with abandoned plantation dwellings to illustrate the decline. Klarr contends:

> The very deterioration of architectural space hybridizes the cultural conflicts it materializes, as it is the binary oppositions that give a culture its shape. Any physical-conceptual feature of a culture, including its spatial elements (home, farm, plantation), relational structures (slavery, feudalism, patriarchy), and collective imaginaries (myth, tale, narrative), are all losing coherence when a culture is said to be in decay. It is taking away their ability to organize. (p. 411)

Therefore, Klarr contends that Faulkner's work on the portrayal of South is "post-structural" meaning that fragmentation now exists where structure, a closed system, or a sort of palpable wholeness had existed. Since it changed the course of Southern decadence, Faulkner's sorrow over the passing of the splendid South recurrently appears in his texts.

The Yoknapatawpha books of Faulkner, according to Tebbets (2020), are haunted by patricides and near-patricides (p. 508). Throughout the majority of his books, the sons murder their dads, symbolizing the attempts of the young characters to rebel against the limitations imposed by their father figures. Therefore, they turn to patricide as a means of escaping the evils of patriarchy. In addition to being responsible fathers, they must eradicate the patriarchal system in their culture, which places women and people of color in a lower position within a male-dominated hierarchy that is thought to be normal and unchangeable (Tebbets, p. 508). In As I Lay Dying (1903), The Sound and the Fury (1929) and Sanctuary (1931), Stannard (2021) contends that Faulkner portrayed the corporeal and mental grotesque (p. 210). As his characters endure psychological suffering in a society that is estranged from them and fixated on the past or trauma, Faulkner advances Bakhtin's concept of "grotesque realism." His characters' aggressive and transgressive actions symbolize mourning. But when his characters experience bigotry, Faulkner reminds us that their presence and actions are not some terrible aberration but rather a reflection of the current social order. By bridging the enormous Atlantic Ocean that separates America and Europe, Honeini (2021) shows that

William Faulkner's "postage stamp of native soil" might be comprehended (p. 28). The Holocaust is one of the greatest catastrophes in human history, and Faulkner's writings become pertinent to it for their focus on the legacy of slavery and the history of racist brutality against African Americans.

According to Faust (2020), Faulkner captured the psychological realities of the War's aftermath and the Confederate home front (p. 8). Faulkner stated that the human heart in conflict with itself was the sole subject worthy of literature in his 1950 Nobel Prize address. He writes about this issue while experiencing it himself. His tribulations compelled him to innovate and try new things, which produced his creative and moral insight. Similar to Marx's historical materialist approach, Miles (2008) contends that Faulkner's stories highlight the human spirit's resistance to the exploitative and dehumanizing aspects of America's dominant economic system while also exposing the ways in which ideologies operate under capitalism (p. 327). The yearning to alter the material circumstances that made up the society in which Faulkner lived and wrote, as well as his animosity for the logic of capitalism both get reflected in his writing.

On different note, Faulkner's literature, according to Bonds (2012), glorifies white supremacy (p. 63). In Faulkner's texts the white man makes the black person constantly identify as a black person rather than as a human being. As a result, his writings often get accused of spreading the subversive white ideology. Abner's trial for causing damage to Mr. Harris's property by allowing his pig run loose opens the narrative in a court of law. Mr. Harris's property gets harmed by Abner's pig. Abner's free will appears to be alluded to by the pig, who continues to wander aimlessly and cause havoc in all its surroundings. Leaving the pig free from a fence represents his inner drive to maintain his freedom. The fence that was intended to restrain the hog signifies the societal norms and behaviors that direct people to lead sensible lives. Faulkner writes, "He had no fence that would hold it...saw the wire I gave him still rolled on to the spool in his yard" (Barn Burning, p. 202). Abner's harmful characterization comes from his act of vengeance against his wounded will. Thus, he could be interpreted as a psychologically challenged individual diligent about setting barns on fire.

Abner falls prey to social conscience which labels everyone who falls short of societal expectations as illogical and unsuccessful. While actively adhering to social norms, one cannot be his/her own self. In such course, one loses one's sense of self, becoming someone else. This makes an individual feel dejected and detest one's metamorphosis from a biological to a social being. In Sartre's words, existence free from the taint of social consciousness signifies pure happiness. Thus, the life of innocence always gets preferred.

Abner impels his son Sarty to be loyal to his nature by incessantly reminding him to act his blood. Hence, Sarty resists the false life as his father reminds him to stick to his nature.

Therefore, how one defines what constitutes a decent existence becomes challenging issue as it differs from individual to individual. Usually, the existential crisis bothers the economically underprivileged individuals. Such individuals try to attain a socially prescribed goal. However, when they fail, they act inconsistently with that expectation and thus get labeled as misfit. "Existence precedes essence," Sartre contends in *Being and Nothingness* (p.438). He defines reality as a social fabrication based on existential philosophy. After the First and Second World Wars, many began to mistakenly believe that there could be a logical world. Thus, Abner as an individual also could not surpass this faith. Hence, overlooking Abner's ability to set the barn on fire would just be robbing of his agency to act on himself. Therefore, ignoring a seemingly insane looking action of an individual means ignoring justice to one's agency.

Methodology

This study uses the library research approach to discuss, review and interpret Sartrean existentialism and Abner's character. By critically studying the research articles written on Faulkner's texts, motifs, his recurrent themes and dominant ideology, this study found Sartre's existential philosophy appropriate to interpret the subjectivity of Faulkner's characters. Sartre's seminal text *Being and Nothingness* (1969) categorically argues the conflict of the human subjectivity oscillating between being honest to one's true self and the acting according to the expectation of the society. Sartre (1969) argues that human beings in their quest to becoming their true self often end being nothing and realizing the nothingness of their efforts throughout their whole life. Hence, this essay analyzes the character of Mr. Abner Snopes in "Barn Burning" on light of his constant antagonism towards his landlords to see how one's quest to get satisfied on acting one's true self creates the tension and self-harming trench between being and becoming (becoming in a sense of acting according to the society's expectation). Thus, by categorically interpreting the seminal ideas of Sartre's existential philosophy, the essay interprets Abner's character as the prototype of modern individual who suffers from the anxiety whether to stick to one's true self or act according to societal expectation.

Results and Discussion

Using Sartre's theory of 'being-in-itself' and 'being-for-itself,' the enigma surrounding Abner's annoyance and violent deed of burning the barn could be analyzed. According to Sartre, people always strive for perfection. Such urge often signifies their quest for perfect will. As per human ego, the search for the 'perfect will' never gets fulfilled. An individual enforces disorder and confusion in the lives of others in an attempt to achieve perfection and order in his/her own life. Fire signifies Abner's strive for his attempt towards this perfection. His primary goal for survival gets symbolized by his act of stealing and surviving with the aid of the small fire. Fire symbolizes energy inherent inside an individual's free will. As stated in the story, "The element of fire spoke to some deep mainspring of his father's being" (Barn Burning, p. 204). The symbolic representation of one's 'free will' through fire suggests Abner's search for his agency.

"The passion of man is the reverse of that Christ," said Sartre (1969), "for man loses himself as man in order that God may be born" (p. 783). However, humans lose themselves in vain since the concept of God is inconsistent. "Man is passion, useless" (Sartre, 1969, p. 784). Existential agony stems from human's innate fear of their own potential. Abner never realizes his full potential or attains success. His effort remains in vain. In the modernity, human actions for materialistic gain, knowledge acquisition, and social prosperity often come at the expense of transgressing values and reason. Abner's pursuit for agency signifies fallacious attempt in seeking one's existence. Sartre contends that human nature is inherently flawed. We strive for perfection even when it remains certainly unattainable. Man, according to Sartre, is the tension and culmination of pour-soi (being-for-itself) and en-soi (being-in-itself). He refers to existence as the ultimate affirmation of both of these standards (p. lxvi). Being without consciousness is defined as being in itself. Things in their natural state remain in that mode as it suggests stability in life referring to one's self-awareness.

In the story, the Snopes family wagon is traveling forward. The wagon is always rolling, representing the journey of life that continues despite sadness and hopelessness. The fixed idea of essence of existence is profoundly challenged by Sarty's ignorance of their fate. The events turning opposite to Sarty's desire to halt at a particular moment signifies the meaninglessness of existence and its unpredictable nature. Hence, Sarty's desire naturally conflicts with his father's insistence on leading a roving life. However, the financial disaster he experiences causes his instability in life. He opposes hoarding grain so that planters would remain hungry since the impoverished who really cultivate crops get denied access to it. His

disturbed childhood represents his continuous desire for stable and happy life; "The wagon went on" (Barn Burning, p. 204). However, his incognizance signifies the possibilities, values, and temporalities of deficient human life. In Sartre's essence, "We are what we are not and we are not what we are" (p. xix). Thus, human existence signifies both achievement and negation at the same point.

Sarty, in contrast to his father, constantly slithers in the direction of a steady new existence. However, he frequently gets drawn to the idea of his ancestors' violent blood. He constantly smells the dread, sadness, and anguish due to his bodily hunger. The pull of blood reminds his biological lineage. The force of his familial genetics, which he dislikes and constantly disregards gets linked to his ancestry's blood. However, he suffers from dread, despair, and sadness due to the power of blood; "The smell and sense just a little of fear because mostly of despair and grief, the old fierce pool of blood" (Barn Burning, pp. 201-03). However, because of his young age, Sarty stands directly in opposition to his father.

The society appears "ordered but not heavy enough to keep him footed solid in it, to resist it and try to change the course of its events" (Barn Burning, p. 206) to Sarty. The conflicting picture of an ideal existence hovers in his mind. Sartre considers human being as a mesh of self and self-in-being. It signifies living with duality. An individual always craves for attaining the perfection in life. Sarty consistently romanticizes the life he envisions for the future. His thoughts about the future never stop. He fails, however, to achieve that future due to his poverty. He describes his sensation being torn and caught between his fantasies (Barn Burning, p. 211). His father's violence and its consequences impedes his ambitions. He dislikes the world he lives in because he is a young, naive boy. According to Wang (2006), humans are an essential deficiency, and as long as they live, they never stop searching for a perfect future but which they fail to possess (p. 11). Sartre contends on the fact that humans never get entirely free from their social circumstances. He calls this facticity as they could not entirely change other's perception regarding them. Hence, Abner cannot change Sarty's interpretation of him. Moreover, Sarty mentions his 'stiff foot' twelve times attributing his mental conflict. Thus, humans cannot change their physical essence by themselves.

In recent times, while majority of the society is suffering from the large scale poverty and unemployment, certain portion of individuals have amassed immense wealth due to the expansion of capitalism and global corporatism. A select few individuals hold sway over the global economy. The economy is dominated by small and ultra-rich individuals. A global economic downturn has coincided with the world's transition to capitalism. The principles of a just society turn out to be useless in such circumstances. People develop negative attitude

towards their lives as a result of such circumstances. Sartre contends that denying scarcity is possible through negativism. It makes us realize integral humanity, a situation when everyone achieves social justice (Engel, p. 31). However social problems impede the concept of equity and justice. It gives rise to criminal activity, violations, and intellectual protest, even on digital platforms. Hence, it further demonstrates the absurdity of the actual world.

Humans therefore fail to discover the purpose of life under social circumstances. The way that people live now scarcely appears to have any purpose. Society's rational codes, norms, and ideals fail to provide the means of survival. Living optimistically in the hope of a better future only leads to ill faith. Moral rules get disregarded by those who would rather live in bad faith. However, when someone behaves this way, individuals responsible for creating such situation perceive it as an anarchy. In his analysis of Faulkner's Snopes fictions, Lessig (1999) looks at how Faulkner depicts class in the post-bellum South and how he handles the burgeoning market economy. One may see Snopes's aggressive behavior and self-aggrandizement as a reaction to his post-traumatic change. In Faulkner's novels, the isolation of a single person rebelling against a new commercial approach comprises dominant theme.

Humans illustrate agonized species, according to Sartre. The reason humans suffer is because, according to Sartre, "they are haunted by a totality as it neither becomes its true self nor its projected self" (p. xxiv). According to Kirkpatrick (2015), human existence is thus by its very essence a sad consciousness that cannot be transcended (p. 9). Abner's predicament, though, is rather obvious. Abner remains unhappy with who he feels like he is; he just wants to dodge his past. He often gets traumatized by the volatility of being or not being. Had he been privileged, he would have more benevolent towards life. His pursuit of stable life makes him unstable. The human irrationality implies Abner's awareness of the ideals of his landowners' civilized and utopian society. Abner thinks his behavior makes sense. Accordingly, he rationalizes his actions. As a result, he never stops appealing to his son's instincts. "His ferocious conviction in the rightness of his own actions would be of advantage to all whose interest lay with his" (Barn Burning, p. 204), describes his driving force that intensifies his son's desire for the affluent existence.

Privileged groups relentlessly attempt to oppress underprivileged while maintaining a core of order and calm. Uneven access to wealth and privileges act as the source of poverty-related irrationality. As Abner fails to provide his family the financial stability they need, he as a poor tenant laborer continuously faces danger of losing both his life and his family. The concealed irrationality that allows capitalists to manipulate social and cultural politics to their advantage produces a rebellious character from a starving man. Abner understands that his

circumstances involve the denial of his inherent nature. Being oneself pushes people further away from the materialist existence and the socially idealized idea of a civilized existence.

Abner gets involved to villainous acts after ostentatiously overwhelmed with yearn for a happy existence. Major de Spain, who constantly mistreats Abner for spoiling his rug, demands twenty maize bushels, which is nearly difficult for Abner to pay. "It cost a hundred dollars. But you never had a hundred dollars. You never will, so, I am going to charge you twenty bushels of corn against your crop" (Barn Burning, p. 210). Abner keeps returning to his conceit after understanding that stability in life is unachievable and fires the barn. Abner acts strangely because of these expectations and his unfavorable destiny despite his constant efforts to change it. However, the privileged group has already automated this deed in our society. The privileged group constantly strives for higher materialistic gains that elevates them to the dominant position. Even being aware about death humans irresistibly strive for the attractive materialistic life. They live a safer and healthier life as they successfully become able to deprive and oppress the underprivileged ones by imposing their standards. As Sartre states, "It is an act of bad faith to merely adopt these values" (as cited in Engel, p. 22). This makes humans to act as though there lies specific reason for their actions. Such impression deceives them and obfuscates their freedom. Hence, Abner's annoyance comes from failing to meet the societal expectations. He could have avoided his such action had society given him the opportunity to work for a better life.

The notion of reality in this civilization does not align with the reality of society. According to Sartre's explanation of negativistic ethics, morality of the positive sort is meaningless in a society where scarcity – a negative that is the result of human creation-rules. The destitute and downtrodden have little genuine choice in defining a universal morality. Scarcity drives mankind to commit evil. Institutions within society keep things scarce (Engel, p. 25). Billingslea (1991) examines Sarty's maturation as an adult and his search for a free soul due to his father's dominance on him. "Then he was moving, running, outside the house, toward the stable: this old habit, the old blood which he had not been permitted to choose for himself, which had been bequeathed him wily nilly and which had run for so long" (Barn Burning, p. 214) illustrates Sarty's helplessness in leaving the imprint of his ancestral blood.

The constant pressure from Abner to obey him traps his son in his expectations. Sarty wants to change, but he becomes incapable of breaking the strong ties of blood because of the profound impact his father left on him. Discovering one's true being becomes Sarty's inner spiritual quest represented by his transformation from a son to a fatherly voice. If Sarty's

actions are surprising or dubious, Billinsglea (1991) argues, it's only because he chose to invoke that independent spirit that is contrary to our nature and frequently at odds with familial ties, rather than abiding by the social mores of the day (p. 16). His spiritual search for a just and moral society gets reflected in his conscience, which led him to warn de Spain and take responsibility for his father's actions. Thus, from psychoanalytic perspective his character travels from innocence to experience. Sartoris (1983) states:

> The conflict between Abner Snopes and the Old South social order is delineated in two courtroom scenes, one opening the story and the other precipitating the final crisis….the fine levied in the second case and the transgression committed by Snopes in the first both allude to the feudal practice of cornbóte. (p. 3)

The word "cornbóte" is derived from the French word amercement, which means fine. Sartoris examines Snopes history from the perspective of twentieth-century feudalism. Due to his ongoing conviction of guilt and the frequent imposition of fines, Abner develops a sort of vindictive streak and destroys the feudal lord's possessions in order to vent his resentment. Hence, Abner's action is a sort of protest against societal and financial oppression. Since human psyche drives them more significantly than any animal, the relocation of rage via the violent and chaotic medium serves as a warning to society that no individual could ever be restricted like an animal.

Human destiny is an everlasting adventure. They lose themselves in being a social creature. Such disguised identity often agonizes them. For a man, existence with two faces works as an illusion making them less moral as a result. They attempt to cling to their essential purity rather than rejecting their actual selves. God resides within themselves rather than as an entity to be found somewhere else. Thus, Abner could not leave his will to be himself. Mitchell (1965) argues that Abner in reality burns the barns only at a certain times (p. 2). Mitchell so makes an effort to unearth his past. In the past Abner's was shot in the heel to put restrictions on his will. Thus, he recreates that event with the intention of nullifying those boundaries—that is, of inverting its moral declaration.

Abner's foot signifies his injured will because of the way his foot and will are intertwined. Abner's aggressive and disjunctive nature is a direct result of his earlier trauma. The trauma of his embarrassing history serves as a yardstick for his behavior. Therefore, rather than being a figure to hate, Abner is one to relate to. According to Sartre, "we want to be perfectly happy, and we realize that we can never be perfectly happy in this life, so our existence is played out in this uncertain space between desire and frustration, between possibility and failure, between hope and despair" (as cited in Wang, p. 11). Abner attests to

Sartre's moral crises and its degradation during violent or emergency situations. Thus, his good and bad deeds depend upon the treatment he receives from society.

Humans have a strong innate urge for survival. Prestige, morality, and reason can all become irrelevant in situations that real social conditions. Humans could merely be authentic and when acting the real world. Abner acting independently, being true to his roots, and nature makes him a Sartrean being torn apart between one's true will and social expectation. "You're getting to be a man. You got to learn. You got to learn to stick to your blood or you ain't going to have any blood to stick to you" (Barn Burning, p. 205). An individual creates a moral crisis if he/she acts on behalf of someone else. Masking one's true identity fosters a culture of hypocrisy in society. Thus, Faulkner's Abner and Sartre's "worthless, passionate guy" both types signify nonconformity. Such characters signify the realistic truth that breaking the rules often acts as the only way to survive in society. Humans always have parallel lives living with fake identity. Therefore, in Sartre's opinion they always strive for an unsuccessful synthesis of being and becoming (p. 194). Such situation produces the combination of being and becoming. Human nature is never one-dimensional and stagnant.

Sartre argues that one who lives by others' expectation ends up being divided from what one is. Humans discover their identity from the others, and thus often turn within to realize their true self. Augustine argues, "Humanity chose nothingness over being by exercising its freedom" (as cited in Kirkpatrick, p. 2). For this reason, bad deeds for the privileged groups often resembles spiritual quest for humans. Sin and evil originate from humanity. Human existence is meaningless making us untrustworthy storytellers of their actions. Adversary makes humans doubt on morality and philosophy. They lose faith from the entire belief system. According to Sartre, people alter their beliefs because of limitless wishes. Unfulfilled wishes provide significance to their experiences. As for the fundamental deficiency in human nature, Sartre argues that it is because of our belief system:

> We are aware of our own incompletion. We have questions, dilemmas, and moments of existential and moral anguish. We try to resolve this constitutive tension by mapping out a meaningful future and projecting ourselves towards a particular goal. In this way we freely establish an identity in relation to this future through our actions. (as cited in Wang p. 2)

In addition to independence, humans crave for a stable identity. Additionally, they believe that they can simultaneously obtain both of them. Humans often interpret their life as

meaningless existence when they accept its absurdity. The absurdist portrayal of Joker characters in the movies *The Dark Knight Rises* (2012) ands *Joker* (2019) also explores the themes of life's absurdity and the violent behavior that results from being abandoned by love and caring. The very essence of existing for one's true identity in an attempt of fulfilling societal expectation produces human irrationalism.

Conclusion

Humans often lose purpose on account of having divergent opinions and recognizing racial, social, and religious hierarchy inside their social belief systems. Acting sane in the context of socially absurd environment shapes the human characters similar to Abner and Joker. Faulkner's Abner embodies the dark and severe aspects of human nature. Abner and Joker embody masked humans living under the veil of their true identity. However, lacking their true identity also makes them unpredictably powerful. Burning the barn signifies Abner's attempt to preserve the society's everlasting conflict between chaos and order. Abner's wounded will and the frustration over his poverty drives him to commit the social crimes. An individual in need of money showcases his/her dark side when he/she gets defeated by factors such as class struggle, the labor market, and the economic system. Humans experiencing severe economic hardship get entangled with the absurdity of existence. Hence, Abner's barn burning justifies his resistance against the existential crisis produced from class struggle. The absurdity of human existence creates the conflict between being oneself and becoming the different self as expected by society.

References

Billingslea, O. (1991). Fathers and Sons: The Spiritual Quest in Faulkner's "Barn Burning." *The Mississippi Quarterly*, *44*(3), 287–308. http://www.jstor.org/stable/26475157

Bonds, E. (2012). An "Other" Look at William Faulkner's "That Evening Sun." *Studies in Short Fiction*, *37*(1), 59–68.

Dallaire, S. (2023). (Re) Assessing Trauma, Race, and the Resurrection in Dilsey's Section of The Sound and the Fury. *Women's Studies*, *52*(4), 387–405. https://doi.org.tucl.remotexs.co/10.1080/00497878.2023.2169827

Engel, P. (2013). Negativistic Ethics in Sartre. *Sartre Studies International*, *19*(1), 16-34. http://www.jstor.org/stable/42705207

Faust, D. G. (2020). What to Do About William Faulkner. *Atlantic Monthly*, *326*(2), 80–82.

Gerend, S. (2009). "My Son, My Son!": Paternalism, Haiti, and Early Twentieth-Century American Imperialism in William Faulkner's "Absalom, Absalom!" *Southern Literary Journal*, *42*(1), 17–31. https://doi-org.tucl.remotexs.co/10.1353/slj.0.0051

Honeini, A. (2021). Faulkner Across the Pond: The State of European Faulkner Studies. *SouthernQuarterly 58*(3), 10–33.

Jean-Paul, S. (1969).*Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* (H. E. Barnes, Translator). Routledge. (Original work published in 1943)

Kayaba, C. (2021). Inadequate Compensation: Economic Agency against the Plantation System in Faulkner's Go Down, Moses. *Journal of ModernLiterature*, *44*(4), 57–72. https://doi-org.tucl.remotexs.co/10.2979/jmodelite.44.4.04

Kirkpatrick, K. (2015). Sartre: An Augustinian Atheist? *Sartre Studies International*, *21*(1), 1–20. http://www.jstor.org/stable/24720557

Klarr, L. (2019). Decaying Spaces: Faulkners Gothic and the Construction of the National Real. *MississippiQuarterly*, *72*(3), 407–425. https://doi-org.tucl.remotexs.co/10.1353/mss.2019.0020

Landau, I. (2012). Foundationless Freedom and Meaninglessness of Life in Sartre's "Being and Nothingness." *Sartre Studies International 18*, (1), 1–18. http://www.jstor.org/stable/42705180

Lessig, M. (1999). Class, Character, and 'Croppers: Faulkner's Snopeses and the Plight of the Sharecropper. *Arizona Quarterly: A Journal of American Literature, Culture, and Theory55*(4), 79-113. https://dx.doi.org/10.1353/arq.1999.0003.

Miles, C. (2008). William Faulkner's Critique of Capitalism: Reading "Wash" and "Centaur in Brass" as Stories about Class Struggle. *Mississippi Quarterly*,*61*(3), 325–341.

Mitchell, C. (1965). The wounded will of Faulkner's barn burner. *Modern Fiction Studies*, *11*(2), 185–189. http://www.jstor.org/stable/26278802

Nolan, C. (Director). (2012). *The Dark Knight Rises* [Film].Warner Bros Pictures.

Philips, T. (Director). (2019). *Joker*[Film]. Warner Bros Pictures.

Raiford, W. (2016). Fantasy and Haiti's Erasure in William Faulkner's Absalom, Absalom! *South:A ScholarlyJournal*, *49*(1), 101–121.

Sartoris, B.E. (1983). *Cornbote*: A Feudal Custom and Faulkner's "Barn Burning". *Studies in American Fiction11*(1), 91-94. https://dx.doi.org/10.1353/saf.1983.0010.

Stannard, J. (2021). The Physical and Psychological Grotesque in William Faulkner's As I Lay Dying, The Sound and the Fury, and Sanctuary. *Arkansas Review:A Journal of Delta Studies*,*52*(3), 208–212.

Tebbetts, T. L. (2020). "The Child is Father of the Man": Evolving Fatherhood in Faulkner's Later Fiction. *Mississippi Quarterly*, *73*(4), 507–525.

Wang, S. (2006). Human Incompletion, Happiness, and the Desire for God in Sartre's "Being and Nothingness." *Sartre Studies International*, *12*(1), 1–17. http://www.jstor.org/stable/23511220

William, F. (2007). "Barn Burning." Fiction: A Pocket Anthology, edited by R. S. Gwynn, 4th ed., Penguin Academics, 201-17.

Zender, K. F. (2022). William Faulkner's Mink Snopes and Southern Livestock Control Practices. *Mississippi Quarterly*, *75*(3), 307–324. https://doi-org.tucl.remotexs.co/10.1353/mss.2022.a905464

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kail ali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

Indelible Marks of Violence in Amrita Pritam's Novel *Pinjar*

Bimal Prasad Poudel
Assistant Professor
Nepal Law campus, TU, Kathmandu

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Bimal Prasad Poudel, poudelbimal006@gmail.com

Orcid: https://orcid.org/0009-0008-9600-5960

Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80064

Abstract

This paper examines the impact of the 1947 India-Pakistan partition through the lens of Amrita Pritam's novel *Pinjar* (1950), which poignantly captures the harrowing experiences of women caught in the crossfire of religious and political upheaval. The narrative follows Pooro and Lajo, two women whose lives are irrevocably changed by the brutal violence of partition, symbolizing the countless women who were abducted, raped, and subjected to forced conversions during this tumultuous period. Through these personal stories, *Pinjar* highlights the gendered nature of violence during partition, where women's bodies became battlegrounds for religious and cultural conflict between Hindus and Muslims. The paper delves into how the trauma of partition disproportionately affected women, whose suffering was often a consequence of communal hatred, societal norms, and the breakdown of familial ties. By drawing on trauma theory as articulated by Cathy Caruth and Jeffrey Alexander, as well as gendered readings of partition violence by scholars like Urvashi Butalia, Ritu Menon, and Kamla Bhasin, this study critically analyzes *Pinjar* to argue that Pooro's fate mirrors the fate of thousands of women whose lives were irreparably altered by the partition. Ultimately, the paper underscores the deeply gendered dimension of partition violence, illustrating how women's suffering became emblematic of the broader socio-political trauma of the era.

Keywords: partition, violence, trauma,Hindu- Muslim conflict, women's agency.

Introduction

Amrita Pritam's *Pinjar* is a poignant and powerful reflection on the harrowing experiences of women during the 1947 Partition of India, a cataclysmic event that fractured the subcontinent both physically and emotionally. Written just three years after the violence and upheaval of Partition, Pritam's novel serves as a stark narrative of the suffering endured by women, particularly those like Pooro, who were abducted, forcibly converted, and subjected to both physical and psychological traumas. Through vivid storytelling, Pritam lays bare the profound agony these women experienced as they became collateral damage in a brutal social and political upheaval. Drawing on her own experiences as a refugee, Pritam's work offers an intimate, authentic portrayal of the devastating effects of Partition. While existing scholarship has primarily examined the historical, feminist, and socio-political dimensions of *Pinjar*, this paper seeks to offer a fresh perspective by focusing on the psychological and emotional landscapes of its central characters, particularly through the lens of trauma theory and gender studies. Using frameworks of trauma theory and memory studies, this analysis will examine how Pritam's narrative reflects the intersection of gender, violence, and historical trauma, making it a crucial work for understanding the long-lasting effects of Partition on women's lives.

One of the primary objectives of this paper is to deepen the analysis of Pooro's relationship with Rashida, a character often viewed solely as an antagonist. By considering Rashida's backstory and motivations, this paper argues that his actions are not only those of an oppressor but are also rooted in the shared trauma of Partition. This complexity challenges the simple binary of victim and oppressor that often dominates discussions surrounding Partition literature. Additionally, the experiences of Lajo, another key female character, will be examined to highlight the nuanced ways in which women's suffering during Partition has been marginalized or simplified in many historical and literary accounts. Lajo's abduction, forced survival, and reluctant submission provide a lens through which we can reconsider the often-overlooked psychological toll that such traumatic events have on women. While this paper synthesizes existing scholarship on *Pinjar* and Partition literature, its contribution lies in offering a new interpretation of these themes. By engaging with trauma theory and feminist readings, this analysis offers fresh insights into the lasting emotional and psychological scars left by Partition, especially in the context of gender and identity. In doing so, it expands the scholarly conversation surrounding *Pinjar* and invites new avenues of exploration in the study of Partition narratives.

Literature Review

The study of *Pinjar* has been deeply intertwined with broader discussions on Partition trauma, gendered violence, and the long-lasting effects of cultural trauma. Central to this conversation is Jeffrey Alexander's concept of *cultural trauma*, which explores how traumatic events reshape collective identities, particularly in societies recovering from violent ruptures like the Partition of India. Alexander's theory helps illuminate how the shared trauma of Partition continues to reverberate in the collective consciousness of both India and Pakistan, particularly among women, whose experiences of violence and displacement were often overlooked. Cathy Caruth's seminal work on trauma as an "unclaimed experience" that disrupts memory also provides a critical framework for understanding how Partition remains an unresolved and pervasive psychological wound in South Asia, continuing to affect generations long after the event itself.

Feminist scholars like Urvashi Butalia, Ritu Menon, and Kamala Bhasin have expanded our understanding of how Partition's violence was particularly gendered. In *The Other Side of Silence*, Butalia emphasizes how women, caught in the crossfire of communal violence, faced not only brutality from external forces but also betrayal and violence from within their own communities and families. Menon and Bhasin's *Borders and Boundaries* further explores the socially constructed roles that women were forced to play, often as symbols of family honor and national identity, making them especially vulnerable to violence and exploitation during Partition. Magar (2024) studied the history of partition between India and Pakistan and found the partition was not the real intent of people of British India but the political interest of political leaders based on religion at that time and it further led to violence, displacement and trauma. In this context, he further states, "The unprecedented and insufficient thought to divide British India into India and Pakistan was not a historical incident but also the cause of violence, displacement and traumatic incident for many people" (p. 71). In this context, Pritam's *Pinjar* emerges as both a historical narrative and a powerful voice for the subaltern. Through its depiction of women's suffering, *Pinjar* challenges dominant historical narratives and gives agency to women whose stories were often marginalized or erased in mainstream Partition discourse. The novel thus serves as a crucial text for understanding the intersection of gender, trauma, and memory in post-Partition South Asia.

Methodology

This study employs a multi-faceted literary analysis of Amrita Pritam's *Pinjar*, utilizing trauma theory and gender studies to explore the psychological and emotional experiences of the characters. The analysis is grounded in a careful examination of specific narrative elements that shape the text and the characters' journeys. These elements are prioritized to uncover how the themes of victimhood, survival, and agency are represented. This paper applies a qualitative approach to analyze the thematic and narrative structure of *Pinjar*, with a primary focus on trauma theory and gender studies. Drawing on Cathy Caruth's and Jeffrey Alexander's influential theories of trauma, it examines how *Pinjar* portrays the fragmented and often disjointed experience of trauma, particularly the way women's identities are shaped and reshaped in the wake of the violent upheavals of Partition. Caruth's concept of trauma as a disruptive force that fractures memory and narrative offers a lens through which the novel's non-linear storytelling can be understood as a reflection of the psychological disarray experienced by its characters. Jeffrey Alexander's work on collective trauma further enriches the analysis by exploring how the trauma of Partition is not only an individual experience but also a shared cultural memory, affecting both personal and collective identities in the post-Partition landscape.

Additionally, this study draws on feminist perspectives from scholars such as Urvashi Butalia, Ritu Menon, and Kamala Bhasin, whose work on gendered violence during Partition provides important insights into the experiences of women caught in the violence of the era. By examining how these scholars document the systemic violence, abduction, and forced conversion that women endured, this paper underscores how *Pinjar* illuminates the intersection of gender and national trauma. Through close textual analysis, it will demonstrate how Pritam's narrative encapsulates the profound psychological, emotional, and social impact of these traumatic events on women's identities, showing how they were not only victims of individual violence but also caught in the broader cultural and political forces that sought to erase and reconstruct their sense of self. This methodology focuses on a holistic approach to analyzing *Pinjar* by prioritizing symbolism, dialogue, narrative structure, and character development as key elements that illuminate the intersections of trauma and gender. The analysis will demonstrate how Pritam's narrative complexity and the interplay of these elements provide a nuanced understanding of the emotional and psychological consequences of Partition.

Results and Discussion

Amrita Pritam's novel *Pinjar* (1950) delves deeply into the trauma of the partition. Set against the backdrop of India's division into two nations—India and Pakistan—it examines the profound impact of this separation, rooted in the differing religious identities of Hindus and Muslims. The plight of women during the par tition is realistically described in the novel. Amrita Pritam (1919–2005), drawing from her eyewitness testimony of the horrors of partition, objectively presents concrete and realistic accounts of the shattering experience of the ghastly events of 1947. She was among the thousands who migrated from West Punjab to settle across the newly created border. According to Lambert-Hurley, it is estimated that during the partition, "around twelve million refugees, 1 million dead from slaughter, malnutrition and disease, 75,000 women abducted and raped, thousands of families divided by new borders drawn on a map to represent the newly independent nations of India and Pakistan" (115).

While delivering a lecture to the MPhil class of 2020, Professor Beerendra Pandey asserted that following the Sepoy Mutiny of 1857, the British solidified their control over India by fostering hatred and division, particularly between Hindus and Muslims. After the British left in 1947, widespread violence broke out, forcing millions to flee their homes and resulting in the deaths of countless others. The dark side of human behavior during this period, marked by looting, rape, and abduction, remains poorly documented (Pandey). *Pinjar*, a reflection of this grim scenario, tells the story of Pooro, a Hindu girl who is abducted by Rashida, a Muslim boy. Pooro escapes her captivity before her wedding to Rashida and returns to her parents' home in the dead of night. However, her parents refuse to accept her, declaring that their home no longer has a place for her. To her parents, Pooro—whether alive or dead—is of no concern anymore.

Unable to resist the circumstances into which she is thrust, Pooro bears Rashida a son and begins to rise as a woman from the ashes of her girlhood. Pooro's eventual embrace of Islam comes only after her rejection by her Hindu family. When reflecting on her younger days at home, she recalls desiring a particular sweetmeat, which was traditionally Muslim in preparation, and now, ironically, it is the same sweetmeat she makes for her Muslim husband. The psychological violence Pooro endures stems more from the betrayal by her own family and community than from any other source.

Cathy Caruth formulates a theory of trauma in which memory becomes more significant than the event itself in the experience of trauma. He further broadens the concept

of trauma as "the overwhelming experience of sudden or catastrophic events, in which the response to the events occurs in the often delayed and uncontrolled repetitive occurrence of hallucinations and other intrusive phenomena" (181). Life was thrown out of gear by the partition of the country in 1947. The trauma of this holocaust was so intense on Amrita Pritam's mind that she felt compelled to chart an entirely new path for herself and her people, embracing the collective sorrows of the community. *Pinjar* is a landmark novel and one of the most effective narratives addressing the experiences of women during the partition. Though it is primarily the story of Pooro and Lajo, it epitomizes the stories of thousands of women who were abducted during partition. *Pinjar*, which stands as a 'witness' to the violent division, narrates the story of Pooro, a Hindu Girl who is abducted and forced to convert to Islam, becoming Hamida. After being kidnapped, forcibly married, and ultimately compelled to live with Rashida, a Muslim man, Pooro suffers severe psychological effects. Her mind remains anchored in her mother's home, symbolizing her longing for her lost identity and the life she was forced to leave behind.

Pooro, a young woman of Hindu background, initially finds herself living a happy life with her family during the time of partition. Everything appears to be going well for Pooro, who is engaged to Ramchand, a young man from a respectable and prosperous family. Pooro lives in a world of fantasy. She was initially engaged to Ramchand, but fate eventually brought her into the life of another man, Rashid. Pooro's fantasy is shattered, and the turn of events becomes a traumatic experience for her. Pooro's abduction is an act of revenge. Rashid's family holds an ancestral grudge against Pooro's family, and this old feud leads to Pooro sacrificing her entire life. Rashid is made to swear on the Quran to "abduct the Sahukar's daughter before she was wed" (18). Pooro questions Rashid: "If my uncle abducted your aunt, what fault was that of mine? You have reduced me to a homeless vagrant" (18). It is noteworthy that Pooro is identified as the "Sahukar's daughter," not as an individual, but rather as a possession. Pooro is portrayed as a helpless victim and a powerless being in the hands of the man who possesses her life. Her mental trauma makes her physically ill, and she struggles to accept Rashid as her husband. Pooro pleads with Rashid: "Let me see my mother once" (18). Rashid warns her: "You have no place in that family anymore! If they let you in even once, not one of their Hindu friends or relatives will take a drop of water in their house. And you have been with me for fifteen days" (19).

The loss of her religion and birthright becomes intimately tied to the assumption that Pooro is no longer "virtuous." Despite Rashid's warnings, Pooro does not give up. After

much struggle, she escapes and returns to her parents' home. However, she is rejected by her own family. Her father tells her that there is no place for her in the family, as her abduction now casts doubts on her chastity and fidelity: "Daughter, this fate was ordained for you; you are helpless. Who will marry you now? You have lost your religion and your birthright. If we dare to help you, we will be wiped out without a trace of blood left behind to tell our faith" (23). Pooro's loss of religion and birthright stems from the fact that she has spent time with Rashid, a Muslim, and it is assumed that Rashid has violated her sexually. Pooro's hopes of regaining her old life are crushed when her father admits he cannot bring her back home. Her rejection by her family constitutes another form of violence she endures. This rejection wounds her even more deeply than the trauma of her abduction. Pooro suffers a double betrayal: first, by Rashida, who abuses her physically, and second, by her own family, who emotionally desert her.

Pooro struggles to accept the harsh reality of her family's rejection. Her mother confronts her about the implications of her presence, saying, "Daughter, it would have been better if you had died at birth! If the Sheikhs find you here, they will kill your father and your brothers. They will kill all of us" (23). Devastated, Pooro responds, "Then destroy me with your own hands" (23). The narrator reflects on her despair: "She had come full of hope. Now she had no hope, nor any fear. […] Even death had slammed the door in her face" (23). These words vividly capture the profound pain and anguish Pooro endures. Her parents' refusal to accept her is driven by the fear that "the Sheikhs will descend on us and destroy everything we have" (23). The trauma Pooro experiences is not just personal but deeply tied to cultural trauma. As Jeffrey Alexander explains:

> Cultural trauma occurs when members of a collectivity feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways (6).

During the partition, individual trauma often translated into cultural trauma. When members of one religious community were attacked by another, the entire group shared in the suffering. In the novel, Rashida's family holds an ancestral grievance against Pooro's family. Years earlier, Pooro's family had displaced Rashida's family, taking possession of their property. Pooro's grand-uncle even abducted Rashida's grand-aunt, defiling her before letting her go. To avenge this humiliation, Rashida's family made him swear to kidnap Pooro as

retribution. This act of abduction and the violation of women became a symbolic means of dishonoring the opposing community—a grim form of subjugation.

The pre-partition communal tensions and the chaotic conditions of the time provided fertile ground for such vendettas. Rashida, a young man from the Muslim community, was chosen as the instrument to inflict an indelible wound on the Hindus. Under familial pressure, he swore on the Quran to avenge the old scores by abducting Pooro before her marriage. The violence of partition left survivors deeply traumatized, and its impact continues to resonate across generations. Pooro's mother further underscores the gravity of the situation, highlighting that if Pooro's husband learned of her return, the consequences would be catastrophic. The family's fear and panic leave her mother uncertain and deeply troubled.

Though the partition is now considered 'history,' it's trauma remains etched in the memories of the people. Writers, too, were profoundly influenced by the event, which not only divided the nation but also fragmented languages, cultures, and literatures. Partition tore apart families, opinions, and loyalties. These intricate and deeply personal experiences cannot be fully captured by historical narratives, yet they remain an indelible part of collective memory and consciousness. In Borders and Boundaries, Ritu Menon and Kamala Bhasin analyze the impact of partition on both the minds and bodies of women. They describe 'women's sexuality' as:

> It had been violated by abduction, transgressed by enforced conversion and marriage, and exploited by impermissible cohabitation and reproduction, which was at the center of debates around national duty, honor, identity, and citizenship in a secular and democratic India. (20)

Women experienced cruelty not only from their enemies but often from their own families. A woman who was touched or raped by another man was regarded as dishonored, and consequently, her entire family was considered dishonored as well. Pooro is utterly devastated, reduced to a hollow shell with no emotions. She cannot grasp the reality that her family has completely rejected her.

This situation highlights that a woman's position is ultimately determined by the caste and religion of the man who holds power over her, whether it is her father or her husband. Pooro, initially a Hindu girl, is forcibly converted to Islam after her abduction, and her name is changed to 'Hamida.' The inner conflict within her is profound and uncertain, as she struggles to reconcile her new identity. Pooro tries to adapt to her new life, but when she

encounters her fiancé, all her memories resurface, reigniting her love for him. Pooro's existence becomes a state of limbo, caught between two worlds. Pritam poignantly describes her condition: "In reality, she was neither one nor the other. She was just like a skeleton, without a shape or a name" (25). Pooro is left in a state of confusion and loses her identity between Hindu and Muslim. She belongs nowhere. According to Pritam, Pooro is neither Pooro nor Hamida. Her identity has been reduced to that of a skeleton—without shape or name. She has nothing left because she has been abandoned by her maternal home and feels unacknowledged in Rashida's family. Pooro is trapped in the cage of patriarchy, and her subjectivity is completely suppressed. She is compelled to live a life that is neither fully human nor animal. She exists in a liminal space, stripped of her identity and autonomy.

Like Pooro, another woman, Lajo, is equally victimized. Pooro faces the challenge of finding Lajo, her sister-in-law, who has been kidnapped by Muslim men. Despite her own suffering, Pooro demonstrates immense strength during this crisis to help Lajo. With Rashid's assistance, Pooro helps Lajo escape from her abduction. They take Lajo to Lahore, where Pooro's brother Trilok and Ramchand come to receive her. Amrita Pritam presents Lajo's character as another poignant example of the plight of abducted women during partition. To survive and escape her captor, Lajo is forced to endure further humiliation, including sleeping with the Muslim man who abducted her. Despite her own sorrows, Pooro supports and counsels Lajo during this difficult time. In her despair, Lajo confesses her fears and confusion: "So far our families have been mourning the loss of one. Now they can mourn the death of two. Pooro, I have nowhere to go. What face will I show to anybody?" (47). This passage vividly portrays the unspeakable plight of abducted women, narrated with deep empathy and sensitivity by Amrita Pritam.

Many women suffered immensely during the partition period. Even mad women were not spared from such atrocities. A mad woman who arrives in Pooro's village is impregnated by an unknown man. Observing the pitiable condition of this woman—who has no sense of self or shame—Pooro condemns the act:

> What sort of a man could have done this to her? He must be a savage beast to put a mad woman in this condition. She is neither young nor attractive; she is just a lump of flesh without a mind to go with it… a living skeleton … a lunatic skeleton… a skeleton picked to its bones by kites and vultures. (47)

Pooro denounces this act as inhuman because the mad woman did not even realize what had happened to her and eventually dies during childbirth. No one cared about the mad woman's religion, family, or survival.

Another woman Pooro meets is Kammo, a young girl without a mother who is rejected by her father and forced to live with her aunt. Kammo is mistreated and exploited by her aunt, yet she sees Hamida (Pooro) as a maternal figure. However, Kammo's aunt forbids her from meeting Hamida because Hamida is a Muslim. Reflecting on Kammo's plight, Hamida realizes the grim reality: women are the ultimate victims in all conflicts. She laments: "It was a sin to be alive in this world full of evil… it was a crime to be born a woman" (65). Through *Pinjar*, Amrita Pritam sheds light on the immense suffering of women during the partition of India. Riots, rapes, and abductions of women from opposing communities were rampant. Urvashi Butalia, in her book The Other Side of Silence, recounts such horrors: "Women jumping into wells to drown themselves to avoid rape or forced religious conversions. Fathers beheading their own daughters so they could escape the same dishonorable fate" (5). Women were degraded to nothing more than objects of male desire.

In Pinjar, the story of Taro–a village girl abandoned by her husband for another woman–makes Hamida see her own home as a refuge. When Pooro inquires about Taro's plight, Taro responds: "What can I tell you? When a girl is given away in marriage, God deprives her tongue, so that she may not complain" (76). This response reflects a male-dominated society where women have no voice, even when it comes to their own rights. Recalling her own personal tragedy, Pooro is consumed with anger upon hearing about the abduction of Hindu girls by Muslims and Muslim girls by Hindus. She remembers: "Some had been forced into marriage, some murdered, some stripped and paraded naked in the streets" (79). The novel describes numerous heart-wrenching incidents where women became victims of hooligans. One day, Pooro sees a group of more than a dozen men forcefully pushing a young girl in front of them. The girl is completely naked. The men beat drums and danced around her as they paraded her through the streets. Pooro could not determine where the men had come from or where they were going. She reflects bitterly: "It was a sin to be alive in a world full of evil; it was a crime to be born a girl" (35). Later that evening, Pooro finds a young girl hiding in their field. The girl reveals that she is from a refugee camp in a nearby village, waiting for her turn to be evacuated to India. The narrator describes a grim picture of the camp's conditions:

> The camp was guarded by Pakistani soldiers. After sunset, bands of hooligans stole in, picked out women they liked, and took them for the night; they were returned to the encampment in the morning. The girl had been forced to spend the preceding nine nights with different men. (35)

Through *Pinjar*, Amrita Pritam vividly portrays the brutal realities of the 1947 partition of India and Pakistan, exposing the horrific ethnic riots between Hindus and Muslims and the devastating impact on women.

Conclusion

In Pinjar, Amrita Pritam poignantly underscores the suffering, exploitation, and sacrifices endured by women due to their displacement and abduction during the partition. Through a detailed examination of Pooro's and Lajo's journeys, the analysis reveals how their experiences reflect the enduring psychological scars of displacement and violence that define not just personal histories, but also the collective memory of the indelible trauma of 1947. The symbolism of the 'pinjar,' as both a literal and metaphorical representation of confinement, plays a central role in illustrating the gendered nature of suffering, particularly how women's bodies are marked by violence and societal control. Key findings of this study underscore the intricate ways in which Pritam uses dialogue, internal monologues, and shifting narrative structures to express the fragmented identities of women caught between historical and personal traumas. Rashida's character, in particular, complicates the binary of oppressor-victim, shedding light on the complexities of survival and complicity in times of political violence. Additionally, the novel's exploration of gendered trauma reveals how patriarchal systems and historical violence intersect to shape the personal and collective experiences of women during Partition.

Beyond its historical context, *Pinjar* remains deeply relevant in contemporary discussions on gender, violence, and trauma. The novel's portrayal of women navigating a world marred by conflict offers profound insights into the ongoing struggles faced by marginalized groups, particularly women, in regions affected by war and displacement. In today's global context—where issues such as sexual violence in conflict zones, gendered oppression, and the long-term effects of trauma continue to shape societal discourse—Pritam's work serves as both a reflection of past injustices and a call for empathy and justice in the present. By examining the emotional and psychological dimensions of Partition, this study contributes to a broader understanding of how literature can illuminate the profound

impacts of historical trauma on gendered lives. *Pinjar* not only represents the Partition but also offers a lens through which we can view the lingering effects of violence and displacement on women, underscoring the need for a more nuanced and compassionate engagement with the trauma of conflict. In this sense, Pritam's work continues to resonate, reminding us of the importance of memory, resilience, and the ongoing fight for gender justice in the face of violence.

References

Alexander, J. C. (2012). *Trauma: A social theory* . Polity Press.

Butalia, U. (1998). *The other side of silence: Voices from the Partition of India*. Penguin.

Caruth, C. (1991). "Unclaimed experience: Trauma and the possibility of history". *Yale French Studies*, (79), 181–192. https://www.jstor.org/stable/2930251

Lambert-Hurley, S. (2018). "Narrating trauma, constructing binaries, affirming agency:

Magar, C. B. D. (2024). Partition, violence, displacement and trauma in Khushwant Singh's *Train to Pakistan*. *Voice: A Bilingual & Multilingual Journal, 16*(1), 63–72. https://doi.org/10.3126/voice.v16i1.67421

Partition in Muslim women's autobiographical writing". In C. Mahn & A. Murphy (Eds.), *Partition and the practice of memory* (pp. 115–136). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-64516-2_1

Menon, R., & Bhasin, K. (1998). *Borders and boundaries: Women in India's Partition*. Kali for Women.

Pandey, B. (2020, June 24). Partition and the practice of memory [Lecture]. *Trauma of Partition Riots*, Tribhuvan University, Kirtipur.

Pritam, A. (1950). *Pinjar* (Trans. K. Singh). Tara Press.

of the United States from 2017 to 2021. To analyze the argument that these selected media outlets framed Trump as a central figure during the 2016 election in America. The findings indicate that blunt media discourse contributed to maintaining his image as a national business magnate, amplified by prominent media outlets. Ultimately, the paper highlights how Trump's statements and media responses generated compelling news coverage, significantly contributing to his global recognition.

Keywords: Ideology, multimodality, social interaction, speech, Trump

Introduction

Incorporating multimedia has been instrumental in advancing Trump's agenda and ideology during his campaign. The use of provocative language and derogatory rhetoric has created a unique style of election campaigning. Multimedia has played a critical role in conveying his objectives. The concept of multimodality refers to a mode of communication that encompasses both verbal and visual elements. In contemporary society, multimodality is crucial in effectively transmitting messages related to various topics to the audience. Adami (2016) states, "As a phenomenon of communication, multimodality defines the combination of different semiotic resources, or modes, in text and communicative events, such as still and moving images, speech, writing, layout, gestures and or proxemics." (p.451). The statement illustrates that multimodality integrates both verbal and non-verbal communicative messages that are disseminated through various media. Its audiences are larger, and its capacity for spreading news and events is significantly broader.

A speech can be linked to an individual's belief system. How it is delivered unveils the speaker's perceptions and thoughts, as well as the principles they uphold. Kamsinah (2018) argue that ideology reflects power and authority. He asserts that "ideology serves the interests of certain groups with social power, ensuring that events, practices, and behaviors come to be regarded as legitimate and commonsense." (Mayr, 2008, p.11). This implies that ideology shapes an individual's actions and legitimizes their beliefs in the eyes of the public. In the case of Donald Trump, his ultra-nationalist ideology, it resonates with traditional American citizens, leading them to align with his perspectives. Trump (2017) asserts, "A Nation without a border is not a nation" (00.00-00.26/0.42). This statement encapsulates his ideology, which seeks to challenge the idea that America serves as a melting pot for individuals who appreciate and uphold its diversity. The border states of America are voicing significant opposition to immigration.

How one speaks and selects words can foster equilibrium and social cohesion within a community; conversely, the choice of language and style of diction can incite social discord and violence. Eisler (2022) points out that "Donald Trump's presidency was marked by an extraordinary set of violations of the expectations of presidential conduct" (p.4). Trump's use of 'extraordinary' to characterize his statements underscores the significant impact his language has on society, leading to instability. Such a dismissive use of language also implies a lack of awareness on his part regarding the presidential code of conduct that ought to be adhered to during and following the election. Such actions exemplify the influence of language in shaping power dynamics.

The remarks made by Trump have resulted in a hierarchical power dynamic among the bilateral countries. This situation fosters prejudice and biased viewpoints regarding international relations, which holds preconceived notions. Ivana and Suprayogi (2020) articulate that there are "hopes for Iran to become a peaceful country" (p.3). This conveys both fascist and anti-fascist sentiments to foreign nations. The term 'hope' implies a connection to terrorism, suggesting that Iran is currently not a peaceful nation. Furthermore, 'peaceful' indicates that Iran must develop a strategic plan to cultivate a peaceful image in the eyes of the United States.

An inauguration signifies the beginning of a new chapter. The inaugural address is associated with initiating any new venture, particularly emphasizing presidency's responsibilities. The initial speech provides the populace hope, a renewed outlook, and a framework for leaders to establish a trustworthy connection with the public. Balogun and Murana (2018) observe that "The inaugural speech of the 45th president of the United States of America, President Donald Trump, consists of ninety-five sentences that are predominantly simple in structure" (p.5). This indicates that the address is lengthy in nature rather than concise. Consequently, the audience's enthusiasm was lessened due to the extended duration of the speech. Furthermore, using specialized terminology creates a barrier in the reciprocal relationship between the leader and the public.

The inauguration aimed to cultivate a spirit of unity rather than provoke animosity and disinterest among the citizens. In contrast, Trump's campaign strategies exemplified a form of narcissism characterized by arrogance, self-adulation, and presumptuousness. This perspective positions him as a demagogic figure. Elkon, Nacos, and Shapiro (2020) articulate that "demagoguery may be described as the process whereby skilled speakers and writers seek to influence public opinion by employing the traditional tools of rhetoric with complete indifference to truth" (p.2). This indicates that the capacity to sway the audience is central to

their approach. Such rhetoric often obscures the truth. They employed all available tactics to seize public attention, promoting their divisive agenda and reversals. A situation may arise where individuals are compelled to disregard factual information due to its growing influence on their lives. Nevertheless, this paper concentrates on the speeches delivered by Trump during his presidency and examines how the media reinforced his prevailing influence within mass culture. Consequently, the findings of this paper underscore the media's vital role and its relationship to the sociopolitical landscape of American society.

Methodology

This paper is structured on the qualitative research design prevalent in the disciplines of Social Sciences and English Studies. Based on the interpretative paradigm, it pools its secondary sources from media outlets like BBC, CNN, The New York Times, The Guardian, and Fox News to discuss its role in the presidential election of America in 2016. To analyze how these corporate media used a wide range of auditory and visual elements to elevate Donal Trump's prominence as a presidential candidate, three specific analytical tools have been used, viz, Michel Foucault's concept of the Technology of Self, Karl Marx's Dialectical Materialism, and M.A.K. Halliday's Language as Social Semiotics. Based on these three concepts, different units of analysis such as words, phrases, sentences, and the like have been coded and examined. Overall, this paper is archival in its research orientation.

Results and Discussion

Bluntness in Popular Culture: Critical Discourse Analysis of Trump's Speech

Trump's address exemplifies the dehumanizing trend he exhibits towards certain ethnic communities. The choice of the term 'terrorist' serves as a means of attack against specific groups. The concept of terrorism refers to unlawful and unjust acts of violence, which may be orchestrated by influential individuals to advance their political objectives or by individuals expressing their frustrations. Crenshaw (1981) notes that "Terrorism occurs both in the context of violent resistance to the state as well as in the service of state interests." This suggests that when citizens or groups within a state face particular grievance, they may resort to terrorism as a perceived solution rather than rejecting violence. Furthermore, terrorism casts a negative light on the state apparatus, its leaders, and their operational methods. Trump's statement, "Antifa is a Terrorist Organization, stay out of Washington. Law enforcement is watching you very closely!" (January 06, 2021), illustrates his ability to express himself freely, unfiltered, as the leader of the nation. The phrase "Law enforcement is

watching you" conveys a sense of authority that can be invoked when necessary. At the same time, the label 'terrorist organization' suggests that the group in question is creating an unjust situation. How he employs language effectively evokes a sense of threat and fear among the populace. Furthermore, while engaging with the text 'Antifa', he articulated his concepts through multimodal techniques. His utilization of Twitter as a medium for disseminating his thoughts illustrates his adeptness at leveraging technology to connect with a broader audience, solicit feedback, enhance his public profile, and demonstrate his influence through media channels. Consequently, one method of establishing an individual's brand and power relations with others is through media engagement. Foucault (1988) posits that "technologies of production, which permit us to produce, transform, or manipulate things" (p.11). In contemporary society, technology serves as a vehicle for content creation that is accessible to the public, and it empowers individuals to assert their authority. Ultimately, this type of performance can manipulate the audience. Similarly, Trump's tweets exemplified content production transformed through his social account and the misuse of his power, resulting in inhumane treatment towards specific groups.

Objectivism encompasses factual arguments and strategies designed to capture the attention of readers or audiences. To be objective is to adhere to truth rather than mere appeal. Objectively presenting data instills a sense of legitimacy and validity among the public. The accurate representation of truth is essential for conveying genuine information. In contemporary society, such truths are often disseminated through technological platforms, particularly social media. The influence and manipulation exerted by individuals and their productions contribute to the establishment of accurate knowledge. Foucault (1988) posits that "technologies of power, which determine the conduct of individuals and submit them to certain ends or domination, an objectifying of the subject." (p.11) The power that individuals possess manage, and express, reflecting their ideologies, is shaped by multimodal communication. When individuals share, view, and comment on these topics, they align with their interests. For instance, Donald Trump stated on his Twitter account, "The number of cases and deaths of the China Virus is far exaggerated in the United States" (January 03 2021). The phrase 'China Virus' conveys a sense of power imposition and influence over the public. It also indicates that the individual is sufficiently authoritative to assert his views through media channels that amplify his perspective. The truth is often distorted to align with his interests on the same platform. The fact that such a statement garnered 100K likes, 20.5K shares, and 9.6K comments illustrates that once it circulated through the media, it gained significant traction in public awareness, becoming recognized as a critical national and global

issue warranting careful consideration. Individuals are compelled to engage with these topics as the media presents them as highly relevant.

Assertiveness can be understood as a commitment to loyalty towards others. Such behavior aims to communicate openly with individuals, even if it may lead to emotional discomfort. In contemporary society, both individuals and technology have emerged as powerful influences. Humanity appears to be adopting a more directive approach while becoming less discerning. Nevertheless, the media also harbors a subtle objective of conveying the truth. In some instances, even factual information can have negative consequences. An example of assertiveness that disregards the feelings of others is Donald Trump's (2020) remark, "Well! They are losing their life every day in the world and maybe that is a question you should ask China. Do not ask me. Ask China, Okay?" (00.00-0.31). Prioritizing elite interests places these individuals in the spotlight while enhancing the media's power. Noam Chomsky argues that mass media is dominated by elite groups, serving their specific agendas. This oversight represents a domain of their authority. Additionally, Chomsky (2008) contends that "take a look, the way media operates, the way the public relations industry operates. The extensive thinking that has been going on for a long, long period, about the necessity to marginalize and control the public in a democratic society" (00.00-3.20). In a democratic society, it is a prevalent practice to highlight the media's role in shaping public perception. A 'democratic society' is characterized by the freedom to exist, make choices, and sustain itself according to its own values. In such a society, everyone can think and live as they choose.

The interests of the elite group are often prioritized bringing these elites into the public spotlight enhancing the influence of the media. Noam Chomsky argues that this elite group largely governs the mass media serving their specific agenda. This oversight represents a domain of power for them. Additionally, Chomsky points out that one should examine the operations of the media and the public relations industry, highlighting the long-standing efforts to marginalize and control the public within a democratic framework. In democratic societies, the media's role in shaping public opinion is frequently emphasized. A 'democratic society' is characterized by the freedom of individuals to live, make decisions, and govern themselves according to their preferences. In such societies, everyone is free to think and live as they choose.

The expression "marginalize and control the public control" suggests that the media manipulates the general populace. Nevertheless, individuals push the media's narratives and highlights to the margins. Thought control involves the exercise of authority, the application

of critical thinking, and the cultivation of a tendency to accept the media's production and glorification. In the third presidential debate of 2016, Donald Trump (2016) claimed, "She is the one and Obama who caused the violence. They paid them 15000 $..." (00.00-29.12), which illustrates his assertion that Obama and Clinton conspired to undermine his candidacy. This statement serves as an indictment against both Clinton and Obama. Additionally, he stated, "ISIS is honoring President Obama. He is the founder of ISIS. He founded ISIS and I would say the co-founder is the crooked Hillary Clinton." (00.59-1.28). The audience's enthusiastic response after his remarks indicates their agreement with the accusations presented by the media. Thus, this exemplifies an act of cognitive control within a democratic framework.

Realities and facts constitute elements of truth. Any audience can be led to perceive that truth varies in its degree of accuracy when it is communicated through media channels. This process transforms narratives into expansive grand narratives. Moreover, such grand narratives facilitate the demystification of reality. Consequently, truth resembles subjective certainty, as it can be shaped by the messenger. The increasing prevalence of falsehoods being accepted as truth symbolizes wealth's influence. Karl Marx posits that the "study of economic phenomena...rests on the dialectical movement of categories," illustrating how economic analysis reflects the nature of capital, including its form, use value, and exchange value. For instance, money per capita is tangible, as it can be physically perceived. In contrast, concepts such as wealth, poverty, economic progress, and improvement are inherently abstract. Individuals possess varying definitions of progression and enhancement, which can reveal differences in their levels of understanding and acquisition. Thus, truth is subjective and open to diverse interpretations based on individual perspectives. This variability indicates that truth can be contextual. Similarly, when capital increases and reaches significant levels, it may also become a source of contention, money's influenced is pronounced and pervasive.

Propaganda gains significant traction when financial resources begin to influence discourse. During the election, Donald Trump's financial backing has clearly articulated his agenda to the public. His regard for women appears to be minimal. A female reporter from Fox News confronted him, stating, "You have referred to women you dislike as fat pigs, dogs, slobs, and disgusting animals. Your Twitter account" (00:00:47-1:47) illustrates his perspective on women, which seems rooted in the belief that men can assert dominance over women, a notion bolstered by his economic achievements. The terms 'fat,' 'pig,' and 'disgusting' serve to objectify women, reducing them to commercialized entities.

Consequently, the prevailing male chauvinism and economic power contribute to the commodification of women. Similarly, the refusal to address such allegations and the silence on the matter reflect the influence of capitalism. The Fox News reporter reiterated the statement to highlight the issue, while the audience responded with applause and noise, suggesting their alignment with his controversial viewpoint. The media has extensively circulated images and narratives to capture public attention and engagement. This intense media involvement often disseminates unnecessary, unwanted, and exaggerated information. The media's focus on Trump's discourse has been more pronounced than warranted.

Propaganda plays a crucial role in shaping narratives and attracting media attention. It serves as a mechanism for content creation. Noam Chomsky (2023) elucidates "A propaganda model focuses on this inequality of wealth and power and its multilevel effects on mass-media interests and choices. It traces the routes by which money and power can filter out the news fit to print, marginalize dissent, and allow the government and dominant private interests to get their messages across to the public" (p.61). Media outlets possess the autonomy to generate information, articulate their viewpoints, and actively promote their interests. During Trump's presidency, the media adopted two distinct roles: either producing unfiltered content or granting authority to figures like Trump, thereby enabling their dominance. The Fox News Channel's headline, " Trump Tops 2020 Most Admired Man Survey"(00.03:0.54) exemplifies the elevation of Trump as a remarkable president, despite his speeches addressing controversial subjects. A female presenter noted that he managed one of the most robust economies during the COVID-19 pandemic, facilitated illegal immigration from Mexico, brought commercial transactions to Washington D.C., and achieved peace in the Middle East within a single term. Such statements, disseminated by the media for public consumption, generate new content that is shared across social media platforms like Twitter to elicit admiration and highlight accomplishments. Speech is a medium of realization, identification, and expression that has a wider range of sociocultural implications.

Communication encompasses speech, which involves both a sender and a recipient. The message conveyed by the sender is interpreted within a social context, functioning as a form of social semiotics. M.A.K. Halliday posits that language is inherently social and semiotic, emphasizing the need to view it as a system that evolves through interactions and exchanges among community members, thereby fostering relationships and social existence. Halliday's theory of social semiotics, or "semiosis," refers to the process of creating and interpreting meaning (Halliday and Matthiessen, 2004, p.5). There exists a connection

between language, meaning, word selection, and the application of words. Language use traverses both parties' social and cultural intersections revealing the speaker's ideology. Furthermore, Halliday has introduced three concepts regarding the meta-functions of language, one of which is the ideational meta-function that facilitates the exchange of information among community members. According to Halliday's perspective, this concept is associated with the field that demonstrates how language represents reality. He argues that language is a creator, influencer, and reflector within a dialectical relationship with social structure. Consequently, experiences, opinions, backgrounds, and cultures invariably shape the world and its content, rendering them non-objective. Numerous instances illustrate this dynamic, as seen in the approaches taken by figures such as Trump. He asserts (2020) "Barack Obama was displaced from the top position, and President Trump secured the title of the Year's Most Admired Man. Trump ranks first, while Obama is second" (6:14 pm, December 30, 2020). This line of reasoning reflects his ambition and reveals his disparaging speech patterns, indicative of narcissistic tendencies and an effort to establish a hierarchy among others. The act of dehumanization is evident in his expressions and posts. The emphasis on individuality is highlighted by his frequent use of "I" and "MY." His extensive tweets serve as a platform to rally the public and society around his agenda, thereby creating social semiotics shaped by both the senders' and audiences' experiences, backgrounds, knowledge, and interpretative processes. Consequently, the directness fostered through multimodality ultimately disrupts society's political, social, and cultural dimensions that underpinned the construction of the Trump Empire.

Conclusion

Discourse encompasses both spoken and written forms of communication or debate. The spoken aspect of discourse involves the oral and written structures through which texts are produced. Discourse manifests in everyday life to achieve its intended objectives. In contemporary society, multimodality broadly encompasses various texts and forms of communication, including verbal and non-verbal elements. The effectiveness of communication relies heavily on the use of language. Language serves as the medium for conveying, delivering, and receiving information, as well as for sharing ideas and values, while also reflecting the sociocultural context of a community. Furthermore, the choice of language, including tone, word selection, and diction, reveals individual's ideology, background, experiences, and perspectives within any society. Gentle language signifies humility and kindness, whereas harsh language indicates a fragmented and distorted

experience that an individual may have endured. Donald Trump is a notably blunt figure in the socio-political landscape of America. His provocative demeanor was often extreme and abrasive, particularly during debates with Hillary Clinton, interviews with reporters, and press conferences. His performative style contributed to a hyperreality, making it difficult for the American populace to differentiate between actual reality and a simulated one. Consequently, he secured victory in the 2016 election and assumed the presidency of the United States. His frequent use of derogatory terms such as "terrorist" and "crooked" illustrates a style of speech that fosters division within American society, creating rifts between various groups, including White and Black, affluent and impoverished, and the privileged and the underprivileged. The repercussions of his rhetoric highlight the existing power imbalances related to economic status, gender, race, ethnicity, caste, creed, and sexual orientation. Consequently, he established his empire independently, leveraging his wealth, status, and communication strategies. Furthermore, his manner of expression often conveys negative connotations, fostering animosity and reinforcing preconceived notions that incite many of the dogmatic ultra-nationalist perspectives in America. His delivery are subjective and excessively personal, while his agenda appears overly objective, inflexible, and straightforward. He perceives himself as genuine and honest, rather than embodying dehumanizing traits. The confidence he has developed in being assertive, even when distorting the truth, stems from the influence and power of his capital. Much of his rhetoric suggests that it is his financial resources rather than his intellect or personal insights. The criticisms directed at Obama and the allegations made against him by others represent a form of propaganda that has persisted since he first gained public attention. Every action and moment in the spotlight have been captured, disseminated, and amplified by news outlets and social media platforms such as Twitter and YouTube. Consequently, despite being controversial, intolerable, and often nonsensical, he has garnered popularity through mainstream media. In his narrative, the media plays an excessively prominent role in amplifying his statements and controversies, making it impossible to disregard him. The inability to overlook him and the lack of alternatives exemplify Trump's influence within the socio-political and cultural landscape of America, and on a global scale.

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

English Language Teachers' Perspectives on Transfer of Training Skills

Bhim Lal Bhandari

Associate Professor, Butwal Multiple Campus, T.U.

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Bhim Lal Bhandari, blbhandari2024@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0008-5114-7703
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80078

Abstract

Transfer of training is ongoing process of applying the content, instructional knowledge, and skills learned during the training session into classroom practice. This study aimed to explore secondary-level English language teachers' perspectives and the areas in which they get support in the transformation of training skills. The study was conducted using a narrative inquiry method applying semi-structured interviews as tools to get the required information. Four trained English language teachers teaching in four public schools in Rupandehi district were selected purposively. This research revealed that English language teachers had positive perspectives on the transfer of training skills. However, pedagogical transformation through training remained limited as they partially transferred the training knowledge and skills during the classroom delivery. The study can contribute to providing insightful ideas to the teachers in the transformation of training skills.

Keywords: class management, collaborative culture, instructional strategies, professional development, TPD training

Introduction

Training is a process designed to enhance workers' attitudes, knowledge, and skills to improve their job performance. Training is a short-term, task-oriented activity closely tied to specific job functions. It equips workers with essential tools for effective performance (Bhatia, 2005). In education, the transfer of teacher training refers to the ongoing application of instructional knowledge, skills, and teaching methods in classroom practice. Teacher preparation includes both content and methodology, helping teachers acquire fundamental strategies and approaches, especially beneficial for novice teachers in pre-service education programs (Richards & Schmidt, 2005). Through training, teachers update their skills, enhance their professional growth, and learn to manage classroom activities effectively. Proficiency in teaching requires specific knowledge, skills, and competencies. Wallace (1991) argues that training prepares individuals for specific job-related skills (as cited in Khanal, 2006). Teachers can only teach effectively once they gain adequate knowledge and skills, as effective teaching requires a unique set of competencies. During training, teachers practice new techniques in the classroom while being observed, monitored, and provided with feedback from colleagues (Farrell & Richards, 2010). This process of supervision and feedback is crucial to the effectiveness of training.

Teacher preparation programmes provide practical skills, particularly in classroom management and instructional strategies (Balsara, 2004, as cited in Khanal, 2006). These programs equip educators with the skills to translate theoretical knowledge into classroom practice. Professional development in teacher training enables educators to learn relevant theories and gain practical knowledge essential for handling classroom activities and addressing teaching challenges. Essential teaching skills include lesson planning, classroom management, and strategies for introducing and practicing new materials while providing constructive feedback to students (Richards & Schmidt, 2005). Teacher preparation courses thus offer the foundational skills and techniques critical for effective teaching.

Without this professional proficiency, educators may struggle to deliver quality education using effective methods and techniques, highlighting the need to

stay updated on current developments in teaching. This study seeks to explore secondary-level English language teachers' perspectives on training transfer and identify areas where they receive support in integrating training skills into classroom practice. To accomplish this research study, I formulated the following research questions.

1. How do English language teachers perceive the transfer of training skills in classroom practices?
2. In which areas do they get support in transforming training skills in their classroom teaching?

Literature Review

In this section, I conceptualize transfer teacher training and review the previous studies related to it.

Conceptualization of Transfer Teacher Training

Teacher training is one of the most studied topics in Nepal, and it is explored by government and non-governmental organizations as well as individual researchers. Transfer in the workplace refers to how well trainees transfer their newly acquired information and strategies to the professional world. The design and delivery of the training in a real work environment determine how effectively knowledge and skills are transferred (Bhatia, 2005). Customized training, refresher training, information and communication training (ICT), in-service training leadership training, material development training, and teacher professional development (TPD) training are offered by the Education Training Center (ETC) throughout the country. TPD training raises awareness of teachers to improve their performance in classroom practices. Teachers must develop not just didactic and pedagogical abilities, but also educational reform skills, such as critical thinking, curriculum design, and implementation (Snoek, 2017). Teachers are provided with pre-service or in-service training. The transfer of learning depends on training inputs that include the trainee's characteristics, training scheme and work atmosphere (Baldwin & Ford, 1988). TPD training becomes successful only when these core components are incorporated properly.

Trained teachers require improving the standard of instruction. The transfer of training skills is the application of pedagogical knowledge and skills learned during training to trainees' employment (Cheng & Ho, 2001). Teachers add new professional

knowledge and skills and maintain their knowledge of theory and practice to feel more assured about what they are teaching and to get better results from their pupils (Farrell & Richards, 2010). They apply the training-based knowledge and abilities to classroom activities. In this line, Subedi (2004) mentioned that the effectiveness with which trainees transfer their learning from a training context to the workplace is known as the transfer of training.

While designing the training curriculum, the needs of individual teachers and institutions need to be considered. By improving their pedagogical abilities, instructors become more professional and effective in changing the quality of education (NCED, 2017). TPD training that does not relate to the real classroom world, local context and trainees' mental constructs, needs and expectations, cannot achieve the desired goals. Training materials that do not take into account real-world classroom issues, the local setting, and the requirements and expectations of the trainees cannot achieve the desired objectives. Training content that does not consider real classroom problems, local context and trainees' needs and expectations, cannot achieve the desired goals (Gnawali, 2008).

Classroom management, lesson preparation, use of teaching materials, appropriate techniques, child-friendly environments, and motivational methods were not effectively implemented in classrooms (NCED, 2013). Teacher training has been unsuccessful in transferring pedagogical skills and practical knowledge to real classroom settings (NCED, 2014). The learner's experience with the instructional program is enhanced when teachers can apply theoretical knowledge in practice, making them effective planners and skilled practitioners in their professional lives (Acharya, 2019).

Similarly, a study by Malakar (2003) found that most trained teachers did not apply the knowledge and skills acquired during training in their actual teaching environments. This failure resulted in the expected student performance not being achieved. Regarding classroom practices and training transfer, CERID (2004) discovered that in Nepal's primary schools, teachers dominate the teaching and learning processes, focusing more on their instruction rather than on the students'. The focus was on rote memorization of textbook content, and child-centred education was not implemented in classroom procedures during teacher training.

Likewise, Giri (2007) investigated the transfer of training skills among B.Ed. graduates, finding that trained teachers successfully applied some training skills in the classroom, demonstrating strong subject knowledge and confidence. However, barriers such as insufficient physical facilities, untrained peers, resistance to change, diverse classrooms, and inherent challenges hindered the full transfer of these skills. Similarly, Singh (2007) explored the reasons for the non-transfer of training skills, highlighting issues like lack of subject matter expertise, low motivation, flawed training delivery, and misconceptions about workload and focus on results. Bhandari (2011) found that although Nepalese teachers learned new teaching methods, the education system saw little improvement due to ineffective teacher training, exacerbated by a lack of standardization in training design and delivery (Education Research Center, 2014). This underscores the need to assess the current state of teacher education reform.

Desimone and Garet (2015) identified five key characteristics for effective professional growth in the U.S.: group engagement, continuous duration, coherence, and content focus, aiming to enhance professionalism and tangible results. Capraro et al. (2016) showed that training improved students' academic performance, particularly in varied classroom settings. Budhathoki (2017) emphasized the importance of teacher training for professional development, while Joshi (2017) found that NCED's training program benefited English language teachers in teaching skills, methodologies, materials use, content, and professional growth. Kshetree (2018) identified the main causes of TPD training failure as lack of oversight, motivation for change, and systematic training by trainers.

Bhandari et al. (2022) revealed that pedagogical changes from training in Gandaki Province were insufficient to improve student performance, despite positive attitudes among teachers, trainers, and head teachers toward training's contribution to quality education. The study identified some barriers such as teachers' lack of commitment, outdated government policies, irregular monitoring, and inadequate school facilities. Shrivastava (2023) concluded that teachers' training levels significantly impact students' academic performance, indicating that training programmes can enhance pedagogical skills.

Thus, to my knowledge, in Nepal, few studies have been conducted in the area of the transfer of training skills. They showed that TPD training could not bring the

expected transformation in teachers' classroom activities and students' achievements. They are also not very specific on the issue of instructors' perception of the transfer of training skills. However, they have made the teachers aware of the need for learner-centred learning activities. Therefore, my study is different from the previous ones as I found a theoretical, contextual and thematic gap therefore, my study is different from the previous ones.

Methodology

I chose a narrative inquiry research design because it effectively captures the social setting and culture where instruction and learning occur (Webster & Metrova, 2007) and aligns with the lived experiences of my participants. I conducted semi-structured interviews to gather data and explore their perspectives on the transfer of training skills into real classroom practices. I purposefully selected four trained teachers from four public schools in Rupandehi, Nepal, to include those with in-depth knowledge of specific issues (Cohen et al., 2007). Through in-depth interviews, I gathered their accounts of training skills transfer, using their first language to gain deeper insights and firsthand knowledge. In-depth interviews are the best and most efficient way to provide detailed information on the subject matter planned by the interviewer through straightforward communication (Morris, 2015). I interviewed each English teacher to gather relevant information on their perspectives regarding motivation, presentation, practice, methods and techniques, and evaluation systems in teaching, analyzing their transfer of training skills. To maintain privacy, I used pseudonyms for the participants. The face-to-face interview data was classified and categorized by topics. Since the study was qualitative, I transcribed and analyzed the data descriptively.

Social Constructivism Theory

Learners construct their understanding and knowledge of the real world in which they live and work by experiencing and creating various things and reflecting on them actively. Vygotsky (1978) considers that the roles of culture and society, language, and interaction are important in understanding how humans learn. It provides a comfortable learning space as knowledge is socially and culturally constructed using interaction. When the teacher faces some problems in teaching, then sharing ideas they come up with the solution. Learning takes place through

interactions with peers, teachers, and the world at large with the experience possessed by other individuals (Vygotsky, 1978).

Results and Discussion

This section presents the collected information taken from the narratives of the participants with analysis and interpretation under two main themes.

Teachers' perspectives on the transfer of training skills

Language teachers' perception influences how they teach in the classroom and what they do reflects their beliefs. Transfer of teacher training can be in the form of classroom practices such as methods, procedures, materials, interactions, and instructions (Borg, 2003). To understand how teachers transfer training skills, it is crucial to explore teachers' beliefs, perceptions, and thinking processes which are according to classroom practices (Richards & Lockhart, 2007). I made an effort to comprehend the participants' perspectives on the transfer of teacher training through the analysis of the interview. They were found to have more or less the same perspectives on it. They revealed good perspectives and positive views toward it.

In response to my question regarding the perspectives toward the transfer of training skills, Mohan stated, "Transfer of teacher training is the application of what is learnt in the training either in pre-service or on-the-job. It prepares teachers for the application of their skills in the teaching career." His narrative indicated that he had good perspectives on the transfer of training skills. Through teacher preparation, teachers can improve and enhance their teaching abilities. His view is in harmony with Bhatia (2005). He stated by transferring the knowledge and fundamental abilities learned during instruction, training supports teachers in providing successful instruction in the classroom. So, teacher training prepares teachers for professional preparation in tackling real pedagogical classroom problems.

Regarding the transfer of teacher training, Sanju asserted, "TPD training helps me transfer the learnt skills and new teaching trends and practices in real classroom teaching." Her narrative supported that if TPD training is suited to the learners' real classroom cultures, they could transfer the learnt skills easily. Instructors can learn best by being involved actively in the training session (Lazar, 2009). They learn about

current teaching trends and methods through workshops and teacher training programmes.

Thus, teacher training helped teachers grow professionally with proper teaching skills, methodologies and techniques to impart quality education. It is, therefore, training is essential and indispensable. Training is a crucial component of teachers' professional growth since it helps them become more competent and self-assured. Training programmes that rely on theories of knowledge transformation may not be successful in achieving the desired transformation (Adey & Hewitt, 2004).

Krishna shared his views thus, "TPD training programmes develop professional knowledge, and skills in teachers. Training should be contextual, need-based so that teachers can improve their performance in their job." His perspective on teacher training revealed the fact that training needs to be contextual and need-based as individual learners' interests and needs are different. Trainers should provide training to the trainees according to their needs, demands, available resources and local classrooms. Participants' views are supported by Hada (2011) who asserted that teacher training education creates a favourable teaching-learning atmosphere to conduct effective teaching in the classroom.

In this context, Manju mentioned, "I know that one size does not fit everywhere." So, I differentiate the instruction to address the mixed ability learners." Her experience showed that a particular method does not fit everywhere; therefore, the selection of the method depends on the type of material being discussed, the background of the students, teachers' prospects, institutional constraints, and sociopolitical and socio-cultural contexts. Her view is supported by Dincay (2011) who claimed "One method that works well with a certain group of students may not be suitable for others" (p. 58). I also believe a particular method of teaching does not fit everywhere. Therefore; I also use different teaching methods to suit heterogeneous learners and the nature of the subject matter to be taught.

Areas of Getting Support in the Transformation of Training Skills

Teacher participants transferred the training skills in the following areas.

Teacher Motivation

Motivation is essential as a teacher's motivation positively influences the transformation of training. The secondary level trained English teachers could motivate their students to learn. In this line, Mohan asserted, "I am familiar with

motivational techniques, but I practice them in their instructional practices occasionally." This clearly shows that teacher training assisted teachers in how to transfer professional skills into practice although he admitted using them rarely. Regarding this, Sanju asserted, "I usually begin my new lesson only after motivating my students either by asking questions, showing pictures or telling a joke for their better learning opportunities."

Sanju's lived narratives showed that strongly motivated learners could learn something better and faster. Asking the class questions from the previous lesson is a kind of motivating the students toward the lesson. Thus, the effectiveness of instruction and learning rests on the efficiency of motivation. She claimed that she usually begins the lesson only after motivating students so that they can pay attention to the lesson. This clearly showed that she had the idea of motivating her students. Without motivational techniques, teachers cannot make effective teaching. Students are motivated when teachers' teaching is relevant to their needs, interests and levels. Despite the significance of teacher training in the majority of school districts, the impact of teacher training on pupils is not well documented (Jacob & Lefgren, 2004).

Planning and Using Teaching Meterials

Planning and using teaching materials play a vital role in making teaching effective and permanent. They support teachers to create a better learning environment. In this regard, Mohan claimed, "I usually do not make formal lesson plans but I enter my class with a plan on what to teach. I usually do not use teaching aids while teaching my students." During the interview, he responded he entered the class with a plan on what to teach but usually, he did not use teaching materials in his class. Teacher training helps teachers use appropriate instructional materials in classroom teaching (Hada, 2011).

Regarding planning and use of teaching materials, Sanju stated, "I have the idea of constructing teaching material and lesson plan however, I rarely spend time at home in advance and apply it in real teaching." Her life story clarified that she also taught without planning and using specific teaching materials that were required for a particular lesson. She spent little time for the preparation of teaching-related activities in advance at home. Common training themes include classroom delivery techniques, the use of teaching and learning aids, and enhancing subject-matter knowledge and teaching abilities where teachers have difficulty (ADB, 2017).

Classroom Management

Classroom management is another crucial component of teaching and learning in instructional transformation. It is a planned and coordinated action and process which allows teachers to effectively teach creating the conditions in which learning can take place effortlessly. Classroom management is challenging as it involves the equal participation of students in multi-tasks and teachers to solve classroom-related problems. Thornbury (2006) claimed classroom management is the organization of teachers that directs learners learning effectively using the available time and resources (as cited in Hall, 2011). Maintaining student discipline, organizing daily lessons and tasks, establishing balancing and continuity of the classroom momentum, involving students in a variety of tasks, balancing the variety and challenging them, and establishing proximity are all components of effective classroom management (Stronge, 2008).

Regarding classroom management, Krishna shared his experience and stated, "I sometimes divide the class into groups having both talented and weak students. I go round the class to facilitate them maintaining discipline and establishing a good rapport with them." His lived experience confirmed that he had practical ideas for managing his classroom. He further added, “I usually ask them to change their seats based on rotation, provide group work and pair work, and establish a good rapport with them." His narrative indicated that he had some partial classroom management skills. Thus, without classroom management skills, it is difficult to create a positive teaching-learning atmosphere and ensure the success of learning. He was skilled in managing students into pairs and groups. It is, therefore, the most effective use of instructional resources and the guarantee of equal learning participation that helps them learn better in the classroom.

Classroom Presentation and Practice

Teachers' presentations and students' learning are intimately related. Teachers who have poor presentation and practice skills, cannot make their teaching effective. The more you talk, the less opportunity there is for the learners (Scrivener, 2005). In this regard, Manju stated, "I usually use the target language in class but when the content is difficult, I use Nepali so that my students can comprehend the text. I try to implement the skills that I learned from training while teaching." Her expression indicated that she mostly used the target language and rarely used learners' L1 and

made her teaching effective by applying the learnt skills. It explored that only the trained teachers could make presentations and practice effectively in the language classroom.

I also believe English teachers need to teach English through English. As far as possible, there should be an English environment in the classroom to improve students' English. The participating instructor was competent at putting theory into practice in the classroom. Considering the use of the target language as a teaching medium, she used the target language but partially she was using students' L1 as well. Thus, she presented lessons based on students' levels, needs, backgrounds and interest as well as she made them practice. She handled the class in a friendly way.

Instructional Strategies

Effective and efficient teaching and learning of the English language need the use of proper methods and techniques. To satisfy the demands of today's learners, the learning environment must be centred on the students. It is challenging to give learners the chance to participate in an innovative and productive learning environment in ELT without employing the proper methodology. Therefore, using a single technique exclusively is not appropriate (Bhandari, 2020). Regarding this, Krishna exposed his views, "I sometimes use group/pair work, and project work in my class but I do not apply all the new methods and techniques frequently in real classes that I learned in pre-service and in-service training."

The above participant's lived story indicated that he was familiar with student-centred teaching even if he did not use all the new methods and techniques frequently in the tutorial room. He was partially competent at incorporating interactive teaching techniques. The above activities of the participants proved that the transfer of training was not at a satisfactory level.

Conclusion and Implications

The purpose of this study was to explore English language teachers' perspectives and the areas in which they transfer training skills in the real teaching context. The findings of the study reveal English teachers' positive perspectives on the transfer of pedagogical skills for quality education however; the teachers' perception and professionalism toward the teacher preparation programmes are not sufficient in applying skills for the job. It shows that trained teachers in most cases are not found

Giri, R. (2007). Transfer of training skills: A case of B.Ed. English graduates [Unpublished master's thesis]. Tribhuvan University.

Gnawali, L. (2008). Strategies and opportunities for English language teachers' professional development: A study report. Journal of NELTA, 13(1-2), 35-42.

Government of Nepal Ministry of Education (2016). Teacher competency framework. National Centre for Educational Development.

Hada, B. (2011). Need of teacher education to create a favourable teaching-learning atmosphere in Nepal. Education Quarterly , 1(2), 15-22.

Hall, G. (2011). Exploring English language teaching language in action. Rutledge.

Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching. Longman.

Jacob, B. A., & Lefgren, L. (2004). The impact of teacher training on student achievement: Quasi-experimental evidence from school reform efforts in Chicago. The Journal of Human Resources, 50-79.

Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1989). Cooperation and competition: Theory and research. Interaction Book Company.

Joshi, S. R. (2017). Perceptions of secondary level EFL teachers towards teacher training [Unpublished M.Ed. thesis]. Tribhuvan University.

Khadka, R. (2000). Rise of class education: A study report for Action Aid Nepal

Khanal, J. R. (2006). Trained teachers and teacher training: A research study. Journal of NELTA, 11(1-2), 120-129.

Kshetree, A. (2018). Policies, practices and prospects of basic school English teacher training in Nepal [Unpublished PhD dissertation]. Tribhuvan University.

Lazar, G. (2009). Literature and language teaching . Cambridge University Press.

Malakar, S. (2003). Teacher education: Some issues and challenges. Distance Education.

MOE/ DEC NCED (2000). Teacher training follow-up. A study report. Author.

Morris, A. (2015). A practical introduction to in-depth interviewing. Sage.

NCED (1998). Effect of the training program in classroom practice. Author.

NCED (2003). Effectiveness study of teacher training. National Centre for Educational Development.

NCED (2013). A research report on teacher professional development programme: Skill transformation issue. National Centre for Educational Development.

expectations from the training and what they learned in the training hall. This study contributes to the understanding of in-service teachers and other stakeholders about the suitability and challenges teachers face in applying the knowledge learned from the training in real classroom situations. The study has opened a venue for further research to be carried out on how teacher training impacts student performance.
Keywords : in-service, professional development, transfer of training, teacher training

Introduction

Training is a systematic process designed to develop and enhance the skills, knowledge, and abilities of individuals for a specific purpose. It is an organized effort to improve performance in a particular area, whether personal, professional, or organizational.

Teacher training is a teacher-focused programme that helps teachers gain experience, practice skills, share ideas, and prepare to handle challenges and responsibilities in their teaching journey. In a similar context, Kshetree (2018) argued training involves preparing individuals to become competent, skilled, and effective in performing their tasks. For an extension worker, training encompasses education designed to foster positive changes in the trainee's behaviour.

According to Barbour and Hodges (2024), a teacher training programme is designed to equip teachers for online and blended teaching during prolonged school closures. In-service teacher training is essential to help teachers prepare for various circumstances. It is provided to teachers who are actively engaged in classroom teaching to enhance their skills, knowledge and pedagogy. With the pace of time, the curriculum gets changed. In this context, training plays a crucial role in conducting the activities as per the curriculum's objectives. Moreover, in this era dominated by technology, where students increasingly rely on the Internet and AI tools like ChatGPT and others, teachers must stay updated on the latest advancements and adopt innovative teaching methods. Petrenko (2024) emphasized that training is increasingly inevitable to prepare teachers to adapt and thrive in the ever-changing educational environments.

In-service teacher training is a program designed to improve the skills, knowledge, and abilities of teachers currently working, while also fostering positive changes in their attitude toward their profession. Moreover, it supports teachers in promoting students' educational achievement. Teachers in Finland frequently participate in training sessions to be up-to-date with the current and innovative pedagogies (Sahlberg, 2011). Furthermore, in-service teacher training in the US and South Korea incorporates blended learning techniques

(UNESCO, 2020). In Singapore, the Ministry of Education provides funding and time off for teachers to attend training programs (OECD, 2018). In our context, limited funding, inadequate infrastructure, and a lack of trained trainers hinder the effectiveness of training programmes (Bhattarai, 2019).

In-service teacher training is a structured learning process offered to teachers from the start of their careers until their retirement. For successful teaching and learning activities training is always needed. In-service teacher training is additional or supplementary training designed for teachers already employed, typically conducted during the free time allocated to them by school authorities (Mohan, 2011). Therefore, any experience a teacher gains throughout their career can be considered a form of in-service training. Some of the in-service teacher training includes workshops, seminars, refresher courses, need-based training, ICT- focused training, classroom management strategies, assessment techniques, curriculum dissemination sessions, webinars, mentorship programmes, action research, and so on.

For a good teacher, every facet of his knowledge, skills, potentiality and interests is of potential value. In the same context, Nakpodia (2008) stated that an in-service teacher training programme continuously updates a teacher's knowledge, experiences, and expertise in the selected field. Such training is committed to giving teachers ideas about managing classrooms, selecting teaching techniques, motivating students in learning, and making classes interactive and interesting. It assists the teachers in increasing levels of expertise and understanding for their professional development. Teacher development taps into teachers' internal resources for growth, encouraging them to reflect, explore ideas for positive change, and enhance their self-awareness (Head & Taylor, 1997). In addition, teacher development always motivates teachers to continue their professional lives successfully.

Teachers' professional development focuses on enhancing their expertise and effectiveness, enabling them to perform at their highest potential. In essence, it equips teachers to apply their knowledge and skills in classroom practices effectively. Teacher development consists of formal and informal ways of supporting teachers in learning new skills, expanding their knowledge, and gaining fresh perspectives on their teaching methods, practices, and personal growth needs (Joshi, 2012). To grow professionally and for effective teaching, a teacher is required to integrate his knowledge, skills, and practices. In the same line, Fullan (1995) described teacher professional development as the combination of formal and informal learning that teachers engage in, driven by a process of significant and dynamic change. In the same context, Bredeson (2002) viewed professional development as a combination of three interconnected ideas: learning, engagement, and involvement. He

described it as opportunities for educators to learn, fostering creativity and reflection while improving their teaching abilities. Teacher development is a component of professional development. In-service training plays a key role in enhancing teacher professionalism by helping educators gain new knowledge, skills, and methods, and effectively apply them in real classroom settings.

The Ministry of Education (MOE) has conducted in-service teacher training since 1971 to refresh, strengthen, and update teachers' knowledge, skills and practices to be used in their teaching environment. Similarly, the National Center for Educational Development (NCED, 2009) was founded to offer in-service training for teachers. The Centre for Education Human Resource Development (CEHRD) has recently been working on creating policy guidelines, programs, and handbooks for in-service teacher training. Likewise, the School Sector Reform Plan (SSRP, 2009) has included a provision to guarantee that all in-service teachers have access to 30 days of TPD training within a five-year period. The policy depicts that in-service teacher training provides various opportunities to make them updated and competent in their profession. However, few teachers seem to apply the skills and knowledge they learned in the training in their actual classroom settings. Is it because of their negative perceptions towards the in-service training? How do teachers perceive in-service teacher training? What prevents teachers from applying their training in the classroom? How does in-service teacher training contribute to their professional growth? What challenges do teachers face in implementing their training in classroom settings? These questions keep haunting us. So, our interest here is to explore the views of secondary level English teachers about the appositeness of in-service teacher training for their professional development.

Literature Review

Here, we have presented the reviews of some theoretical literature to internalize the theoretical concepts about the issue we raised.

Need of In-Service Teacher Training

In-service teacher training aims to improve teachers' skills, knowledge, and practices while fostering positive attitudes toward their profession. It is specifically designed to support teachers' professional growth and strengthen the overall education system. Mahara (2024) noted that in-service teacher training is provided with the expectation that it will prepare teachers to tackle the changing challenges within their institutions. In a similar vein, as mentioned by Johnson and Sloat (2006), it is carried out in five stages: instruction,

information, guided practice, performance, and coding practice. To adapt to changes, improve professional skills, and achieve job satisfaction, teachers require ongoing professional development, with in-service training being one effective approach. In a similar line, Iqbal and Ali (2024) highlighted that the swift shifts in educational paradigms, curriculum updates, and innovative teaching methods pose significant challenges for in-service teachers in addressing the diverse needs of their students. In-service teacher training helps improve teachers' knowledge and understanding of the contents they deal with, practical skills and competencies, learning new teaching strategies and technologies, and strengthening professionalism and ethics (Dhakal, 2016). In addition, In-service teacher training positively impacts students' academic performance as they are engaged in peer, group, and collaboration in their learning process. Thus, in-service teacher training plays a crucial role in teacher development and the effective implementation of curriculum innovations.

Professional Development of Teachers

Each teacher is expected to engage in professional development throughout their teaching career. The knowledge and skills they get in their college and university education are not enough for them to be skillful and competent in their professionalism. With the pace of time, new teaching ideologies and techniques are emerging in the teaching and learning arena. So, to keep themselves fit and apposite with the current teaching pedagogies, they need to update professionally (Pennington, 1990). Talking about teachers' need for professional development, Underhill (1997) affirmed that professional development involves teachers constantly learning about their practices and discovering and using their potential. In this regard, for Head and Taylor (1997), teacher professional development draws on the teachers' inner resource for change.

Teachers can develop professionally in various ways such as self-reading, taking a new responsibility, collaborative learning, attending conferences, seminars, and workshops, and so on. In the same vein, Richards and Farrell (2010) added that reflection, self-inquiry, self-monitoring, teacher support groups, analyzing critical incidents, and keeping a journal are some strategies for fostering the professional development of teachers because they help teachers develop specific skills and knowledge about the contents and pedagogies. Moreover, teachers are better informed about designing teaching materials, coping with professional problems, writing and publishing journal articles, and making plans for their professional growth.

Besides, teachers can enhance their professional growth by reflecting on and assessing their practices, making adjustments when necessary. In the same context, Wallace (2010) stressed that teachers' self-evaluation and reflection help them be critical towards their self-practice, and eventually, develop them professionally.

Teacher professional development (TPD) in Nepal was introduced by the policy in 1971 (NESP, 1971). As stated by National Education System Plan (NESP), the professional qualifications for teachers consist of training of at least ten months. The National Center for Educational Development (NCED) was founded in 1993 under Nepal's Ministry of Education (MOE) to offer formal professional development opportunities to teachers through in-service training programs. By 2009, NCED had trained 98.2% of permanent teachers in community schools across Nepal (MOE, 2009). More recently, the School Sector Reform Program (SSRP) has introduced a provision for Teachers' Professional Development (TPD), planning to ensure that all in-service teachers receive 30 days of TPD training within a five-year period. The TPD training has also been suggested as a key factor, alongside qualifications, performance, and seniority, for teacher promotions.

The TPD programme comprises three interconnected components: training workshops, self-study exercises, and instructional counseling. Conducted annually, each session lasts 10 days and integrates all three parts. The primary goal of the TPD program is to refresh, enhance, and update teachers' knowledge and skills, leading to noticeable improvements in classroom practices and student learning outcomes. The Ministry of Education (MOE) alone is not sufficient to meet the professional needs of English language teachers in Nepal. To address this gap, international organizations like the Nepal English Language Teachers' Association (NELTA) play a significant role in supporting the professional growth of teachers and enhancing the overall English Language Teaching (ELT) landscape in the country. NELTA organizes various professional development activities, including teacher training programs, workshops, seminars, and conferences, among others, to help educators improve their skills and knowledge. Additionally, institutions like the British Council and the US Embassy in Nepal also contribute significantly to the advancement of ELT. Their initiatives and programs are instrumental in improving the quality of English language education and supporting the professional development of English teachers across Nepal.

Issues in Teacher Training in Nepal

The knowledge and skills that teachers gain from training programmes contribute significantly to their professional growth. These programmes not only enhance their expertise but also expose them to the latest teaching trends and practices being adopted worldwide. As a result, teachers become better equipped to implement innovative methods in their classrooms, stay updated with global advancements in education, and continuously improve their teaching effectiveness. Such training serves as a bridge between traditional approaches and modern educational strategies, ensuring that teachers remain competent and well-informed in an ever-evolving field. They modify their teaching strategies and planning for better performance. At the same time, it is generally accepted that when they perform well, the students will do better in the examinations. However, this comparison appears unconvincing in the context of numerous teacher training programmes, not only in Nepal but also in more developed nations. A study conducted by Jacob and Lefgren (2004) in the US context shows although teacher training is considered important in most school districts, there is surprisingly limited evidence on its impact on student achievement. Likewise, Harris and Sass (2006) carried out a study to find out the effects of various trainings to promote student achievement. The results showed training for teachers has no significant role to play in student achievement.

Teacher training in Nepal reflects a similar scenario when examining its impact on high school student performance. According to the Education and Developmental Service Center (2011), there is no positive correlation between having trained teachers in schools and the success rates of students. Furthermore, the average scores of students taught by trained teachers show no significant difference compared to those taught by untrained teachers. This suggests that teacher training has not influenced students' academic achievements, as it has not resulted in noticeable improvements in their performance.

Application of training skills in the real classroom context is another issue. The knowledge, skills, and practices that teachers acquire during training can sometimes be challenging to implement effectively in their actual classroom environments. This is because of the heterogeneous classroom with social, cultural, economic, and linguistic variations. Moreover, each teacher operates in a unique and diverse classroom environment, where a single set of methods and techniques may not always be universally applicable or effective. One of the reasons could be that the current approaches to teacher training are heavily focused on lectures and confined to classroom settings. (CHIRAG, 1995). In a similar

context, in most of the observed classes, the relevant skills gained during training were not applied in actual classroom teaching (CERID, 2002).

Monitoring and follow-up remain challenges in our teacher training programme, as there is no system in place to assess how trainees perform in schools once the training concludes (NCED, 1998). Shrestha (2004) highlighted issues with the primary teacher training programme, noting that problems began when the Nepalese government shortened the 10-month training programme to just six months. He further argued that political decisions, such as granting permanent tenure to temporary teachers regardless of their qualifications or performance, were another major factor contributing to the decline in school performance across Nepal.

Likewise, inadequate physical facilities, low teacher motivation, the need to seek part-time jobs due to insufficient salaries, and limited preparation time for classes were significant factors contributing to the underperformance of trained teachers. In this regard, a study conducted by NCED (1998) revealed that while the delivery of the training programme appeared satisfactory, the actual implementation of teaching in classrooms was not, highlighting a challenge in effectively transferring training to practice. Mathema and Bista (2006) highlighted in their research that teachers, including head teachers, in remote rural schools often avoid teaching responsibilities. They tend to seek training opportunities as a way to avoid work, leading to increased absenteeism among teachers instead of improving school effectiveness. This indicates a significant lack of motivation among teachers to fully engage with and benefit from the training sessions.

Instead of viewing these programmes as valuable opportunities for professional growth, many teachers perceive them as mere distractions or a way to take a break from their regular teaching responsibilities. This attitude suggests that training is often treated as a routine obligation rather than a meaningful chance to enhance their skills and improve their teaching practices. Consequently, the intended purpose of the training is undermined, and its potential impact is significantly diminished.

A mismatch between training objectives and trainees' needs is another issue. The objectives of training programmes are not tailored to address the specific needs and interests of the trainees. Sometimes, the training duration is reduced by the training providers demotivating the trainees to attend the training programme honestly. In the same line, Thapa (2007) asserted many training components fail to address the actual needs of teachers and the

challenges they encounter in real classroom situations. For instance, strategies for innovative and interactive teaching in large class sizes are often overlooked.

Theoretical Framework

It is widely accepted that learning theories offer a foundational framework for training activities (Higgins & Elliott, 2011). However, in the context of teacher training, andragogy, a theory of adult learning, is generally emphasized. Koellner and Greenblatt (2018) argued that there has been a noticeable transition in the way educators are trained, moving away from behaviorist theories of learning and teaching towards more cultural and constructivist approaches. They highlight that this shift reflects a deeper focus on understanding the social and contextual aspects of education. Similarly, Nishimura (2014) emphasizes that traditional methods of professional development have largely failed to produce meaningful or lasting changes in teachers' practices. In recent years, transformative learning theory developed by Jack Mezirow has emerged as a widely accepted model for fostering change in adult learners. This theory frames learning as a deliberate process of deriving insights from personal experiences, enabling teachers to critically evaluate their ideas and refine their practices for continuous improvement (Holliday & Brennan, 2021).

Building on the concept of transformative learning theory, this study views in-service teacher training as more than just a professional requirement. It is seen as a valuable opportunity for teachers to engage in self-reflection, gain new perspectives, and cultivate the ability to initiate meaningful changes within themselves. This theory emphasizes personal growth and transformation as integral parts of the learning process, encouraging educators to rethink their practices and attitudes in ways that lead to lasting improvements.

Methodology

In this qualitative study, we deployed interviews to elicit relevant data as Rossman and Rall (1998) stated, “interviewing is the hallmark of qualitative research” (as cited in Richards, 2003, p.47). For the selection of participants, first, we administered our interview questions to ten secondary level in-service English teachers from different community schools of Butwal Sub-Metropolitan City, Rupandehi district, who attended at least three in-service training for professional development (TPD) conducted by national or international associations such as NELTA. We purposively selected three of them (one teacher from each school) for our study, this was determined based on two criteria: the extent to which they demonstrated a substantial level of understanding about in-service teacher training and their

intention to participate in the study. Their teaching experiences ranged from seven to fifteen years at the secondary level.

We adopted narrative inquiry as our research design. This design focuses on studying the narratives (chronologically connected spoken utterances or written texts of an event/action) of an individual or a small number of individuals. In it, a researcher collects, analyzes, and represents people's life stories as narrated by them (Schwandt, 2007). In our study too, we gathered the narratives of our participants who have received in-service teacher training. The reason for selecting narrative inquiry as our research design is as Mertova and Webster (2020) affirmed that narratives of people help them to make sense of their lives. Furthermore, this method helps us to explore our participants' experiences through their life stories. For this, we took the consent from the participants.

Two rounds of semi-structured interviews were conducted to gather the participants' perspectives on the relevance of in-service teacher training. The average duration of the first interview was approximately forty minutes, while the second interview lasted around thirty minutes. The data gathered from the interviews were transcribed, coded and categorized under themes through qualitative techniques. The codes were organized around the objective of the study, and instead of participants' real names, we used pseudonyms, P1, P2, and P3 to ensure the research ethics and the confidentiality of the research participants.

Findings and Discussion

Based on the data collected from the participants, we have presented the findings and discussed them under the themes: relevance between the training objectives and the needs of the trainees, application of training in the classroom situation, and the role of in-service teacher training for professional development.

Relevance between Training Objectives and the Needs of the Thainees

When we inquired with our participants about the connection between the objectives of the training programs they attended and their actual needs, or whether the training had effectively met their expectations, P1 stated that he had expected a lot to learn from the training sessions for his professional development. However, he felt it was incomplete after the training and learned only limited things he was already familiar with. In a similar context, P2 responded "teachers were never asked to raise the issues and challenges faced by them in *their classroom."* He further shared his experience in this way,

> Once, I was invited to attend the TPD training in Education Training Centre, Bhairahawa. But I did not know the details of the training. I only knew the topic of the training. The details and schedules were unfolded after the training started. I never found the training fascinat ing as it is often one way. I was never asked about my needs before the training.

Responding to the same question, P3 also had a similar view. She exposed,

> Trainees come to know about the training objectives when they enter the training hall. During the session, they were never asked to analyze the issues and identify the *strategies to address them. Training would be fruitful if trainees' needs were to be* considered.

Considering the views above, the training objectives in the sessions were not created with the trainees' needs in consideration. Trainees were not motivated to come with their classroom problems to discuss them. Rather, trainees did what they were asked to do as mentioned by P2. So, their opinions reveal that though training sessions were interesting, they were not so contextual to address the problems trainees had in their real classroom.

Application of Training in the Classroom Situation

The participants' views on applying the training in a real classroom setting were almost similar. One of the participants affirmed that the training was mostly theoretical. Therefore, the knowledge and skills he learned in the training could hardly be applied in the diverse classroom context. He opined I did not get any practical tips to deal with the cla sses where students are from diverse cultures, ethnic groups, languages, and social backgrounds. When he was asked whether the training had fulfilled his expectations in addressing classroom issues, he reported the training did not provide me the ideas abo ut how to solve the problems of my classroom situation. He further stated the skills and practices I attained in the training can be hardly applied in the real classroom because my classroom comprises students who possess different cultures and linguistic backgrounds. The pedagogies I learned in the training rarely give satisfaction to my students. Moreover, he shared his story in this way,

> Once I was using the inductive method to teach passive sentences in class ten. I also used relevant images so that they could have a better understanding. I asked them to generate five passive sentences as shown in my examples. To my great surprise, they could not write a single sentence, rather for their ease, they wanted me to write

passive structures on the board and explain in Nepali language. I felt ashamed as I could not satisfy them with a new method.

Similarly, expressing her views regarding the same query, P3 revealed,

> In-service teacher training is interesting and supportive to update and grow us professionally. However, because of the poor physical facilities, predominated traditional pedagogies of schools, and the variant learning styles of stu dents, I could not apply the knowledge, skills, and strategies I learned in my training sessions to my real classroom situation. Frankly speaking, the primary value lies in the certificate. And, training is neither need-oriented nor ICT-based.

The voice of the participant revealed that teachers are attending training for the sake of certificates and allowances. Full transfer of training is far a cry. And, a minimal transfer of knowledge is a waste of resources and energy. So, it is illogical to think that everything learned in the training is applied in real classroom settings. Almost everything, such as the participants' nature, physical infrastructures, and teaching-learning materials is different from the training hall. As a result, teachers fail to apply what they have learned in the training in their classroom context. The voices of the participants were very similar to Kilag et al. (2023) who stated that technology enhances students' academic performance by facilitating more effective and efficient integration of ICT into the teaching and learning process.

Role of in-Service Teacher Training for Professional Development

When we asked my participants whether in-service training helped them improve their classroom practices and grow professionally, almost all of them agreed. They opinioned that in-service training increased their knowledge and skills, but remained silent to improve their attitudes and sense of responsibility towards their profession. They reported that most of the trainings were theoretical and content-based and, therefore were difficult to apply in diverse classroom settings. So, they have neither satisfied the students with their innovative teaching trends and practices nor with their academic achievements. One of the participants expressed,

> I got opportunities to develop my performance. I learned the ways and techniques about how to motivate the students and make the classroom interesting. In addition, I learned to deal with teaching listening and speaking skills that I often used to ignore since these skills are tested only in their practical examinations. He further asserted training updates me for my professional practices too.

When we asked the same question to P2, he opined that in-service training is necessary for the professional growth of the teachers. Training provides content and pedagogical knowledge to the teachers. Besides, they help teachers become sincere and honest in their profession. However, trainings are rarely contextual due to which he sometimes fails to address the needs of the students in the classroom. He stated trainings are good if they are less theoretical and more practical or contextual. He added that from the training, I learned different strategies, such as reflecting writing, keeping a journal, teaching a portfolio, self-monitoring, action research, and so on, to develop myself professionally and sustain my profession.

P3, responding to the same question reported that in-service teacher training conducted over time helps teachers build up their confidence level in their field. Revealing her personal experiences, she mentioned,

> Before training, I did not know, though I had heard, about team teaching and how to carry out action research and its advantages. But, now I can do all these things confidently. Apart from getting new knowledge, skills, and practices in the teaching and learning arena, I got the sense of developing a cu lture of cooperation, collaboration, and group discussion among my colleagues.

Based on the responses of the participants, it can be inferred that most of the sessions in the training are theoretical. Training would be effective if they emphasized the practical aspects and needs of the trainees. As stated by the participants, though trainings help them enhance their pedagogical knowledge, they are less supportive of the teachers to address their classroom issues. Further, the information indicates that participants expressed a desire for more ICT-focused training, specifically in-service training on this topic. Their views were with the line of Hernández, et.al (2018) who highlighted the need to develop pedagogical frameworks that outline the competencies teachers require to adapt to emerging technological trends.

Conclusion

In this 21st century, teaching and learning paradigm has been shifted. Every teacher is expected to be updated and find a way of teaching that is apt as the context demands. In-service teacher trainings help teachers develop their teaching techniques and address everyday classroom problems. Undoubtedly, in-service training has given teachers ground-breaking insights about content and pedagogical knowledge. In this sense, training is important. However, the knowledge, skills, and experiences that teachers attain in the training

Survey Research

Survey research according to Sukamolson, (2007) encompasses the use of scientific sampling method with a designed questionnaire to measure a given population's characteristics through the utilization of statistical methods. It provides answers like: How many women can take a bullet for their husband? More succinctly Sukamolson, (2007) further describe survey as a form of quantitative research that is concerned with 'sampling questionnaire, questionnaire design, questionnaire administration' for the sake of gathering information from the group/population under study, and then make analysis to order to better understand their behavior/characteristics. Furthermore, Kerlinger (1973) sees survey research as social scientific research that focuses on people, the vital facts about people, and their beliefs, opinions, attitudes, motivations and behavior. In addition, Kraemer (1991) outline three basic tenets in survey research, namely, survey is used to describe quantitatively a sectional aspect of a given populations which involves studying the relationship, in survey research method, data are obtained from people , and lastly, survey sample a part of population which is later used to generalize the whole population, i.e a section of a population is sampled to represent the whole population characteristics, viewpoint as well as opinion as the case maybe. According to Merriam-Webster Dictionary survey is derived from Anglo-French word 'surveer' which means to look over. Further, according to the dictionary, survey means (a) to examine as to condition, situation, or value-appraise; (b) to query (someone) in order to collect data for the analysis of some aspect of a group or area; (c) to determine and delineate the form, extent, and position of (as a tract of land) by taking linear and angular measurements and by applying the principles of geometry and trigonometry; (d) to view or consider comprehensively; and (e) to inspect, scrutinize.

Correlational Research

A quantitative methodology used to determine whether, and to what degree, a relationship exists between two or more variables within a population (or a sample). The degree of relationships is expressed by correlation coefficients. Coefficients range from +1.00 to -1.00. Higher correlations (coefficients closer to +1.00 or -1.00) indicate stronger relationships. Positive correlations indicate that as the values associated with one variable go up, so do the values associated with the other. e.g., higher grades are associated with higher? Negative correlations indicate that as the values associated with one variable go up, the values associated with the other go down e.g., higher grades are associated with lower??? Buttressing on this, Leedy & Ormrod (2010) remark that correlation method of research deals with the creating relationship amid two or more variables in the same

population. "The first type of correlational design, explanatory design, is conducted when researchers want to explore the extents to which two or more variables co-vary, that is, where changes in one variable are reflected in changes in the other (Creswell, 2008, p. 358). The second type of correlational design, prediction design, is used by researchers when the purpose of the study is to predict certain outcomes in one variable from another variable that serves as the predictor.

Experimental Research

During the experimental research, the researcher investigates the treatment of an intervention into the study group and then measures the outcomes of the treatment. There are three types of exploratory approaches: pre-experimental, true experimental, and quasi-experimental (Leedy & Ormrod, 2001). The pre-experimental design involves an independent variable that does not vary or a control group that is not randomly selected. Campbell and Stanley (1963) endorsed the true experimental design, which provides a higher degree of control in the experiment and produces a higher degree of validity. The true experimental designs result in a systemic approach to quantitative data collection involving mathematical models in the analyses. Whereas, the quasi-experimental design involves nonrandom selection of study participants. Therefore, control is limited and true experimentation is not possible. Since the variable cannot be controlled, validity may be sacrificed. The factorial design focuses on two or more categories with the independent variables as compared to the dependent variable (Vogt, 1999). Key, (1997) describes experimental research as a form of research whereby a researcher takes control and maintains the basic elements that might affect the result of an experiment, by so doing; the researcher predicts the outcome of an experiment. While experimental design is the synopsis that guides a researcher while testing his hypothesis in order to reach a tangible conclusion on the relationship concerning an independent variable and a dependent variable. Furthermore, Key, (1997) outline the steps involved in experimental research as follows:

i. Selecting a sample subjects

ii. Grouping or pairing of subject matter

iii. Selecting and constructing as well as validating the instruments that will be used to measure the outcomes

iv. Conducting a pilot study

Determining Place, Time and Duration of the Experiment

Experiment deals with the process of supporting, rejecting, or validating a hypothesis in order to get insight into the cause and effect of something when certain factors are being manipulated. For example, someone may carry out a basic experiment to understand the existence of gravity while

others basically scientists carry out experiment for years depending on the subject matter to be experimented. Furthermore, Ader, (2008) states that there are certain things a researcher should ruminate while embarking on an experimental research, that is, considering the suitable way of operationalizıng the variables to be measured as well as the appropriate statistical method to be employed to answer the hypothesis or research questions, putting into consideration, the expected outcome of the study as well as how to analyze such outcome, the limitations involve in the study, such as the obtainable participants and their relevance and suitability in the representation of the target population of the study.

Causal- Comparative or Ex Post Facto Research

Ex post facto implies "from after the fact" (Gay, 1976). In simple terms, in ex-post facto research, the researcher investigates a problem by studying the variables in retrospect. It is research in which the dependent variable is immediately observable and now your main concern is to find out the antecedents that gave rise to this consequence. In other words, a causal-comparative study is a form of study that tries to identify and determine the cause and effect of the relationship between two or more groups. The causal-comparative study is a study in which the researcher attempts to determine the cause, or reason, for pre-existing differences in groups of individuals. Differences and similarities between causal comparative and correlational studies:

- The causal-comparative study looks at differences between groups while correlational study looks for relationships of variables within a single group.
- Causal-comparative and correlational studies are similar in that both used to examine relationships among variables.
- Causal-comparative includes categorical independent and or dependent variable but the correlational study only includes quantitative variables.
- Causal-comparative research provides better evidence of cause and effect relationships than correlational research.
- Like correlational research, causal-comparative research is sometimes treated as a type of descriptive research since it too describes conditions that already exist.

Types of Causal-Comparative Research Designs

There are two types of causal-comparative research designs. They are retrospective causal-comparative research and prospective causal-comparative research. Retrospective causal comparative research necessitates that a researcher starts investigating a precise

Conclusion

The Paper explicated the quantitative methodology. The study establishes that quantitative research deal with quantifying and analyzing variables in order to get results. It involves the utilization and analysis of numerical data using specific statistical techniques to answer questions like who, how much, what, where, when, how many, and how. It is also described as the methods of explaining an issue or phenomenon through gathering data in numerical form. The study further reveals that quantitative methods can be categorized into; survey research, correlational research, experimental research and causal-comparative research. The study established as remarked by Gelo, et-al. (2008, p.) that "Quantitative and qualitative research approaches clearly differ in terms of how data are collected and analyzed. Quantitative research requires the reduction of phenomena to numerical values in order to carry out the statistical analysis. By contrast, qualitative research involves the collection of data in a non-numerical form, i.e. texts, pictures, videos, etc.

References

Adèr, H. J., Mellenbergh, G. J., & Hand, D. J. (2008). Advising on research methods: a consultant's companion. Huizen: Johannes van Kessel Publishing. ISBN 978-90-79418-01-5

Aliaga, M. and Gunderson, B. (2002) Interactive Statistics. [Thousand Oaks]: Sage Publications.

Creswell, J. (2003). Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approach (2nd ed.). Arabian Journal of Business and Management Review (Kuwait Chapter) 47 • ISSN: 2224-8358

Creswell, J. (2008). Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research. New Jersey: Pearson: Merrill Prentice Hall.

Danial, M. (2004). Doing quantitative research in education with SPSS., [Thousand Oaks] London: Sage Publications.

Fischler A.S (ND) Qualitative Research methods. School of Education: NOVA, South Eastern University. Fraser Health Authority, 2011.

Gelo, O., Braakmann, D., & Benetka, G. (2008). Quantitative and qualitative research: Beyond the debate. Integrative psychological and behavioral science, 42(3), 266-290.

Johnson, B., & Christensen, L. (2008). Educational research: Quantitative, qualitative, and mixed approaches (p. 34). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Key, J. P. (1997). Research design in occupational education. Oklahoma State University. Kothari, C. R. (2004). Research Methodology: Methods and techniques. New Age International. Kraemer,

K.L. (1991) Introduction. Paper presented at the information system research challenge: survey research method

Leedy P.D. & Ormrod J.E. (2010) Practical Research: Planning and Design. (9th ed). Pearson Educational International, Boston

Leedy, P.&Ormrod, J.(2001). Practical research: Planning and design (7th ed.). Upper Saddle River, NJ:

Lichtman, M. (2006). Qualitative research in education: A user's guide (pp.). Thousand Lodico, M.,

Spaulding, D., & Voegtle, K. (2006). Methods in educational research: From theory to practice. San Francisco: Jossey-Bass.

Oaks, CA: Sage Publications. OECD (2002) Frascati Manual: proposed standard practice for surveys on research and experimental development, (6th edition). Retrieved 27 May 2012 from www.oecd.org/sti/frascatimanual.Quantitative Research Methods and Tools. http://www.fraserhealth.ca/media/2011_11_14_Quantitative-Research-Methods-and-Tools.pdf

Gay, L., Mills, G., & Airasian, P. (2006). Educational research: Competencies for analysis and applications. New Jersey: Pearson Education, Inc.

Sukamolson, S. (2007). Fundamentals of quantitative research. Language Institute Chulalongkorn University, 1-20.

Volt, W. (1999). Dictionary of statistics and methodology: A nontechnical guide for the social sciences (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Williams, C. (2011). Research methods. Journal of Business & Economics Research (JBER), 5(3).

Williams, Carrie B. (2005). The lived experiences of women in executive positions of the United States federal civil service. D.M. dissertation, University of Phoenix, United States -- Arizona. Retrieved, from ProQuest Digital Dissertations database. (Publication No. AAT 3202470).

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

Has India Shifted its Diplomacy toward Nepal? Analyzing Post-Blockade Relations

Bhuwaneswor Pant
Teaching Assistant, Tikapur Multiple Campus
PhD, TU

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Bhuwaneswor Pant, bhuwanesworp@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0009-6389-9950
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80085

Abstract

This paper examines how India and Nepal's diplomatic relationship has changed, especially in the aftermath of the 2015 blockade that negatively affected the two countries' relations. This paper critically investigates whether India's diplomatic efforts following the blockade represent a fundamental change in strategy or are merely a response to China's increasing might. The study explores important issues about the nature of India's diplomatic relations with Nepal using qualitative approaches, such as thematic analysis of primary and secondary data sources. In light of Nepal's expanding ties with China, this paper analyzes India's diplomatic change towards Nepal after the 2015 blockade, emphasizing its strategic adaptation to maintain regional supremacy. The study argues that India used economic incentives and diplomatic engagement to improve bilateral ties as part of its shift from a coercive to a "soft balancing" strategy. The convergence of neorealism and soft power in forming India-Nepal relations is highlighted in this paper, underscoring the necessity of ongoing communication to negotiate regional power dynamics successfully.

Keywords: India-Nepal relations, Diplomatic shift, Post-blockade, Soft balancing, Neorealism

Introduction

Nepal and India established diplomatic relations on June 17, 1947, rooted in principles of peaceful coexistence, sovereign equality, and mutual understanding (GON, 2021). Their relationship is characterized by close political, social, cultural, and economic ties, supported by shared history and traditions. A cornerstone of this partnership is the 1950 India-Nepal Treaty of Peace and Friendship, which promotes mutual respect, territorial integrity, and cooperation on defense and foreign affairs. This treaty emerged from regional security concerns following China's communist rise and its occupation of Tibet (Nayak, 2010, p. 579). However, misconceptions have led to multiple instances of Indian sanctions, disproportionately impacting Nepal's landlocked economy, which relies on India for transit (Chand, 2018, p. 51). India's use of blockades as a coercive tool to achieve political and security objectives is not isolated but occurs periodically depending on the political climate (Dahal, 2018, p. 160). In 2015, Nepal adopted a new constitution that marginalized specific communities, particularly the Madhesis, Janajatis, and Tharus, who felt their longstanding aspirations, such as ethnically based provincial boundaries and proportional representation, were ignored (Nayak, 2015). In response, these groups, especially Madhesi immigrants, initiated blockades at border points.The Nepalese government accused India of exacerbating the situation by blocking truck passage even when no protests were ongoing, a claim India denied-arguing that its truck drivers avoided entering Nepal due to safety concerns stemming from violent protests (GOI, 2015). The Indian government justified the blockades by citing widespread violence in Nepal's Tarai region, raising security concerns, even though many areas were peaceful and unimpeded (Dahal, 2018, p. 166). The Nepalese government countered this assertion, stating that no significant security threats prevented trucks from entering the country (GON, 2016b).

Following Nepal's adoption of a new constitution on September 20, 2015, a four-month blockade along the Indo-Nepal border significantly hampered the flow of fuel and supplies, leading to a humanitarian crisis (SAHR, 2016, p. 42). This blockade heightened anti-Indian sentiment in Nepal, adversely affecting the most vulnerable populations and alienating those the protesters aimed to support (Pant, 2020, p. 34).

India's blockade and subsequent coercive diplomacy-damaged bilateral relations and prompted Nepal to diversify its economic and diplomatic ties, particularly with China. Despite India's attempts to influence Nepal's constitutional process, the failure to amend the Constitution solidified Nepal's political autonomy (Bhattarai, 2015; Bhattarai, 2018;

Pant, 2018, 2020). In the aftermath, India shifted its diplomatic strategy to repair relations with Nepal through increased political engagement, economic support, and high-level visits, adopting a more cautious and accommodating approach to counter China's influence and restore trust (Sharma, 2024).

This study investigates whether India's diplomatic strategy toward Nepal has genuinely shifted following the 2015 unofficial blockade, which severely strained bilateral relations and fostered deep mistrust. Although India has since adopted a more engaged and conciliatory stance, there is limited academic analysis on whether these actions reflect a substantial change in its long-term approach or are simply reactive measures to counter China's rising influence in Nepal. The research aims to clarify the nature and extent of India's diplomatic shifts by addressing key questions, particularly whether India has fundamentally altered its diplomatic approach toward Nepal.

Conceptual Foundations

Global shifts, including the emergence of non-state entities, technological breakthroughs, and growing international interconnection, have all substantially impacted diplomacy. Modern diplomacy, which was once primarily focused on formal negotiations between countries, now involves a greater variety of players, including private companies, NGOs, and international organizations (Kissinger, 1994, p. 8). Digital diplomacy, where social media and internet platforms facilitate quick connection and engagement with audiences worldwide, further amplifies this trend and helps governments project their soft power (Holmes, 2024, p. 1). Moreover, the growing complexity of global challenges, such as climate change and terrorism, necessitates multilateral approaches that transcend traditional diplomatic channels (Friedman, 2009, p. 67). As a result, diplomacy is evolving into a more dynamic and participatory process, reflecting the diverse interests and voices in the international arena (Nye, 2011, p. 135). This transformation underscores the importance of adapting diplomatic strategies to address contemporary challenges while maintaining the core principles of negotiation and cooperation.

In the 21st century, diplomacy has evolved beyond statecraft into a broader instrument of global communication, involving multiple participants such as NGOs and media (Bolewski, 2007, pp. 3-7). Sharp (2009, p. 56) argues that effective diplomacy and skilled diplomats can enhance a country's influence beyond its material power, acting as crucial policy instruments.

Theoretical Perspectives Neorealism

Kenneth Waltz was largely responsible for the rise of neorealism, sometimes known as structural realism, as significant theoretical paradigm in international relations in the late 20th century. Neorealism, which builds on classical realism, stresses how the structure of the international system affects state conduct. It argues that states put their security and survival first because the system is anarchic and lacks a central authority. The idea of power, especially allocating capacities across nations, is fundamental to neorealism. Waltz contends that the power structure, which influences how states interact, defines the international system. The need to maintain their security is the main driving force for states' power struggles and alliances (Waltz, 1979, p. 102). Neorealism makes a distinction between two forms of balancing: external balancing, in which nations join alliances with other states to resist a shared threat, and internal balancing, in which states strengthen their own military capabilities (Waltz, 1979, p. 102).

Furthermore, neorealism presents the idea of "polarity" to describe the number of great powers in the system: unipolarity, bipolarity, and multipolarity, and argues that the structure of the international system influences state behavior and international stability. For instance, Waltz argues that a bipolar system, such as the one that prevailed during the Cold War, is typically more stable than a multipolar one, where multiple nations share power, resulting in more rivalry and uncertainty (Waltz, 1979, p. 168) (Mearsheimer, 2001, p. 35).

Neorealism's critics contend that it ignores how international organizations, non-state actors, and economic variables influence state action. They argue that neorealism is overly predetermined and fails to consider the intricacies of international relations, such as state cooperation and interdependence (Keohane & Nye Jr, 1973, p. 158). Despite these criticisms, neorealism is a fundamental paradigm in international relations because it offers a prism-to examine state conduct in a competitive and frequently antagonistic global setting.

Constructivism

This approach will help comprehend how perceptions and identities influence interactions between states. It will examine how India's strategic silence toward Nepal is influenced by cultural links, historical ties, and threat concerns.

Constructivism emphasizes the significance of rules and values in relationships between people and between nations. It highlights how social realities are created by actors or players who construct their own worlds, frame and shape them as they see fit, and then assess and analyze their own worldviews before acting on them.

The social construction of reality and the significance of ideas, norms, and identities in influencing state action and global results are central to constructivism, a well-known theory in international relations. Constructivism contends that the common ideologies and social customs of nations and other actors, in addition to material forces, form the international system, in contrast to realism and neorealism, which emphasize material power and anarchy (Wendt, 1999, p. 1)

Constructivist theory is based on the notion that social interaction and language shape state identities and interests, which are not fixed. In his well-known assertion that "anarchy is what states make of it," Alexander Wendt implies that state interactions and perceptions play a significant role in determining the character of international relations (Wendt, 1992, p. 394).

Constructivists analyze how norms such as human rights, sovereignty, and international law emerge and influence state behavior, arguing that these norms can reshape interests and promote cooperation among states (Ruggie, 1998, p. 877). Overall, constructivism highlights the role of ideational factors in international relations, emphasizing that the interplay of ideas and social contexts is crucial for understanding global politics.

Soft Power Theory

Soft power, introduced by Joseph S. Nye Jr. in the late 1980s, refers to a country's ability to influence others through attraction and persuasion rather than coercion or payments. Nye defines it as "the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payments" (Nye, 2004, p. 5). The phrase emphasizes cultural, political, and ideological appeal in international affairs to supplement conventional hard power strategies that emphasize economic and military might.

Nye identifies three primary components of soft power: culture, political values, and foreign policies, stating that these elements contribute to a nation's attractiveness and ability to shape global perceptions (Nye, 2004, p. 11). In today's globalized world, soft

power has become important when communication and cross-cultural interaction are essential to diplomacy. Anne-Marie Slaughter and other critics contend that a lack of credibility in foreign policy might erode soft power (Slaughter, 2017, p. 78), while others, like Edward Nye, emphasize the role of non-state actors in shaping soft power dynamics (Nye, 2011, p. 23).

Additionally, scholars such as Christopher Hill contend that the effectiveness of soft power often relies on the context in which it is employed (Hill, 2017, p. 150). Soft power is a crucial paradigm for comprehending how nations may promote collaboration and influence international relations without only using force, despite objections to its quantification and indirect impacts (Nye, 2004, p. 20).

Methodology

This research adopts a qualitative approach to analyze the nature and depth of India's diplomatic shifts toward Nepal after the blockade. This approach allows for an in-depth exploration of India's specific context and strategic choices within the broader framework of regional geopolitics. Primary and secondary sources are examined to gather data on India's diplomatic behavior and policy decisions toward Nepal. These include government documents, statements, policy briefs from India and Nepal, and media reports, editorials, and analyses from leading Indian and Nepalese media outlets. The collected data has been analyzed using thematic analysis to identify patterns and themes related to India's Nepal
diplomacy. This involves systematically coding and organizing the data into categories that align with the research objectives.

Result and Discussion

Historical Context of Nepal- India Relations

Nepal and India established diplomatic relations on June 17, 1947. The unwavering commitment to peaceful coexistence, sovereign equality, and understanding of each other's aspirations and sensitivities has been the foundation on which bilateral relations between Nepal and India have been growing further (GON, 2021Nepal- India relationships are close, comprehensive, and multidimensional, and are more pronounced in political, social, cultural, religious, and economic contacts. They are founded on the age-old connection of history, culture, tradition, and religion.

The 1950 India-Nepal Treaty of Peace and Friendship is a key bilateral agreement that forms the foundation of relations between the two countries. Signed on July 31, 1950, by Nepal's Prime Minister Mohan Shamsher Jang Bahadur Rana and India's Ambassador Chadreshwar Narayan Singh, the treaty contains ten articles promoting harmony, mutual respect for territorial integrity, and national sovereignty. It allows for the free movement of people and goods and cooperation on foreign and defense matters. The treaty was largely driven by concerns over regional security following China's establishment as a communist state and its occupation of Tibet in 1949 (Nayak, 2010, p. 579).

India has significantly shaped Nepal's political landscape, participating in key democratic movements since 1950. India supported the 1950 agreement that ended the Rana regime and backed later democratic movements, including those in the 1980s, 1990s, and 2006, culminating in Nepal becoming a republic. India's influence in Nepal is rooted in its economic ties, security concerns, and political dominance. The downfall of Nepal's monarchy in 2006 also saw India actively intervening, sending envoys, and supporting democratic transitions (KC, 2016; Campbell, 2012; Bhattarai, 2018; Janjua, 2007).

India's intervention in Nepal's politics intensified after the end of Rana's rule in 2007 BS, growing stronger during King Tribhuvan's reign but less so under King Mahendra. India remained largely uninvolved during the Panchayat era but provided moral support during the 2046 people's movement. In 2063 BS, India became a key player, directly engaging with Maoist leaders and other political elites on Indian soil, facilitating alliances. Complex issues such as secularism, republicanism, and federalism increased India's involvement, alongside other international actors, in Nepal's political transition (Khanal, 2021).

Sharma (2019) claims King Gyanendra's coup shifted India's approach to Nepal. Initially, India sought to resolve political issues through collaboration between the King and political parties, sending intelligence agents, including the RAW chief, to negotiate. However, upon learning of the King's use of the "China Card," India changed its strategy, backing an alliance between Maoists and political parties. Some Indian authorities, according to Shah (2067), pushed for Nepal to become a federal republic, aligning to end the monarchy. India supported both the King and Maoists while reducing the influence of political parties like the Nepali Congress and CPN-UML (Sharma, 2019, p. 124).

Sharma also notes that RAW aimed to overthrow the monarchy and establish a republic, which it achieved within six years. India allowed Maoists to operate from its

territory, positioning itself as a dominant player in Nepal while managing instability. Before 2001, India and the Royal Palace had similar views: allow Maoist activities to grow but control them when necessary (Sharma, 2019, p. 124). Delhi's concessions to the Maoists stemmed from the monarchy's increasing power, which hindered India's influence, and growing US involvement in Nepal, which Delhi disliked (Sharma, 2019).

Sharma (2019) argues that India supported the Maoists to prevent US or Chinese influence from expanding in Nepal, as an American-army alliance would have disrupted India's dominance. The Maoists also sought India's backing to fight the monarchy, aligning with parliamentary parties under India's influence (p. 133). Shah (2067) adds that while India used the Maoists to replace the monarchy, it later employed the Madhesh card to limit their power, dissatisfied by the Maoists' rise and Prachanda's first visit to China instead of India after becoming Nepal's PM.

India, though traditionally a reluctant democracy promoter, became heavily involved in Nepal's peace and democratization process between 2005 and 2008 (Destradi, 2012, p. 4). India played a more active role only shortly before Nepal's Constitution was adopted in 2015, with concerns over security, economic ties, and water resource management (Bhattarai, 2018, p. 3). India's support for the Madheshi population in Nepal's Terai region reflected its geopolitical interests and security concerns, including the risk of unrest spilling over bordering Indian states (Majumder, 2015; Bhattarai, 2018, p. 3).

The Madhesis, Janajatis, and Tharus, all regarded as underprivileged communities, felt excluded from the Constitution after the constituent assembly. promulgated it. According to the Madhesis, Tharus, and Janajatis, the CA's adopted Constitution does not address their longstanding desires. These include the establishment of two Madhesh provinces, ethnically based provincial boundaries, equal political rights for naturalization candidates, proportional representation of ethnic groups in State agencies and Parliament, and the execution of earlier agreements between the State and Madhesis and Janajatis (Nayak, 2015). These groups, especially Madheshi immigrants, then blockaded the entry points.

However, by denying trucks access to checkpoints without protests, the Nepalese government accused India of deliberately escalating the embargo. The Indian government contested this. By saying that "Indian truck drivers were refusing to enter Nepal owing to safety concerns raised by the violent protests," the Indian government denied enforcing a blockade. India's Ministry of External Affairs claims that the border

blockades were brought on by turmoil, protests, and demonstrations by some of their citizens in Nepal (GOI, 2015). The Nepalese government refuted India's claim, claiming that no significant security issues would prevent the trucks from entering the country (GON, 2016b).

India's rationale is that Madheshi people established blockades, and there was widespread violence in Nepal's Tarai district. India is therefore worried about the rise in violence in border regions, which puts their security danger. Since not all areas of Nepal's Tarai were impacted by the political instability, this is the rationale for establishing blockades. For instance, there was no vehicular transportation of goods from India to Nepal because the former had completely stopped it, and Nepal's eastern and western regions remained peaceful (Dahal, 2018, p. 166). This embargo reflects India's unhappiness with Nepal's implementation process of the new Constitution.

India's statements and actions during the embargo demonstrate that it was willing to use extreme steps to help domestic actors and wanted to use them to further its objectives in Nepal. The embargo was lifted following strong domestic opposition and India's own admission that the initiative was ineffective. "The three objectives of India's sanctions in Nepal are subversion, deterrence, and compliance (Chand, 2018, p. 64).

India emphasized its desire for Nepal to become a peaceful, stable, and democratic state during its most recent constitution-making process, officially aiming to enhance the legitimacy of the Constitution (GOI, 2015; ICG, 2016). Bhattarai (2018, p. 3) argues that India had direct and indirect interests in Nepal's Constitution, as its provisions could impact India's national security, foreign policy, and water resource management. India shapes its foreign policy to ensure Nepal and Bhutan support its security objectives since it sees these nations as being within its area of influence (Tiwari, 2016). India's continued involvement in Nepal's domestic politics, which is justified by security concerns, related to open borders and possible Chinese threats is reflected in its colonial-era geopolitical view, which includes the Himalayan Frontier Policy. Even if China's foreign policy has changed since the 1990s, India still views Nepal's political growth as impacting its security and uses its economic, military, and intellectual might to keep sway (Bhattarai, 2018, p. 4).

The Impacts of the Blockade

Indian pressures have intensified anti-Indian sentiments in Nepal, prompting Nepalese politicians to respond to Indian intervention by promulgating a new Constitution. The blockade imposed ~~in~~ 2015 led to a generational shift, turning many

young Nepalese against India and fostering skepticism and mistrust towards its intentions (Baral, 2016). Criticism of India's Nepal policy emerged from within India itself, emphasizing the counterproductive effects of the sanctions, which not only caused significant economic hardships but fueled the communist movement's rise by exploiting nationalist and anti-Indian rhetoric (Khanal, 2021). In response to strained relations, Nepal sought to reduce its dependence on India and pursue alternative alliances, particularly with China. The blockade resulted in severe shortages of essential goods and fuel, creating an unprecedented humanitarian crisis that deeply affected Nepal's households, businesses, and daily life (Pant, 2018).

This crisis underscored the credibility of India's coercive measures and increased internal pressure on the Nepali government to comply with Indian demands. Consequently, Nepal's foreign policy dynamics shifted significantly, particularly after India supported the Madhes agitation and imposed border sanctions (Bell, 2015).These developments deepened Nepal's engagement with China, driven by a desire to diminish its dependence on India and explore alternative trade routes. The prolonged shortages of essential goods compelled the Oli government to finalize the Protocol of Transit Transport Agreement with China, which, while symbolically important, raised questions regarding its practical implications due to logistical challenges and the distance of Chinese ports compared to Indian ones (Baral, 2016). Overall, the sanctions have catalyzed a reorientation of Nepal's foreign policy and its diplomatic relations in the region

Post-Blockade Diplomatic Shift

India's diplomatic shift post-blockade reflects its strategy to retain regional dominance in South Asia, particularly as Nepal's ties with China grow. This shift from coercion to engagement marks India's move toward a "soft balancing" approach, using diplomacy and economic tools to counter China's influence in Nepal. India now combines internal and external balancing, fostering partnerships and cooperation to strengthen its position without provoking backlash, aligning with broader power dynamics influenced by neorealism. Post-blockade relations have seen high-level visits and initiatives to rebuild trust between Nepal and India.

The restoration of the relationship between Nepal and India after the end of the 2015 blockade involved several key steps and initiatives to rebuild trust resume regular

diplomatic and economic interactions. Following the blockade, there were significant high-level visits and meetings between leaders of both countries, such as Nepalese Prime Minister KP Sharma Oli's 2016 visit and Indian Prime Minister Narendra Modi's subsequent visits. These interactions helped address grievances, promote mutual respect, and enhance bilateral trade, infrastructure, and energy cooperation. Both nations committed to ongoing dialogue and joint efforts in economic and cultural projects, fostering a rejuvenated relationship based on trust and collaboration (Bhattarai, 2018).

Nepal and India's relations strengthened through several high-level visits post-2015. Prime Ministers Modi and Oli emphasized shared cultural ties, inaugurating the Ramayana circuit in 2018 (Sood, 2020). In 2016, Prime Minister Prachanda's visit to India led to trade, infrastructure, and regional connectivity agreements, deepening ties (MOFA, 2016). Nepal President Bidya Devi Bhandari's 2017 visit further reinforced bilateral cooperation, with India reaffirming its commitment to mutual development and regional cooperation (SASEC, 2017).

In August 2017, Nepal's Prime Minister Sher Bahadur Deuba visited India at the invitation of Indian Prime Minister Narendra Modi, marking 70 years of diplomatic relations. Both leaders expressed mutual appreciation for high-level visits and committed to deepening ties based on trust. They discussed Nepal's political developments and praised progress on joint projects, including infrastructure, connectivity, and post-earthquake reconstruction. India also pledged to enhance cooperation in energy, water resources, and flood management, and to ensure regular power supply to Nepal (MOFA, 2017).

In May 2018, Indian Prime Minister Narendra Modi visited Nepal at the invitation of Prime Minister KP Sharma Oli, marking Modi's third visit to Nepal. This visit followed Oli's trip to New Delhi in April 2018, aimed at mending relations after India's unofficial economic blockade of Nepal in 2015. Modi's visit, which included stops in Janakpur and Muktinath, helped re-establish mutual trust and respect in bilateral relations. Both nations pledged to enhance cooperation in agriculture, infrastructure, and transport, including extending rail links and improving Nepal's access to the sea (Muni, 2016).

During Indian Prime Minister Narendra Modi's 2018 visit to Nepal, he and Prime Minister KP Sharma Oli launched key initiatives to strengthen cultural ties, including the first direct bus service between Janakpur and Ayodhya and the Nepal-India Ramayana Circuit. They also laid the foundation for Nepal's 900 MW Arun-III hydropower project and emphasized the need for regular bilateral meetings to boost economic cooperation.

Additionally, both countries signed an agreement to explore a rail link between Raxaul (Bihar) and Kathmandu. Modi's visit concluded with the inauguration of a rest house for pilgrims and prayers at the Pashupatinath temple (Standarad, 2018).

On May 16, 2022, during Buddha Purnima, Indian Prime Minister Narendra Modi visited Nepal, marking his sixth visit since 2019. This visit, aimed at improving strained relations due to border disputes, saw the inauguration of the India International Centre for Buddhist Culture and Heritage in Lumbini. Six partnership agreements were also signed between India and Nepal. Notably, Nepal's Prime Minister Sher Bahadur Deuba inaugurated the Chinese-supported Gautam Buddha International Airport on the same day, highlighting tensions over China's growing infrastructure presence in Nepal's Terai region (Ghimire, 2024, p. 4; Poudel, 2022).

During Foreign Minister Arzu Rana Deuba's visit to New Delhi, it was announced that India will import an additional 251 MW of electricity from Nepal, totaling nearly 1,000 MW. Key joint projects include the 900 MW Arun-3 and Upper Karnali projects, alongside new agreements for the 480 MW Phukot-Karnali and 669 MW Lower Arun projects. However, delays pose challenges, particularly with the long-stalled Pancheshwar Multipurpose Projects. Additionally, geopolitical concerns regarding Chinese investment in hydropower may affect future electricity sales. Nepal and India also launched a cross-border digital payment mechanism to enhance financial transactions, with Indian nationals able to make payments in Nepal starting February 28, 2024 (Gelal, 2024; Thapa, 2024).

In conclusion, India's diplomatic shift post-blockade towards a "soft balancing" strategy in its relations with Nepal illustrates a convergence of neorealism and soft power theory. As Nepal's growing ties with China challenge India's influence, India seeks to maintain regional dominance by fostering stronger diplomatic and economic relationships rather than coercion. This shift aligns with neorealism's emphasis on power dynamics in international relations, highlighting India's adaptation to the geopolitical landscape through cooperative engagement. By prioritizing high-level visits, joint projects, and cultural initiatives, India employs soft power to enhance its appeal and influence in Nepal, addressing grievances and building trust. However, ongoing geopolitical concerns, particularly regarding Chinese investment in hydropower, necessitate careful navigation of regional power structures to ensure sustained bilateral cooperation.

Cultural Appeal as a Soft Power Tool

India's emphasis on cultural diplomacy following the blockade reflects a strategic effort to rebuild and strengthen its ties with Nepal through shared religious heritage and cultural values. Initiatives such as the inauguration of the Janakpur-Ayodhya bus service and Indian Prime Minister Modi's visits to significant religious sites underscore the deep spiritual connections between the two nations. By promoting religious tourism and historical bonds, India aims to reinforce its influence in Nepal, even as it navigates its political relationships with China (Pradhan, 2018). Modi emphasized that Nepal is essential to India's faith, history, and religious heritage, stating that: Without Nepal, "our Ram is incomplete"(Pradhan, 2018).

The new Janakpur-Ayodhya circuit aims to enhance connectivity and promote religious tourism, reinforcing the mythological and spiritual ties between the two nations. During his visit to Nepal, Prime Minister Narendra Modi became the first world leader to offer prayers inside the Muktinath temple, which is sacred to both Hindus and Buddhists. Wearing traditional Buddhist attire, he performed rituals and engaged with visitors. Modi reiterated Nepal's importance in India's 'Neighbourhood First' policy, announcing a Rs 100 crore development package for Janakpur (Desk, 2018).

He and Nepal's Prime Minister Oli launched a Ramayana-themed tourism circuit by inaugurating a Janakpur-Ayodhya bus service to promote religious tourism. This focus on cultural ties, particularly through shared religious sites like Muktinath and Pashupatinath, reflects India's strategy to enhance its soft power and rebuild influence in Nepal following the blockade (Desk, 2018).

India's emphasis on cultural diplomacy after the blockade, exemplified by Prime Minister Modi's visit to the Muktinath temple, reflects an effort to rebuild relations through shared cultural values and historical ties as part of his two-day state visit. Despite no formal reception, local dignitaries presented him with sacred souvenirs, such as holograms and handmade gifts, symbolizing local identity. Modi engaged with locals, enjoyed the scenic surroundings, and even played a traditional Denge musical instrument.

PM Modi's visit is significant for promoting Muktinath as a religious tourism destination and strengthening cultural and religious ties between Nepal and India Local residents are optimistic about its potential to boost tourism and bilateral relations (RSS, 2018). His visits to key religious sites like Janaki Temple and Pashupatinath further underscored the deep spiritual connections between the two nations, despite Nepal's

political alignment with China (Pradhan, 2018).

Locals in Mustang district were thrilled about Indian Prime Minister Narendra Modi's visit to the Muktinath temple, a significant Hindu shrine. During his visit, Modi spent about an hour at the temple, including 25 minutes in worship, which is anticipated to boost religious tourism in the region. Indra Dhara Bista, a provincial assembly member, highlighted that Modi's presence could increase Indian tourist numbers and enhance Mustang's economy (Pokharel, 2018). Approximately 25,000 Indian tourists visit Muktinath annually, which fell in 2015 but began to recover in subsequent years, rising from 15,478 in 2016 to 24,888 in 2017. Modi's visit was expected to further promote Muktinath as a key pilgrimage site, particularly among South Indian Vaishnavs. (Pokharel, 2018).

In a nutshell, India's post-blockade cultural diplomacy, exemplified by Prime Minister Modi's visits to significant religious sites and initiatives like the Janakpur-Ayodhya bus service, illustrates the application of soft power theory. This approach emphasizes influencing others through cultural appeal rather than coercion. By celebrating shared religious heritage, such as Modi's historic prayers at Muktinath, India aims to strengthen its ties with Nepal, asserting that "without Nepal, our Ram is incomplete." This strategy not only promotes religious tourism but also reinforces historical connections, enhancing India's influence in Nepal amid its shifting political landscape, particularly concerning China

India's Economic Power as a Diplomatic Tool

Neorealism highlights the importance of material power in international relations. After the blockade, India shifted from coercive economic dominance to a softer approach, using incentives and investments to maintain influence in Nepal. Their relationship is characterized by an open border, cultural ties, and economic interdependence, with India as Nepal's largest trading partner and foreign investor.

Kamal Dahal Prachanda, the Prime Minister of Nepal, visited India from September 15 to September 18, 2016, at the invitation of the Prime Minister of India, Narendra Modi. The two Prime Ministers agreed that expeditious action should be taken to implement mutually agreed-upon projects in the identified sectors for post-earthquake reconstruction in accordance with the bilateral MOU signed in February 2016(GON, 2016a).

At the request of the Nepali side, the Indian side agreed to extend assistance to the NRA, including through the sharing of experience and capacity building by the National Disaster Management Authority of India. In response to the declared policy of the Government of Nepal to grant NRs 3 lakh to each beneficiary for the reconstruction of houses, the Government of India conveyed that it would increase its contribution for 50,000 households from NRs 2 lakh to NRs 3 lakh. For this purpose, US $ 50 million will be drawn by the Government of Nepal from the LOC of US $ 750 million for post-earthquake reconstruction (GON, 2016a).

Sher Bahadur Deuba, Prime Minister of Nepal, visited India from August 23-27, 2017, at the invitation of Prime Minister of India, Shri Narendra Modi. The Prime Ministers of India and Nepal agreed that enhanced connectivity would boost economic growth and people-to-people contacts. They reviewed the progress of bilateral connectivity projects, emphasizing the early completion of two cross-border rail links: Jayanagar-Bijalpur-Bardibas and Jogbani-Biratnagar. Both leaders expressed satisfaction with the ongoing railway projects and the construction of Integrated Check Posts (ICP) at Biratnagar and Birgunj. They also highlighted the importance of the Motihari-Amlekhgunj petroleum pipeline as a priority project. They welcomed the establishment of a Joint Working Group for cooperation in the oil and gas sectors (MOFA, 2017).

K P Sharma Oli, the Prime Minister of India, His Excellency Shri Narendra Modi, paid a State Visit to Nepal from 11 to May 12, 201. The Prime Ministers of India and Nepal inaugurated the Integrated Check Post at Birgunj, aiming to boost cross-border trade, transit, and movement of people. They also attended the groundbreaking ceremony for the Motihari-Amlekhgunj petroleum products pipeline and emphasized the need for swift implementation of bilateral projects. Three joint statements were issued on key areas of mutual interest: a new partnership in agriculture, expanding rail linkages from Raxaul to Kathmandu, and enhancing connectivity through the inland waterway.

Nepal and India have enhanced their relationship in the past two years through high-level visits and agreements, especially in the energy sector. The 2022 Joint Vision Statement led to electricity exports from Nepal to India reaching 650 MW by 2023, generating over Rs 10 billion. A long-term agreement aims to export 10,000 MW over the next decade. Enhanced digital financial connectivity allows seamless mobile payments, while projects like new petroleum pipelines and upgraded border roads aim to reduce business costs. The Motihari- Amlekhgunj pipeline alone saves Nepal Rs 1 billion annually (Sharma, 2024).

Prachanda's visit to India in 2018 led to significant advancements in the economic and connectivity sectors. Key outcomes included the ability for Nepal to export electricity to multiple Indian states and revisions to the Trade and Transit Treaty for inland waterway access. Agreements were signed for major hydropower projects, including the 480 MW Phukot Karnali and the 669 MW Lower Arun. Foundations for the 400 -kilovolt Butwal-Gorakhpur transmission line were laid, and India committed to importing 10,000 MW of Nepali hydropower over the next decade, aiming to reduce Nepal's trade deficit. Modi's agreement to negotiate the border dispute marked a diplomatic breakthrough, though immediate solutions for border issues and Gorkha recruitment were not achieved (Gupta, 2023; Pant, 2024).

In 2020, Nepal amended its Constitution to include a map reflecting disputed territories Kalapani, Lipulekh, and Limpiyadhura, intensifying tensions with India, which claims the same areas. This amendment was perceived as a nationalist strategy to shift focus from domestic issues, including the COVID-19 pandemic. India's refusal to discuss the matter following its own map release in 2019 has worsened relations, marking the lowest point since the 2015 Indian blockade. Additionally, China's rising influence in Nepal, particularly through the Belt and Road Initiative, complicates the situation. Despite economic ties, unresolved disputes and the 1950 Treaty of Peace and Friendship risk further discord unless diplomatic talks occur soon (Shakya, 2020; Simkhada, 2024).

The evolution of Nepal-India relations since 2015 demonstrates a significant diplomatic shift from India's coercive economic dominance to a more collaborative approach focused on soft power. India has prioritized strengthening ties with Nepal through cultural connections, economic interdependence, and developmental assistance, as seen in high-level visits and joint infrastructure and energy initiatives. This strategy seeks to improve India's appeal as a partner while addressing Nepal's development needs, especially in the earthquake's aftermath. Tensions stemming from unresolved territorial disputes, particularly following Nepal's 2020 constitutional amendment, expose the limitations of India's soft power in its relations with Nepal. Nationalistic sentiments and China's increasing influence further complicate the situation. This dynamic illustrates the importance of ongoing dialogue and cooperation to address challenges and ensure regional stability.

Conclusion

India's diplomatic shift following the 2015 blockade reflects a broader strategy to maintain its regional dominance in South Asia amid Nepal's increasing engagement with China, which poses a perceived threat to India's influence. In response, India transitioned from coercion to engagement, adopting a soft balancing strategy that employs diplomatic and economic tools to reassert its influence without inciting backlash. Previously, India relied on internal balancing, enhancing its leverage over Nepal, but now combines internal and external strategies to counter China's growing presence. This shift illustrates a competition for influence in Nepal, aligning with neorealist perspectives on state behavior in response to power distribution. Following the blockade, India sought to rebuild trust through high-level visits and soft power initiatives, emphasizing cultural ties and economic connectivity to improve its image. Despite these efforts, unresolved issues like the 1950 treaty revision and border conflicts remain, necessitating renewed political exchanges and regular bilateral meetings to enhance cooperation and address longstanding challenges in their relationship.

References

Baral, B. (2016). India's 'blockade ' has opened the door for China in Nepal. : the Wire, 2

Bell, T. (2015). Analysis: Blockade politics in Nepal. Aljazeera. Retrieved July 13 from https://www.aljazeera.com/news/2015/10/analysis-blockade-politics-nepal-151009193817262.html

Bhattarai, D. (2015). Blockade Indian mistake in diplomacy. The Kathmandu Post. Retrieved July 13 from https://kathmandupost.com/miscellaneous/2015/11/29/blockade-indian-mistake-in-diplomacy- yechury

Bhattarai, P. (2018). Negotiating between Unequal Neighbours: India's Role in Nepal's Recent Constitution-Making Process. SSOAR. Retrieved July 31 from https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/61142

Bolewski, W. (2007). Diplomacy and international law in globalized relations. Springer Science & Business Media.

Campbell, I. (2012). China and Conflict-affected States: BetweenPrinciple and Pragmatism. In Case Study.. Safer World.

Chand, D. (2018). Trade Embargos as a Geopolitical Tool: A Case of Nepal-India Trade Relations. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 8(5),50-67.

Dahal, S. H. (2018). China Nepal India triangle: The dark side of Indo Nepal relations. Sangrila Pustak P. Ltd.

Destradi, S. (2012). India as a democracy promoter? New Delhi's involvement in Nepal's return to democracy. Democratization, 19(2), 286—311.

Friedman, T. L. (2009). Hot, flat, and crowded: Why the world needs a green revolution and how we can renew our global future Penguin UK.

Gelal, A. (2024, Apr 26). Rejuvenating Nepal-India bilateral relations through digital connectivity. Retrieved August 13 from https://www.orfonline.org/expert-speak/rejuvenating-nepal-india- bilateral-relations-through-digital-connectivity

Ghimire, S. P. (2024). Constructing cultural integration through rhetoric in Modi's speech in Lumbini, Nepal. Humanities and Social Sciences Communications, 11(1), 1-7.

GOI. (2015). Statement on the situation in Nepal Ministry of Foreign Affairs. Retrieved July 13 from https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/25821/Statement on the situation in Nepal

GON. (2016a). Joint Statement on the State visit of Prime Minister of Nepal, Rt. *Hon'bleMr.Pushpa* Kamal *Dahal 'Prachanda'* to India. Ministry of Foreign Affairs. https://mofa.gov.np/jointstatement/

GON. (2016b). Report on Nepal's Foreign Affairs.

GON. (2021). Nepal-India Relations. Ministry of Foreign Affairs. Retrieved July 13 from https://mofa.gov.np/nepal-india-relations/

Gupta, R. (2023, July, 31). Fault lines persist in India–Nepal relations. EAST ASIA FORUM. Retrieved October 24 from https://eastasiaforum.org/2023/07/31/fault-lines-persist-in-india-nepal- relations/

Holmes, M. (2024). Digital Diplomacy: Projection and Retrieval of Images and Identities. The Oxford Handbook of Digital Diplomacy, 29.

ICG. (2016). *Nepal's Divisive New* Constitution: An Existential Crisis (In Asia Report N°276, Issue. I. C. Group. https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/nepal/nepal%E2%80%99s-divisive-new- constitution-existential-crisis

Janjua, S. J. (2007). Political crisis in Nepal 2005-2006: The India factor. Strategic Studies, 27(1), 81-107.

KC, S. (2016). Sagarmatha Bishes with Surendra KC Sagarmatha TV.

Keohane, R. O., & Nye Jr, J. S. (1973). Power and interdependence. Survival, 15(4), 158-165.

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). Power and interdependence; world politics in transition.

Khanal, K. (2021). Causes and Consequences of Indian Sanction against Nepal/Interviewer [Interview].

Kissinger, H. (1994). Diplomacy Simon and Schuster. New York.

Majumder, S. (2015). Why India is concerned about Nepal's Constitution. BBC News. Retrieved July 13 from http://www.bbc.com/news/world-asia-india-34313280

Mearsheimer, J. J. (2001). The tragedy of great power politics. WW Norton & Company.

MOFA. (2016, September 16). Joint Statement on the State visit of Prime Minister of *Nepal, Rt. Hon'ble Mr. Pushpa Kamal Dahal 'Prachanda' to India*. Retrieved July 12 from https://mofa.gov.np/jointstatement/

MOFA. (2017, August 24). India-Nepal Joint Statement during the State Visit of the Prime Minister of Nepal to India (23-27 August 2017) Retrieved January 12 from https://mofa.gov.np/india- nepal-joint-statement-state-visit-prime-minister-nepal-india-23-27-august-2017/

Muni, S. D. (2016, March 28). No zero sums in this great game. The Hindu. Retrieved July 13 from https://www.thehindu.com/opinion/lead/no-zero-sums-in-this-great-game/article8402444.ece

Nayak, N. (2010). India–Nepal Peace and Friendship Treaty (1950): Does it Require Revision? Strategic Analysis, 34(4), 579-593.

Nayak, N. R. (2015, Sept 28). Post-constitution shivers in Nepal and *India's* response. Institute for Defence Studies & Analysis. https://idsa.in/idsacomments/PostConstitutionShiversinNepalandIndiasResponse_nnayak_280915

Nye, J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. Public affairs.

Nye, J. S. (2011). The future of power. Public affairs.

Pant, B. (2018).Socioeconomic impact of undeclared blockade of India on Nepal. Research Nepal Journal of Development Studies, 1(1), 18-27. https://doi.org/10.3126/rnjds.v1i1.21270

Pant, B. (2020). An analysis of unofficial sanction of India from neo-colonialism perspective. Contemporary Research: An Interdisciplinary Academic Journal, 4(1), 34-45. https://doi.org/10.3126/craiaj.v4i1.32728

Pant, B. (2024). State Visit of the Prime Minister of Nepal to India: Media and Public Perception.Sudurpaschim Spectrum,2(1), 20-34.

Pokharel, S. (2018, May 13). Locals excited as Modi visits Muktinath Republica. https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/locals-excited-as- modi-visits-muktinath/

Poudel, S. S. (2022, May 27). Modi Visits the *Buddha's* Birthplace in Nepal. Retrieved July 15 from https://thediplomat.com/2022/05/modi-visits-the-buddhas-birthplace-in-nepal/

Pradhan, S. B. (2018, MAY 12). PM Narendra Modi plays Ramayana card to lift Nepal ties. Times of India. Retrieved October 12 from https://timesofindia.indiatimes.com/india/pm-narendra- modi-plays-ramayana-card-to-lift-nepal-ties/articleshow/64130426.cms

RSS. (2018, May, 12). Indian PM Modi pays homage to Muktinath Nepal Foreign Affairs. Retrieved October 21 from https://nepalforeignaffairs.com/indian-pm-modi-pays-homage-to-muktinath/

Ruggie, J. G. (1998). What makes the world hang together? Neo-utilitarianism and the social constructivist challenge. International Organization, 52(4), 855-885.

SAHR. (2016). Nepal Blockade: A Humanitarian Crisis Amidst Diplomatic Kerfuffle https://www.yumpu.com/en/document/view/55612059/nepal-blockade

SASEC. (2017, April 18). Nepal President Embarks on India State Visit Retrieved July 12 from https://sasec.asia/index.php?page=news&nid=652&url=nepal-president-india-visit

Shakya, S. (2020, July 22). India-Nepal Bilateral Relations Slide: Perspective From Kathmandu. Council on Foreign Relations. Retrieved July 22 from https://www.cfr.org/blog/india-nepal-bilateral- relations-slide-perspective-kathmandu

Sharma, S. (2019). The Nepal Nexus: An Inside Account of the Maoists, the Durbar and New Delhi. Penguin Random House India Private Limited.

Sharma, S. P. (2024, July 1). Nepal and India's special relationship – and how it is getting better. The Indian Express. Retrieved November 19 from https://indianexpress.com/article/opinion/columns/nepal-and-indias-special-relationship-and-how-it-is-getting-better-9424984/

Sharp, P. (2009). Diplomatic theory of international relations. Cambridge University Press.

Simkhada, S. R. (2024, Feb 21). Nepal-India Relations: Search for a New Paradigm. Retrieved November 12 from https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/nepal-india-relations- search-for-a-new-paradigm/

Slaughter, A. M. (2017). The chessboard and the web: Strategies of connection in a networked world. Yale University Press.

Sood, R. (2020). A reset in India–Nepal relations. The Hindu, May, 29.

Standarad, B. (2018, Aug 31). PM Modi inaugurates 400-bed Nepal-Bharat Maitri Pashupati Dharamshala . Retrieved February 12 from https://www.business-standard.com/article/pti- stories/pm-modi-inaugurates-400-bed-nepal-bharat-maitri-pashupati-dharamshala- 118083100827_1.html

Thapa, G. S. (2024, September 4). Nepal-India Relations Under New Governments: Time for a Refresh? South Asian Voice. Retrieved Nom18 from https://southasianvoices.org/geo-m-np-r-nepal-india- refresh-09-04-2024/

Tiwari, S. (2016, Aug 28). *Bhāratakō nēpāla nīti*. http://annapurnapost.com/news/54722

Waltz, K. N. (1979). Theory of international politics. Waveland Press.

Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics. International Organization, 46(2), 391–425.

Wendt, A. (1999). Social theory of international politics (Vol. 67). Cambridge University Press.

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

Human Security in South Asia: Lesson for Nepal

Naresh Bhakta Adhikari
PhD. Scholar

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Naresh Bhakta Adhikari, adhikarinaresh4032@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0004-9995-6906
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80086

Abstract

The concept of human security has evolved beyond traditional state-centric approaches to encompass the protection of individuals from a range of threats, including economic instability, environmental degradation, and political insecurity. South Asia, characterized by significant human security challenges such as poverty, armed insurgencies, environmental vulnerabilities, and governance deficits, presents a critical case for examining the complexities of human security. This study employs a qualitative research methodology, utilizing secondary data sources, to explore the status, challenges, and prospects of human security in South Asia, with a focus on deriving lessons for Nepal. The study highlights the interconnected nature of threats within the region by drawing on frameworks such as the UNDP's multidimensional concept of human security, Amartya Sen's Human Development Theory, and Barry Buzan's Regional Security Complex Theory. Common issues such as political instability, environmental insecurity, and forced migration exacerbate human insecurity, further complicated by traditional security concerns like border disputes and transnational terrorism. For Nepal, lessons emerge from addressing systemic inequalities, strengthening governance, and adopting people-centered development approaches. This analysis underscores the urgency of regional cooperation and integrated strategies to mitigate human insecurity and foster sustainable development in South Asia.

Keywords: South Asia, regional security, environmental security, political instability, sustainable development.

Introduction

Security is freedom from danger, fear, want, and deprivation. Throughout most of the past century, security thinking and policy have focused on the dangers of military aggression. However, in today's context, human security is promoted and threatened by various economic, cultural, political and environmental factors (Matthew & Fraser, 2002, p. 23). Experts of human security mention that human security has three dimensions. First, human security is about the security of individuals and the communities in which they live. Second, human security is about the interrelationship between freedom from fear and freedom from want and physical and material security. Third, human security implies an extension of rule-governed security instead of war- based security (Kaldor, 2011, p. 65).

If we talk about South Asia, the region is equally deeply engulfed in human security concerns. All three principal concerns of human security, namely, security of life and freedom from fear, freedom from want and search for quality of life and security of the environment, are present in South Asia. The state in South Asia is responsible for its failure in the area of human security. All states suffer from lapses in governance because of a lack of transparency, the spread of corruption and the absence of clearly defined responsibility toward people. The South Asian region has witnessed the rise of sectarian and undemocratic states in the past several decades (Chari & Gupta, 2003, p. 57).

Southern states are also generally weak and vulnerable to fulfilling developmental obligations towards people. Its demographic features, account for about 39.49% of Asia's population, over 24% of the world's population, and is home to a vast array of people. With its immense human security deficit, South Asia, compounded by inter -state tensions and the consequent diversion of human and financial resources from people's needs to states' preferences, urgently requires a change in mindset (Basrur and Joseph), 2007, p. 1).

The human security situation in South Asia is one of the worst in the world, characterized by a high degree of both want and fear. The persistence of threats to the safety and security of the individual and the people generated by violent intra-state conflicts, non-democratic rule, violation of democratic and human rights, misgovernance, corruption, crime, terrorism, gender violence, trafficking in women and children and the like are enormous, and remain a constant source of fear.

On the other hand, human deprivation is caused by the consequences of underdevelopment, poverty, hunger, deprivation, inequality, illiteracy, disease and health hazards, overpopulation, environmental degradation, natural disasters, and overuse and misuse of

natural resources. South Asian regional scenario is more complicated because of the heterogeneity of groups involved in conflicts. Ideological, religious, sectarian, ethnic, and separatist groups are all active in the region, and what would be remedies for them is difficult here to assume. Some characteristics of conflict in South Asia are the largest number of armed groups, the longest duration of the conflict and the rising number of fatalities in terrorist-related violence.

Methodology

This study adopts a qualitative research design to explore the concept of human security in South Asia and its relevance to Nepal. A descriptive and analytical approach provides a comprehensive understanding of the issue, emphasizing contextual and interpretative insights. The views and data used in this article are secondary in nature. The secondary data was collected through related documents such as journals, articles, books, publications, and reports. This article primarily focuses on the status, prospects, and challenges of human security in South Asia based on its core components. More emphasis is placed on drawing out lessons for Nepal that will help to improve the country's human security situation.

Conceptual Framework

The study on "Human Security in South Asia: Lessons for Nepal" draws on the holistic concept of human security, as articulated in the United Nations Development Programme (UNDP) 's 1994 Human Development Report. This report reframed security from a state-centric perspective to a people-centered approach, emphasizing "freedom from fear" and "freedom from want" (UNDP, 1994). Human security integrates multiple dimensions, making it an inclusive framework for addressing threats to individuals' well-being. This study adopts multidimensional framework to analyze South Asia's complex challenges and identify lessons for Nepal. The framework highlights how interconnected threats, such as economic instability and environmental degradation, affect regional human security.

Core Dimensions of Human Security :

1. **Economic Security**: Ensuring stable income and access to employment opportunities (Sen, 2002).
2. **Food Security**: Access to sufficient and nutritious food (FAO, 2022).

3. **Health Security**: Mitigating disease threats and ensuring functional healthcare systems (Mattiuzzi & Lippi, 2020).
4. **Environmental Security**: Addressing vulnerabilities linked to climate change, disasters, and resource depletion (Naidoo, 2022).
5. **Personal Security**: Preventing physical violence, human trafficking, and terrorism (Acharya, 2018).
6. **Community Security**: Safeguarding cultural identity and promoting social cohesion (Buzan & Waever, 2003).
7. **Political Security**: Upholding human rights, justice, and democratic participation (UNDP, 1994).

Theoretical Framework

Human Development Theory

Amartya Sen proposed this theory in Development as Freedom (2002), It emphasizes expanding human capabilities and freedoms as the cornerstone of development. It aligns with the principles of human security by prioritizing people's well-being over material wealth. This theory underscores the need to address structural inequities and promote access to education, healthcare, and livelihoods in Nepal's context.

Regional Security Complex Theory (RSCT)

Developed by Barry Buzan and Ole Waever, RSCT argues that regions such as South Asia operate as interconnected security systems due to shared geographic proximity and interdependence (Buzan & Waever, 2003). South Asia's regional security challenges, including border disputes, migration, and climate impacts, provide a crucial lens for understanding Nepal's vulnerabilities as a landlocked country reliant on neighboring states for trade and resources.

Critical Security Studies (CSS)

As articulated by Ken Booth in Critical Security Studies and World Politics (2005), CSS critiques the traditional focus on military threats and emphasizes the insecurities of marginalized populations. It calls for addressing systemic inequalities and ensuring human dignity is central to security policies. Nepal's challenges, such as social exclusion, poverty,

and political instability, align with CSS's focus on grassroots insecurities, making this approach particularly relevant.

Common Issues of Human Security in South Asia

The region has experienced various armed conflicts over the last six decades. While intra-state conflicts in the region have largely revolved around ethno-nationalistic movements within national boundaries, inter-state conflicts, and their causes have internal and external dimensions. Both external and internal dimensions have serious implications for the human security of the people of the region. For ease of analysis, common issues of human security in South Asia are mainly divided into political security, environmental security, physical security, health security, community security, personal security, and the issues of armed insurgency, poverty and conflict.

Traditional Security Challenges in South Asia

It is unfair if we do not discuss some core conventional security issues while discussing nontraditional security challenges of the region. In the region, both the India and Pakistan are nuclear states. The bone of contention of the region is border issues, particularly on the princely state Kashmir, that spread over the region at certain points of history as US former President Bill Clinton rightly commented, "the Indian subcontinent and the Line of Control on Kashmir" might be "the most dangerous place in the world today," which already resulted in four major war and crisis.

Other prominent security issues are border problems between Nepal and India, India and Bangladesh, water issues in the region, infiltration, migration, illegal activities, crime, refugee problems between Pakistan and Afghanistan, as well as Nepal and Bhutan, etc. Even though, Misgovernance reportedly prevalent in South Asian states includes poor representation, lack of accountability, and lack of ethos of public service, poor standard of policing, above all injustice, and human rights violations that appear as threat to the human security of the region (Rahman, 2014, p. 2). These traditional security issues also help exaggerate the region's volatile human security situation.

Political Security

Ethno-nationalism and religious extremism continue to dominate the perceptions of a large number of people in South Asia. If one examines the reason why the forces of ethno-nationalism and religious extremism have gained ground, one important cause is the growth

of intolerance and chauvinism at various levels. Suppose the Jihadi culture is being promoted in Pakistan in the form of extremist religious groups, in India. In that case, one can see fanatic Hindu organizations, particularly the Shiv Sena, threatening various religious minorities. Unfortunately, South Asian governments have tried to deal with ethnic and religious issues by using purely administrative methods instead of handling things through a political process.(Basrur, 2001, p. 206). This inadequate political institution arrangement creates a volatile political situation in the region.

Environmental Security

Environmental security has become an important dimension of comprehensive national security. Analysts believe that the scarcity of resources may give rise to a conflict for the remaining resources. The more crucial insecure segment in South Asia is climate change. Countries Bangladesh, Maldives, and some parts of Sri Lanka are in lower coastal areas vulnerable to climate change. Climatologist claim that these areas might go underwater in the coming decades because of the massive melting of ice in the two poles of the world due to the gradual waxing of the world temperature. Most of the region's governments are insensitive toward climate change issues. Regarding environmental security, the regional scenario is critical and vulnerable compared to other world regions.

Physical Security

Forced migration, refugees, and IDPs, are another emerging security concern in the region. In the last 65 years, more than 35 million South Asians have moved across the border in search of security, running from threats of life, honor and property, or in search of protection from religious and other kinds of percussion, or to avoid strife and wars, or for work and food, or just by drives towards ethnic, racial, ideological or religious homogenization. The severe refugee crisis can be traced back to Bangladesh's Independence struggle when about 10 million refugees fled to Indian bordering states; Nepal has been home to hundreds of Tibetans and Bhutanese refugees since as early as 1959 and 1990, respectively, and during armed conflicts approximately 280000 IDPs being homeless in Sri Lanka. However, with population growth, the crisis seeks immediate securitization approaches. Chronic poverty coupled with unemployment is in complete contradiction with economic security. Unemployment in the region has grown by 3 to 4 percent over the past decade and in some countries by 7 to 8 percent. Education, a measure of human capital and a

critical determinant of economic progress, has not crossed the figure of 50 percent of the population in many South Asian countries.

Armed Insurgency, Poverty and Conflict

South Asia has one of the largest numbers of non-state armed groups' in any region globally. Out of the 18 identified by the Military Balance of the International Institute of Strategic Studies, three are in Bangladesh, 8 in India, 5 in India/Pakistan, and one in Nepal and Sri Lanka in the past decade. Most of the armed groups are transnational in character, which often leads to accusations of cross-border terrorism. In the decade of following 9/11, South Asia has felt the repercussions of the terrorists' attacks on the World Trade Center perhaps more than any other region in the world (Rahman, 2014, p. 3).

Moreover, the region itself was struggling with internal terrorist attacks in India, Sri Lanka, Afghanistan, Pakistan, Nepal, and Bangladesh, particularly activity of insurgence groups like LTTE in Sri Lanka, Taliban in Afghanistan and Pakistan, Jamatul Mujahidin in Bangladesh, Maoist' in Nepal, and Naxalbari in India, during the past decade. The issue has a substantial presence in various parts of South Asia and is an essential consideration when mapping regional security dynamics.

The region has the highest incidence of poverty in terms of absolute numbers and as a percentage of the population, compared to any other regional group of countries in the world. South Asia suffers from widespread poverty-, in some countries like Nepal, even, exceeding 40%, extremely poor health services, inadequate access to education, and poor infrastructure to cope with environmental challenges. The instances in South Asia of poor farmers committing suicide and families selling their daughters for prostitution due to poverty are galore. These are also food riots and hunger deaths. And such instances are not confined to any single country. A sizeable segment of these people is not free from fear either. They could become victims of slumlords, neighborhood dadas, smugglers, drug pushers, and criminal gangs. Dacoits, armed rebel groups, and terrorists attack them. Discrimination against women, exploitation of children, and unequal treatment of minorities are pervasive and seemingly beyond remedy.

Health, Community and Personal Security

Health security in South Asia has a dismal record, and many lives are lost as people lack access to health centers. For example, according to the World Health Organization, 25 percent of people in Madhya Pradesh and Orissa, India, cannot access health care because of location problems. In Nepal, 15 percent of life's equivalent healthy years are lost due to disease, again

often because of the lack of access to healthcare in rural and mountainous areas. In Pakistan, inadequate funding and poverty in provinces like Khyber Pakhtunkhwa and Baluchistan are significant concerns. And war-ravaged Afghanistan has one of the worst infant and maternal mortality rates in the world, while 70 percent of the total population lives in health vulnerability (Mufti, 2017, p. 1).

The situation is worse in Bangladesh, where people are more vulnerable to health security issues because of rapid population growth, pervasive poverty, poor environmental conditions, and climate change. With a current annual growth rate of 1.39%, the population is expected to increase to 172 million by 2020 and stabilize at 210 million by the year 2060, if replacement-level fertility is achieved, which has not yet been the case.

Community and personal security in the region is also under threat, due to the growth of fundamentalist forces and terrorist organizations as well as ethnic conflicts. In the region, domestic violence features an extreme array of perpetrators and victims. Low-caste Dalits, despite reductions in caste prejudice, continue to be terrorized, the New Delhi-based Institute for Conflict Management registered 27,000 "caste-crimes" against Dalits in 2017. The rise in regional radicalization and the growing influence of left extremism, such as the Naxalite or Maoist movement, are only symptoms of emerging disaffection with the government not only in India but also affect the whole region (Tariq, 2017, p. 3).

Lesson for Nepal: Key Issues on Human Security

In the changing security environment at global and regional level, Nepal has also been experiencing significant deviations from its traditional state-centric threat perception into a new and nontraditional threat perception. More people lose their lives every day in Nepal due to malnutrition, poverty, disease, road accidents and natural calamities than any other factor. The successive regimes' failure to provide good governance and inability to maintain law and order made the country more vulnerable. It provided ground for the extremist forces to expand their influence and enhance their agendas. These governmental failures precipitated other challenges, such as internally displaced people, refugees, migration, and environmental crises.

The escalation of conflicts and deteriorating security environment have increasingly posed multiple challenges to the security of the Nepali state. The resurgence of identity-based movements particularly the violent activities carried out by some of the groups in Terai and also in the eastern-hills, have posed a serious threat to the security environment of those regions. Likewise, the prevalent poverty situation, increasing unemployment, gender, caste and other forms of social discrimination, regional disparity, and resource gaps have also generated various

forms of conflict. Furthermore, the 10 years of Maoist insurgency have weakened the state's efficiency and delivery systems.

We cannot ignore the risk of communal violence between Pahadis and Madhesi in Terai. The line between the struggle against the state and against Pahadis has been blurred among the Madhesi parties and armed groups. Likewise, the formation of Pahadi groups like Chure Bhawar has further polarized the situation causing the security environment in the Terai to further deteriorate. As identity- based politics became a significant feature of Nepali politics, various ethnic groups became more assertive and started engaging in violent activities (Bhattarai et al., 2010, p. 46). The issue of migration and security is interlinked, and an increasing number of migratory movements, both internal and external, has a great implication for the security environment of Nepal. On the one hand, it has to control the ongoing internal migration, which has not only disturbed the country's demographic structure but, in the long run, may create serious problems.

Food and water insecurity was one of the structural causes of the conflict in Nepal. Water scarcity and food insecurity in Nepal are politicized and marginalized in policy and practice; these two issues are a perennial source of socio-political tension and conflict in Nepal. Likewise, land distribution is also a significant challenge, concerning Nepal's food and water security and internal stability. Nepal should take these issues seriously and formulate immediate plans to address them. By analyzing the federal experience of South Asian states, there are, challenges to implementing federalism in Nepal, as well as risks of failure. The economic aspects of federalism have largely been ignored. Conflicts among the tiers of government look inevitable unless changes are adopted. In this context, civil society and the business community must inform decentralization, ensuring that the process strengthens-rather than undermines-the country's fragile democracy-, and boosts economic freedom through improved governance, efficiency, and accountability (Anderson, 2017, p. 2).

Nepal is becoming a new route for the narcotic drugs trade which already threatens social and cultural problems in Nepal. Likewise, the Climate Change Risk Atlas 2020 ranked Nepal as the fourth most vulnerable country out of 170 countries worldwide to climate change. This statistic indicates that Nepali people are insecure due to global climate change. So, while formulating human security policies, Nepal should consider the nation's and its people's environmental security.

Human security in Nepal is largely centered on its fragile physical setup. Nepal's geology and geomorphology are favorable for several natural challenges ranging from earthquakes to

various types of mass wasting and floods. Each year floods, landslides, soil erosion, forest fires, epidemics and various other natural and human-made disasters cause heavy casualties and destruction of physical property in Nepal, thereby wreaking severe human insecurity across the country's geography. This geological setup should consider the government's plan and policies.

Conclusion

After the implementation of the federal system in Nepal, Various ethnic and marginalized groups have become more assertive and violent to some extent which seriously threatens the human security aspects of the country. Even though, Nepal can take important lessons from the region's countries, South Asian states are generally multi-ethnic, multi-cultural, diverse, and developing nations. Regional security and stability are also indirectly linked with the country's national security. Various core issues of human security need to be further researched. There has not been a proper study on how federalism helps for the improvement of the human security situation in Nepal. There is also a need for a comparison of human security status, especially before or after implementing a federal system, which helps to understand the core challenges of human security in Nepal. Likewise, the present scenario does not clearly identify the prospects, status, and various dimensions of human security. The restructuring of government agencies based on federal division is also an important issues in today's context. So, there is a need for urgent research and analysis on the core issues of human security with respect to Nepalese perspectives.

References

Acharya, A. (2018). Constructing global order: Agency and change in world politics . Cambridge University Press.

Anderson, J. (2017). *Will a Federal Form of Government Succeed in South Asia's Newest* Democracy?

Basrur, R. M., Joseph, M., & Institute of Peace and Conflict Studies (New Delhi, India) (Eds.). (2007). Reintroducing the human security debate in South Asia. Saṁskṛiti in association with Institute of Peace and Conflict Studies.

Bhattarai, R., Wagle, G. S., & Nepal Institute for Policy Studies (Eds.). (2010). Emerging security challenges of Nepal. Nepal Institute for Policy Studies.

Booth, K. (2005). Critical security studies and world politics. Lynne Rienner Publishers London.

Buzan, B., & Waever, O. (2003). Regions and powers: The structure of international security (Vol.226). Cambridge University Press.

Chari, P. R., & Gupta, S. (Eds.). (2003). Human security in South Asia: Energy, gender, migration, and globalisation . Social Science Press : Distributed by D.K. Publishers and Distributors.

FAO (Ed.). (2022). Repurposing food and agric ultural policies to make healthy diets more affordable. FAO.

Kaldor, M. (2011). Human security. Society and Economy, 33(3), 441–448. https://doi.org/10.1556/SocEc.33.2011.3.1

Matthew, R. A., & Fraser, L. (2002). Global Environmental Change and Human Security: Conceptual and Theoretical Issues. University of California.

Mattiuzzi, C., & Lippi, G. (2020). Cancer statistics: A comparison between World Health Organization (WHO) and Global Burden of Disease (GBD). European Journal of Public Health, 30(5), 1026–1027. https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz216

Mufti, I. (2017). Peace and Security in South Asia: Challenges and Solutions. South Asian University.

Naidoo, S. (2022). Commentary on the contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. South African Journal of Science, 118(9/10). https://doi.org/10.17159/sajs.2022/14690

Rahman, M. (2014). Security challenges in South Asia: Traditional versus Non-Traditional security. South Asian University.

Sen, A. (2002). Development as freedom: the spaces of Amartya Sen. Progress in Development Studies, 2(3), 183-217.

Tariq, H. (2017). Human security challenges in India. South Asian Journal. http://southasiajournal.net/human-security-challenges-in-india.

UNDP. (1994). Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. O. U. Press.

भन्ने आशय प्रकट गरिएको छ । यस लेखले 'इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र' नाटकको विश्लेषणसँग सम्बन्धित अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थी, लेखक, जिज्ञासु, अनुसन्धातालाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा काम लाग्ने विश्वास लिइएको छ ।

मुख्य शब्दावली : इथर, ब्रह्माण्ड, अन्वेषण, स्वैरकाल्पनिक निमाहरू ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

सरुभक्त श्रेष्ठको वास्तविक नाम भक्तबहादुर श्रेष्ठ हो । उनको जन्म वि.सं. २०१३ सालमा बगर, पोखरामा भएको हो (पौड्याल, २०५७, पृ. १३१) । श्रव्य र दृश्य दुवै फाँटमा कलम चलाउने यी स्रष्टाले पूर्णाङ्कीका साथै एकाङ्कीका क्षेत्रमा पनि विशिष्टताको परिचय दिएका छन् (उपाध्याय, २०७१, पृ. २५४) । उनले एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । नाटक, कविता, उपन्यास र कथा विधामा विशेष रूपमा कलम चलाएका सरुभक्त बहुमुखी व्यक्तित्वका रूपमा देखापरेका छन् । उनका युद्ध उही ग्याँस च्याम्बरभित्र (२०३७), गाउँघरका नाटकहरू (२०५०), बालबालिकाहरूको नाटक (२०५३), असमय अमौसम (२०५४), निमावीय (२०५५), यसोधम्मो सनंतनो (२०५४), जस्तो दन्त्यकथा (२०५७), सिरुमा रानी (२०६१), गाउँको कथा यस्तो हुन्छ है (२०६१) र शरणार्थीहरू (२०६३) गरी तेह्रवटा नाटक र नाटक सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । मदन पुरस्कार प्राप्त पागलबस्ती (२०४८) लगायत आधा दर्जन उपन्यास, ४ वटा कथासङ्ग्रह र एक दर्जनभन्दा बढी मुक्तक, गीत, खण्डकाव्य र कवितासङ्ग्रहका कृति प्रकाशित गरेका सरुभक्तले साढे दुई दर्जनभन्दा बढी पुरस्कार, पदक र सम्मान प्राप्त गरेका छन् । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञसमेत बनिसकेका सरुभक्तले थुप्रै कृतिको सम्पादन गरेका छन् । उनी अहिले पनि थुप्रै सङ्घसंस्थामा संलग्न भएर साहित्य सेवामा लागिरहेका छन् ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको उद्देश्य 'इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र' नाटकको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यो विज्ञान विषयमा आधारित भएर लेखिएको एक पूर्णाङ्की नाटक भएकाले यसको विषयवस्तु चयन, पात्र चयन, संवाद प्रक्रियाको आयोजना एवम् दृश्ययोजनाका दृष्टिले यसलाई विज्ञान नाटकको कोटिमा राखेर विश्लेषण गर्नु अर्को महत्त्वपूर्ण उद्देश्य राखिएको छ । यसरी नाट्यतत्त्वलाई आधार मानेर विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्नु यस नाटकको उल्लेख्य पक्ष रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धेय विषयमा गुणात्मक ढाँचाको उपयोग गरिएको छ । विषयवस्तुलाई विश्लेषणात्मक र समीक्षात्मक विधिको उपयोग गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । सामग्री सङ्कलनको प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतमध्ये द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। यस लेखको प्राथमिक स्रोत सरुभक्तको 'इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र' नाटक हो भने सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका यस लेखका द्वितीयक सामग्री हुन् । यसमा पुस्तकालयको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका आदिको उपयोग गरी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक र अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक अवधारणा नाटकको तत्त्व रहेको छ । नाटकका संरचक घटकलाई नाटकको तत्त्वका रूपमा यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ । वर्तमान समयमा नाटकका निम्न तत्त्वहरू पाइन्छन्- कथावस्तु, पात्र, संवाद, देशकाल वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्य । अभिनेयता नाटकको अनिवार्य शर्त हो (पौड्याल, २०५७, पृ. ६) । नाटकले जीवन जगत्को सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्छ । प्रस्तुत विश्लेष्य नाटक प्रयोगवादी नाटक हो । नयाँ नाट्यमान्यतामा संरचित नाटक प्रयोगवादी नाटक हो । प्रथम विश्वयुद्धपछि प्रायः पश्चिमेली साहित्यकारहरू अयथार्थवादी साहित्य आन्दोलनमा सक्रिय रहे । यही अयथार्थवादी साहित्य आन्दोलनमा प्रयोगवादी नाट्यचेतनाको उदय र विकास भयो (पोखरेल, २०८१, पृ. ५३) । यसरी यस लेखमा प्रयोगवादी नाट्यचेतनाको कसीमा नाटकलाई समीक्षा गरिएको छ ।

नाटक बन्नलाई शीर्षक, कथानक, पात्र, द्वन्द्वविधान, दृश्ययोजना, संवाद, वैचारिकता, भाषाशैलीको आवश्यक पर्दछ । यिनै नाटकका तत्त्वलाई सैद्धान्तिक आधार बनाएर प्रस्तुत लेखमा 'इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र' नाटकलाई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने कार्य गरिएको छ । यस लेखको अवधारणात्मक ढाँचालाई तल उल्लेख गरिएको छ :

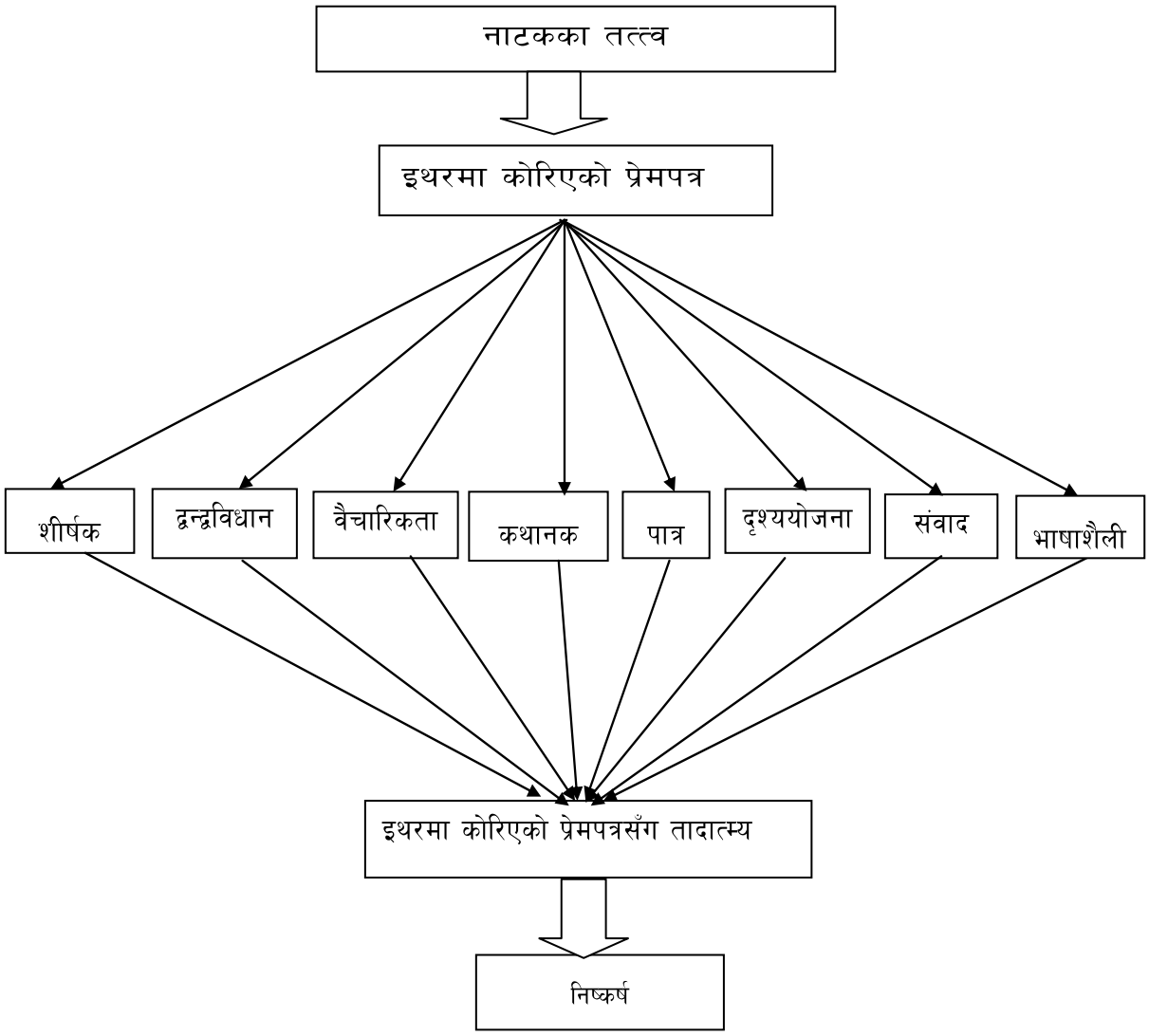

उल्लिखित अवधारणात्मक ढाँचाका आधारमा नाटकका तत्त्वहरू शीर्षक, कथानक, पात्रविधान, द्वन्द्वविधान, दृश्ययोजना, संवादयोजना, वैचारिकता, भाषाशैलीका आधारमा नाटकलाई विश्लेषण र समीक्षा गरी यस अनुसन्धानमा गहन अध्ययन गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

सरुभक्तका प्रमुख नाट्यप्रवृत्ति

वि.सं. २०३० सालमा असिना पग्लिन्छ शीर्षकको एकाङ्कीको रचना गरी नाट्यविधामा प्रवेश गरेका नाटककार सरुभक्तको प्रथम प्रकाशित नाट्यकृति सराप परेको

घर (२०३५) हो । वि.सं. २०३५ सालबाट औपचारिक नाट्ययात्राको थालनी गरेका नाटककार सरुभक्तले एकाङ्की र पूर्णाङ्की गरी एक दर्जनभन्दा बढी नाट्यसङ्ग्रह प्रकाशन गरिसकेका छन् । उनका थुप्रै नाटक/एकाङ्कीहरू रङ्गमञ्चमा मञ्चनसमेत भइसकेका छन्। बहुमुखी प्रतिभाका धनी सरुभक्तले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, कविता आदि थुप्रै विधामा कलम चलाएका भए पनि र विविध विधाका कृतिका माध्यमबाट थुप्रै पुरस्कारहरू प्राप्त गर्न सफल भए पनि उनको सबैभन्दा उन्नत विधा नाटक हो । त्यसैले उनी प्रथमतः नाटककार हुन् । त्यसपछि मात्र कवि, उपन्यासकार र कथाकार हुन् ।

सरुभक्तका एकाङ्कीमा संसारका जीवन र जगत्का विविध रूप र रङ देखिन्छन् (उपाध्याय, २०७१, पृ. ३०१) । ग्रामीण-समस्यामूलक विषयवस्तुलाई लिएर नाट्यरचना गर्न थालेका सरुभक्तले इथर (२०४४) नाटकको रचनासँगै वैज्ञानिक/प्रयोगधर्मी नाट्यधारालाई आत्मसात् गरेका हुन् । विषयगत दृष्टिले उनले सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, राजनैतिक, दन्त्यकथा र विज्ञान विषयक नाटकहरूको रचना गरेका छन् । यसरी हेर्दा उनका नाटकमा विषयगत विविधता पाइन्छ । युद्ध उही ग्याँस च्याम्बरभित्र (२०३९) सामाजिक समस्यामूलक, यामभरिको चिसो सपना (२०४२), विस्फोटको तेस्रो पाइला (२०४४), इदमित्थम् (२०५२), मनोवैज्ञानिक, इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र (२०४४) र निमावीय (२०५५) विज्ञान नाटक, एस धम्मो सनंतनों (२०४६) धार्मिक नाटक, मलामी (२०५१), असमय अमौसम (२०५४) सामाजिक नाटक र सिरुमा रानी (२०६१) लोक शैलीमा लेखिएका उनका ग्रामीण समस्यामूलक नाटक हुन् ।

प्रवृत्तिगत दृष्टिले सरुभक्त एक सफल प्रयोगवादी नाटककार हुन् । सरुभक्तले प्रयोगधर्मी र परम्पराधर्मी दुवै थरी नाटक र एकाङ्की लेखेका छन् । तर उनको प्रतिभाको चमत्कार प्रयोगधर्मी नाट्यकारितामा नै देखिन्छ (उपाध्याय, २०७१, पृ. ३०२) । उनका एकाङ्की तथा पूर्णाङ्की नाटकका विषय, पात्र, रङ्गमञ्च-योजना आदिमा प्रयोगधर्मिता पाइन्छ । यसका अतिरिक्त विज्ञान नाटकको कल्पना र प्रयोग गर्ने उनी प्रथम नेपाली नाटककार हुन् । उनको इथर र निमावीय विज्ञानलाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएका विज्ञान नाटक हुन् । यी नाटकमा वैज्ञानिक प्रगति, उपलब्धि र विज्ञानले मानव जीवनमा पुऱ्याएको सन्त्रासलाई चित्रण गरिएको छ । त्यसैले नाट्यविधामा नयाँ विषय प्रवेश गराउनु उनको विशिष्टता हो । विज्ञान नाटकभित्र स्वैरकल्पनाको प्रयोगले उनी विशिष्ट प्रयोगशील नाटककारका रूपमा देखापरेका छन् । एक अध्ययनशील र चिन्तनशील नाटककार भएकाले

उनको चिन्तनशील व्यक्तित्वको सक्रियता पीडा आमन्त्रण र यामभरिको चिसो सपना नाटकका माध्यमबाट शून्यवादी चिन्तकका तहसम्म पुगेको छ ।

सरुभक्तका नाटकमा प्रेमले प्रशस्त स्थान पाएको छ । उनले आफ्ना नाटकमा प्रेमका विविध पाटाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनका नाटकमा आत्मिक प्रेम, वात्सल्य प्रेम, राष्ट्रप्रेम र मानवीय प्रेमलाई प्रस्तुत गरिएको छ । दैहिक सुन्दरतामा प्रेम सीमित हुन नसक्ने मान्यता राख्ने सरुभक्तले वासनाबाट प्रेमलाई मुक्त गरी यसलाई एउटा गरिमामय वस्तुका स्थानमा पुऱ्याएका छन् । युद्ध : उही ग्याँस च्याम्बरभित्र र त्यो पत्थर मूर्ति बन्दैन नाटक यसका उदाहरण हुन् । गोलार्द्धको कालो आकाशमा रङ्गमञ्चको चित्रात्मक प्रस्तुतिको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली नाटक परम्परामा विज्ञानलाई विभिन्न रूपमा प्रयोग गर्ने सरुभक्त पहिलो नेपाली नाटककार हुन् (पौड्याल, २०५७, पृ. १३१) ।

सरुभक्त बाल नाटककार पनि हुन् । उनले केही बाल नाटकको रचना गरेका छन् । उनले थुप्रै नाटकमा बालबालिकाप्रति अगाध स्नेहको भाव व्यक्त गरेका छन् । उनले इतिहासभित्रको इतिहास एकाङ्कीलाई आजन्म छोरीप्रति समर्पित गरेका छन् । बालबालिकाहरूका नाटकभित्रका नाटकहरूमा विषय, पात्र र तिनको भाषाको प्रयोगका माध्यमबाट बालबालिकाहरूलाई प्रधानता दिएका छन् । अन्य नाटकहरूमा पनि बालपात्रको प्रयोग गरेकामा उनी बालकलाई माया गर्ने नाटककारका रूपमा छन् ।

नाटककार सरुभक्त मानवतावादका उपासक हुन् । उनी मानव समानतामा विश्वास गर्दछन् । विश्वबन्धुत्वको भावना राख्ने व्यक्ति भएकाले इथर, एस धम्मो सनंतनों र आदि प्रवर्तक नाटकको रचना गरी आफ्नो मानवतावादी र विश्वबन्धुत्वको भावलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनले आफ्ना रचनाहरूमा जीवन भोगाइका क्रममा अनुभूत सत्य, पीडा, युगबोध, विकृति, आधुनिक जटिलता र कुसंस्कारलाई समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सरुभक्तले विषयवस्तुका दृष्टिले सामाजिक, विज्ञान, मनोविज्ञान र धार्मिक नाटक लेखेका छन् (आचार्य, २०७४, पृ. २१७) । सरुभक्तका नाटकमा प्रयोग भएका पात्रहरू समूहबोधक, विशिष्ट, सकारात्मक नकारात्मक, असल-खराब, मञ्चीय आदि विविध प्रकारका छन् । उनी छोटा वाक्य र सरल संवादको प्रयोग गर्दछन् । सर्वश्राव्य आकाशवाणी, सूत्रधार कथन, नेपथ्य र एकलापीय संवादको प्रयोग उनका नाटकमा पाइन्छ । उनले कतै ठेट नेपाली शब्द, कतै अङ्ग्रेजी शब्द र संस्कृत तत्सम शब्दहरूको प्रचुर प्रयोग गरेका छन् ।

उनका नाटकमा रसगत विविधता पाइए पनि त्रासदको प्रयोगमा उनी बढी सफल देखिन्छन् ।

सरुभक्तको इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटकको विश्लेषण

इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र सरुभक्तको इथर नाटकसङ्ग्रहभित्र सङ्कलित पूर्णाङ्की नाटक हो । यो सङ्ग्रहको प्रकाशन वि.सं. २०४४ सालमा भएको हो । यो सरुभक्तको र सिङ्गो नेपाली नाट्यसाहित्यको प्रथम विज्ञान नाटक हो ।

कथानक

इथर नाटकको कथानक रङ्गमञ्च विधान र पात्र विवरणको स्पष्टीकरणसहित आरम्भ भएको छ (पौड्याल, २०५७, पृ. १३१) । इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटक नाटककार सरुभक्तले विज्ञानलाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको पूर्णाङ्की नाटक हो । यस नाटकमा डाक्टर, एक्स, उनकी पत्नी एक्स-१, छोरी एक्स-० सहित मानवनिर्मित मानवहरू (रोबोट ०१, ०२, ०३, +०० को अत्याधुनिक वैज्ञानिक परिवार छ । डाक्टर एक्सकी पत्नी एक्स-१ को आफ्नी छोरी एक्स-० लाई न्युक्लियर फिजिक्सको विशेष वैज्ञानिक तथा अन्तरिक्ष वैज्ञानिक बनाउने चाहना छ । ऊ आफ्नी छोरीलाई सुदूर अन्तरिक्ष भेदन गरी निहारिका, ग्यालेक्सी र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको छेउसम्म स्वतन्त्र रूपले वैज्ञानिक यात्रा गर्न सक्षम बनाउन चाहन्छे । अझ उसको चाहना छ- छोरीले पृथ्वीसहित पूर्ण ब्रह्माण्डका अणु-परमाणु र त्यसभन्दा पनि सूक्ष्मतम शक्तिमाथि विजय प्राप्त गरोस् । तर ऊ आफ्नो श्रीमान् डाक्टर एक्सको नीतिपरक भावुकताले यो सपना पूरा हुने देख्दिन । डाक्टर एक्स विश्वमा दिनप्रतिदिन विकसित हुँदै गएको अन्तरिक्ष भौतिकविद्हरूको आविष्कार, आणविक महायुद्ध, अन्तरिक्ष सैनीकरण र होडबाजीको विरोधमा छ । ऊ एक मानवतावादी वैज्ञानिक हो । विज्ञानले मानव जीवनमाथि निम्त्याएको अस्तित्वको खतरालाई ऊ समाप्त पार्न चाहन्छ । उसका यी चाहना र मान्यता उसले फोनमार्फत आफ्नो मित्र ग्यालेक्सी-डब्लु.एक्स.वाई. अन्तरिक्ष कार्यक्रमका महानिर्देशक डाक्टर एम.लाई बताउँछ । डाक्टर एक्स. जस्तोसुकै कठोर साधना र जुनसुकै मूल्य चुकाउन परे पनि मानव जातिको अस्तित्व सुरक्षित राख्न चाहन्छ । ऊ एक जीववैज्ञानिक भएकाले उसको उद्देश्य छ- पृथ्वीमा मानव जातिको अस्तित्व मेटिनु हुँदैन ।

ग्यालेक्सी-डब्लु. एक्स. वाई. अभियान संस्थाबाट अन्तरिक्षयान प्रक्षेपण गरी वायुमण्डल भेदन गरी ग्रह वा तारामा पठाइएको छ । गोप्य रूपमा पठाइएको यो अन्तरिक्ष यानको प्रक्षेपण कार्यलाई उनीहरूले विश्वका शान्तिकामी सङ्गठनहरूले अन्तरिक्षको सैन्यीकरण, कुसाम्राज्य र पारमाणविक युद्धको सन्त्रासबाट मुक्त हुन पृथ्वीबाट अन्य ग्रह, उपग्रह वा ताराहरूमा बसोबास गर्ने 'अन्तरिक्ष-पलायनवादी प्रवृत्ति' भनी आशङ्का गरिएको छ । डाक्टर एक्स आणविक आविष्कारलाई पूर्ण रूपमा चुनौती दिन चाहन्छ । ऊ पृथ्वीमा महान् र प्रतिभाशाली व्यक्तिको भन्दा आदर्श र चरित्रवान् व्यक्तिको आवश्यकता महसुस गर्दछ । ऊ प्रत्येक ज्ञान र विज्ञान जीवनवादी सत्यसम्म पुग्ने मानव हुनुपर्दछ भन्ने ठान्दछ ।

डाक्टर एक्सको चुनौतीलाई अन्तरिक्ष वैज्ञानिकले पनि दुई कारणले उपेक्षा गर्न सकेनन् । पहिलो त्यो चुनौती वा धम्की अति विख्यात, विश्वस्तरीय वैज्ञानिकले प्रेषित गरेको थियो र दोस्रो सम्पूर्ण मानवीय विज्ञानको गर्विलो इतिहासमा एक गम्भीरतम वैज्ञानिकले विश्वभरका न्युक्लीय विज्ञानीहरू र अन्तरिक्ष भौतिकविद्हरूलाई आह्वान गरिएको पहिलो चुनौती थियो । अन्तरिक्ष वैज्ञानिकलाई चुनौती दिँदै डाक्टर एक्सले ६ अगस्ट १९४५ मा हिरोसिमाको ५८० मिटरमाथि आकाशमा विस्फोट गरिएको १२,००० टनको बम र पचास हजार डिग्री सेन्टिग्रेड उष्ण तापयुक्त चार टनको, तीन मिटर लामो र ७१ सेन्टिमिटर चौडा लिटिल ब्वाय नामको नागासाकीमा खसालिएको बमको स्मरण गर्दै अब कुनै युद्ध र कुनै कम्प्युटरले भूल गऱ्यो भने मानव जातिको अस्तित्वलाई बचाउन सकिन्न भन्ने ठान्छ । कुनै विश्व शान्तिका नाममा गरिने अपिलले पनि मानव संहार रोक्न सक्दैन । उनी ठान्छन्- विश्व शान्तिका नाममा गरिने अपिलका स्वरहरू हत्यारा राजनीतिको विस्फोटन क्षमताभन्दा शक्तिशाली हुनुपर्दछ । विश्वशान्तिको अपिल दयाको भीख हुनुहुँदैन । लाखौँ हिरोसिमाबासीहरूका बिच प्रार्थना गर्दा डाक्टर एक्सले यही कुरा सोच्छ र उसले आफ्नो नयाँ वैज्ञानिक अन्वेषणको बाटो अपनाउँछ ।

वैज्ञानिक अन्वेषण पूर्व उसले निम्न पाँच मान्यताहरू प्रतिपादन गर्दछ :

(क) विश्वभरका शस्त्रीकरणमा संलग्न परमाणु वैज्ञानिकहरू मानव अस्तित्वका दुस्मन हुन् ।

(ख) मान्छे जातिलाई पृथ्वीमा नै जीवित रहने प्राकृत अधिकार छ र जीवनदायी पृथ्वीलाई धरतीमाताका रूपमा आदर गरी यसप्रतिको कर्तव्य पूर्ण इमानदारीपूर्वक पूरा गरिनुपर्छ ।

(ग) पृथ्वीबाट अन्य ग्रह, नक्षत्रतिर पलायन गरी अन्तरिक्षमा बस्ती बसाल्ने आयोजनाले मानवीय अस्तित्वको सङ्कट उन्मूलन हुँदैन । त्यसैले यस्ता अन्तरिक्ष अभियानहरूलाई मानवताविरोधी स्वीकार गरिनुपर्दछ ।

(घ) पृथ्वीका प्रत्येक समस्या र प्रत्येक सङ्कटको समाधान पृथ्वीमा नै खोजिनुपर्छ । यो नै मानव धर्म हो ।

(ङ) आणविक, पारमाणविक विध्वंशात्मक उपासना भयानक मानवीय रोग हो । यसलाई पूर्ण अस्तित्वविरोधी सङ्क्रामक महामारीको दर्जा प्रदान गरी उपचार विधि खोजिनु पर्दछ ।

यी पाँच पूर्व मान्यता स्थापना गरी डाक्टर एक्सले नाभिकीय महामारी विरुद्धको खोजयात्रा प्रारम्भ गर्दछ । उसको लक्ष्य छ- परमाणुको संरचनात्मक विखण्डनद्वारा उत्पन्न विस्फोटक ऊर्जा, आघात तरङ्ग, अति उच्च ताप एवम् न्युक्लीय विकिरणका जैविक प्रतिरोधक क्षमताको खोजी । उसले आफ्नो खोजलाई न्युक्लियर ब्याक्टेरियोलजी (Nuclear Bacteriology) नाम दिएको छ । ऊ आफ्नो खोजले सामान्य शरीरको उच्चतम प्रतिरोध क्षमताभन्दा लाखौँ गुणा शक्तिशाली प्रतिरोध क्षमता जागृत गर्ने विशिष्ट रासायनिक द्रव्य आविष्कार गर्न सफल भएको छ । उसले यसलाई आर्तविशिष्ट गतिरोधात्मक द्रव्य-२ भन्ने नाम दिएको छ । 'एन्टी न्युक्लियर इन्जेक्सन' लगाएको आधा सेकेन्डपछि 'दोस्रो ग्रन्थि' सक्रिय हुन्छ भन्ने उसको मान्यता छ । यी प्रयोगहरूको व्याख्यासँगै उसले आफ्नी छोरी एक्स-० मा प्रयोग गरेर देखाइरहेको छ । छोरीका शरीरमा क्रमशः ताप बढाउँदै पाँच करोड डिग्री सेन्टिग्रेडभन्दा बढी तापीय ऊर्जा र एक करोडभन्दा बढी न्युक्लीय विकिरणको शून्य प्रभाव परिरहेको देखाउँछ । ऊ इन्जेक्सनलाई क्याप्सुलमा पनि परिणत गर्न सकिने कुरा बताउँछ ।

'द्रव्य-२' इन्जेक्सनको क्षमता अवधि दश दिनको मात्र हुनु, कतिपय मृत्युकिरणका विरुद्ध यो अप्रभावित हुनु, केन्द्रीय आघातलाई रोकथाम गर्न नसक्नु, अत्यन्त महङ्गो हुनु र राजनीतिक समस्या आइपर्ने सम्भावना हुनु यसका समस्याहरू हुन् भन्दै ऊ यी समस्याको

समाधानतर्फ पनि निरन्तर लागिरहेको कुरा बताउँछ । यस कुरामा ऊ सफल हुन सके मानवको कृत्रिम जीवन निर्माण हुने पृथ्वी जीवनका लागि, जीवन पृथ्वीका लागि भन्ने आफ्नो आदर्श नारा पूरा हुने आशा राख्छ । नाटक यही समाप्त हुन्छ ।

प्रस्तुत नाटक प्रयोगधर्मी भएकाले यसमा विविध कथांशहरू जोडिएका छन् (पौड्याल, २०५७, पृ. १३१) । यसरी नितान्त वैज्ञानिक विषयवस्तुलाई लिएर स्वैरकाल्पनिक घटना र तथ्यहरूलाई बुन्दै त्यसका कथाबाट विज्ञानका नाममा मानव जीवनमाथि उत्पन्न समस्याको अन्त्यका पक्षमा आफ्ना विचारहरू प्रस्तुत गर्न नाटकको कथावस्तु चयन गरिएको छ ।

पात्रविधान

नाटककार सरुभक्तको विज्ञान नाटक इथरमा कोरिएको प्रेमपत्रका पात्रचयनमा प्रयोगशीलता पाइन्छ । वैज्ञानिक विषयवस्तुका सन्दर्भमा आएका पात्रहरू विषयवस्तुअनुरूप विज्ञान चेतनबाट अभिप्रेरित र विज्ञानकै उपजका रूपमा देखापरेका छन् । नाटकमा प्रयुक्त प्रमुख पात्रहरू निम्नानुसार छन् :

(अ) डाक्टर एक्स- युवा डाक्टर (प्रमुख पात्र)

(आ) एक्स-१ डाक्टर पत्नी

(इ) एक्स-० डाक्टरकी छोरी

(ई) ०१, ०२, ०३ + ०० मानव निर्मित मानव

(उ) डाक्टर एम- ग्यालेक्सी-डब्लु.एक्स.वाई. अन्तरिक्ष कार्यक्रमका महानिर्देशक ।

यस नाटकका सबै पात्रहरू या त वैज्ञानिक चेतनाले युक्त अथवा विज्ञाननिर्मित पात्रहरू मात्र छन् । डाक्टर एक्स, एक्स. १, एक्स. ०, डाक्टर एम. विज्ञान चेतनायुक्त पात्रहरू हुन् भने ०१, ०२, ०३ +०० विज्ञानका उपजका रूपमा रहेका निर्मित मानव (रोबोट) हुन् । यिनै पात्रहरूको अन्तर्क्रियाबाट नाटक निर्माण भएको छ ।

डाक्टर एक्स : डाक्टर एक्स एउटा युवा वैज्ञानिक हो (पौड्याल, २०५७, पृ. १३३) । ऊ नाटकको प्रमुख पात्र हो र यो नाटककारको मुखपात्र पनि हो । यसले नाटककारको मान्यता, दृष्टिकोण, सिद्धान्त र दर्शन प्रस्तुत गरेको छ । ऊ जीववैज्ञानिक हो, त्यसैले उसले

जीवनवादी दृष्टिकोण राख्दछ । ऊ मानवतावादबाट अगाडि बढेर जीवनवादी पात्रका रूपमा देखापरेको छ । विज्ञानका नाममा विकसित अस्त्र, अणुबम, एटमबम र अन्य प्रकारका मानव संहारका यन्त्रको पन्जाबाट मानिसलाई बचाउनका लागि अथक प्रयत्नका साथ लागिरहेको छ । उसले ती अस्त्रलाई निस्तेज बनाउने रसायन पत्ता लगाएको छ र क्याप्सुलमा परिणत गर्ने प्रयासमा उसको चिन्तन, प्रतिभा र लगन विलक्षण किसिमको छ । ऊ अद्भुक किसिमको चमत्कारको आविष्कार गरी मानवको जीवनलाई सुरक्षित तुल्याएर निस्फिक्री बाँच्न दिने चाहना राख्छ । त्यसैले ऊ विज्ञानवादी पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ वैज्ञानिक विकासका पक्षमा छ तर विज्ञानको विकासको र उपलब्धिको दुरुपयोग नहोस् भन्ने मान्यता राख्दछ ।

एक्स-१ : एक्स १ डाक्टर एक्सकी श्रीमती हो (पौड्याल, २०५७, पृ. १३४) । ऊ डाक्टर एक्सका भन्दा भिन्न विचार भएकी पात्र हो । ऊ पनि विज्ञानको चामत्कारिक विकासका पक्षमा छ । बरु आफ्ना पतिको विज्ञानको चमत्कारलाई निस्तेज पार्ने विचारका विपक्षमा छ । ऊ आफ्ना लोग्नेका विचारलाई अराजक ठान्छे । उसको चाहना आफ्नी छोरी एक्स-० ठूलो अन्तरिक्ष वैज्ञानिक बनोस् भन्ने छ । उसले सुदूर अन्तरिक्ष मोह गर्न सकोस् । ऊ निहारिका, ग्यालेक्सी तथा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको छेउटुप्पासम्म स्वतन्त्र रूपमा विचरण गर्न सकोस्, सिङ्गो पृथ्वीसहित पूर्ण ब्रह्माण्डमाथि दिग्विजय प्राप्त गरोस् भन्ने छ । तर उसले आफ्ना सपनाहरू पतिका नीतिपरक भावुकताले मक्किँदै गएको महसुस गरेकी छ । उसले पतिको महत्तम उद्देश्यलाई अराजक ठानेकी छ । उसको म त पतिसँग नभएर चामत्कारिक विकासमा लागेका वैज्ञानिकसँगै मेल खान्छ । ऊ मानवीय र वर्गीयभन्दा व्यक्तिगत र सामान्य पात्रका रूपमा देखिएकी छ । ऊ नाटककी प्रमुख नारी पात्र हो ।

एक्स-० : एक्स-० डाक्टर एक्स. र एक्स-१ की छोरी हो । उसमा बालसुलभ चञ्चलता छ । ऊ बाबु र आमाकी दोहोरो आशा र परीक्षणकी वस्तु हो । उसका आफ्ना कुनै मान्यता छैनन् । तर सात वर्षकी हुँदै उसले $E= mc^2$ को फर्मुला प्रुफ गर्न थालिसकेकी छ । अन्तरिक्षसम्बन्धी फिल्म र भिडियोहरू हेर्ने उसको ठूलो सोख छ । आमा उसलाई ठूलो अन्तरिक्ष वैज्ञानिक बनाउन चाहन्छे भने बुबाको परीक्षणमा ऊ ज्ञानी र निडर भएर सहयोग पुऱ्याइरहन्छे । ऊ आफ्ना कुनै उद्देश्य र मान्यता नभएकी बालपात्र हो ।

डाक्टर एम : डाक्टर एम डाक्टर एक्सको स्कुले साथी हो । कफी रुचाउने डाक्टर एम् ग्यालेक्सी डब्लु.एक्स.वाई. अन्तरिक्ष कार्यक्रमको महानिर्देशक हो (पौड्याल, २०५७, पृ. १३३) । उसले अन्तरिक्ष अभियान विरोधी मित्र डाक्टर एक्स. को चुनौतीलाई गम्भीरताका साथ लिएको छ । डाक्टर एम. डाक्टर एक्स. को क्षमताप्रति उत्तिकै जानकार छ । उसको अभियानका विरुद्ध लाग्दा पनि साह्रै ठूलो दुस्मनी महसुस गरिरहेको छैन । ऊ नाटकमा डाक्टर एक्सको प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा देखापर्दछ तर पनि ऊ डाक्टर एक्स. जति शक्तिशाली, प्रतिभावान् र जुझारु देखिँदैन । ऊ समकालीन युगको शक्तिको होडबाजीमा लागेका राष्ट्रको वैज्ञानिकको प्रतिनिधि हो । उसले कुरा मीठो गर्छ तर उसको अभियान मानव संहारका लागि केन्द्रित छ । शक्तिको होडबाजीमा लिप्त हुनु, सृष्टि संहारका नयाँ-नयाँ उपायहरू खोज्नु र शक्तिका माध्यमबाट अरू राष्ट्रहरू हत्याउन खोज्नु उसको लक्ष्य रहेको छ । त्यसैले ऊ प्रतिकूल पात्र हो ।

निमाहरू : नाटकमा प्रयुक्त अन्य पात्रहरूलाई निमाहरू (निर्मित मानवहरू) भनिएको छ । यस नाटकमा ०१, ०२, ०३ र +०० निमा पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । ०१ अधबैंसे नारी पात्र हो । उसले डाक्टर एक्स. को घरमा भान्छेको काम गर्छ । उसलाई भान्छे बुढी भनी सम्बोधन गर्दा हीनताबोध हुन्छ र रिसले ओठे जवाफ दिन्छे खानपानका सन्दर्भमा पनि उसको नियम लागू हुनुपर्दछ भन्ने ठान्छे । यसले पनि ऊ स्वाभिमान र आत्मसम्मान भाव भएकी पात्रका रूपमा देखिन्छे । ऊ भान्छे बुढी भएर पनि उसमा प्रशस्त वैज्ञानिक चेत र ज्ञान छ । ०२ मानव निर्मित मानव युवा नारी पात्र हो । उसले नाटकमा गणितकी शिक्षिकाको भूमिका निर्वाह गरेकी छ । अभिभावकका रूपमा रहेकी एक्स-१ की अभिन्न साथी भएर उसे एक्स-० र +०० लाई उच्च स्तरीय गणितीय शिक्षा दिएकी छ । मानव निर्मित भएकाले उसमा सन्तान उत्पादनको सामर्थ्य पनि छैन र यौनेच्छा पनि छैन तर पनि उसभित्र पर्याप्त पुत्रस्नेह भएको कुरा उसका व्यवहारले देखाउँछ । ०३ मानव निर्मित युवा पुरुष पात्र हो । ऊ डाक्टर एक्स. को सहकर्मी भएर उसको प्रयोगशालामा काम गर्दछ । उसले डाक्टर एक्स. का इसाराहरूलाई सजिलै बुझ्छ र काममा सहयोग गर्दछ । ऊ डाक्टर एक्स.सँग हाँसी हाँसी कुराकानी गर्छ, उसको कार्यमा मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्छ र उसको सहयोगी हुन पाएकामा आफूलाई सौभाग्यशाली ठान्छ । एक्स-० र +०० खलपात्र हुन् । एक्स-० मानव, डाक्टर एक्स. को छोरो हो भने +०० मानव निर्मित बालपात्र हो । यी दुवै

सहपाठी हुन् । यिनीहरूलाई ०२ ले गणितको शिक्षण गर्दछिन् । सूत्रपाठ गर्दा, भिडियो फिल्म हेर्दा तथा खेलहरू खेल्दा स्वाभाविकता देखापर्दछ । +०० भन्दा एक्स-० को स्वभाव केही चकचके किसिमको छ । एक्स-० डाक्टर एक्सको परीक्षणको पात्रका रूपमा पनि देखापरेकी छ । त्यसैले उसले असचेत रूपमै भए पनि मानवहितका पक्षमा सहयोग पुऱ्याएको छ । दुवैले शिक्षिकाको मान पाएका छन् ।

यसरी नाटककार सरुभक्तले यस नाटकमा मानवीय र मानव निर्मित गरी दुई प्रकारका पात्रको प्रयोग गरेका छन् । मानवीय पात्रलाई पनि स्वाभाविक नाम नदिएर एक्स, एम, एक्स-१, एक्स-० राखेका छन् भने मानवेतर पात्रहरूको नाम पनि त्यस्तै प्रकारले ०१, ०२, ०३ र +०० राखेका छन् । मानवीय र मानव निर्मित पात्रका बिचमा भूमिका वा क्रियाशीलतामा कुनै भिन्नता पाइँदैन । पात्रहरू सबै विज्ञानसँगै सम्बन्धित छन् । त्यसैले पात्र चयनले पनि नाटकलाई सफल विज्ञान नाटक र प्रयोगवादी नाटक बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

द्वन्द्वविधान

पश्चिममा द्वन्द्वलाई नाटकको प्राणतत्त्व मानिन्छ । प्रभावकारी द्वन्द्वले मात्र नाटक गतिशील र सफल बन्न सक्छ भन्ने पश्चिमी मान्यता रहेको छ । सरुभक्तको इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटकमा पनि द्वन्द्वको प्रयोग भएको छ । यसमा आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारका द्वन्द्वहरू पाइन्छन् ।

इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटकमा विज्ञानको मृत्यु उन्मुख शक्ति र जीवनगतका सामर्थ्यबिचको द्वन्द्व नै प्रमुख आन्तरिक द्वन्द्व हो । दोसो विश्वयुद्धमा हिरोसिमा र नागासाकीमा भीषण मानव संहारकारी बम प्रहार हुन्छन् र तिनले अकल्पनीय धनजनको क्षति पुऱ्याउँछन् । भ्रमणका क्रममा डाक्टर एक्स. त्यहाँ पुग्छ र शोक सभामा सामेल बन्छ । त्यो बेला उसभित्र मानसिक आन्दोलन सुरु हुन्छ । विज्ञानलाई वरदान ठानी त्यसैका हुटहुटीमा लाग्नेहरूप्रति ऊ सहमत हुन सक्दैन र त्यसलाई चुनौती दिँदै मानवरक्षाका लागि आणविक सस्त्रअस्त्रको विरोधमा आफूलाई उभ्याउने अठोट गर्छ । उसले विश्वमा रहेको निर्मम काटमार र हाहाकारलाई रोक्ने अठोट गर्दछ । त्यसपछि निरन्तर रूपमा आफ्नो वैज्ञानिक प्रयोगशालामा क्रियाशील भएर विविध प्रयोग र परीक्षणपश्चात् घरबाटै विश्वलाई चेतावनी दिन पुग्छ । वैज्ञानिक हातहतियार र रासायनिक हतियारलाई निस्तेज पार्ने सामर्थ्य

प्राप्त गरेपछि आफू लक्ष्यमा पुगेको घोषणा गर्दछ । यसरी डाक्टर एक्स.भित्रको अहम्ले क्रियात्मक स्वरूप प्राप्त गरी प्राक्कल्पित औषधी औजार प्राप्त गरी शास्त्रास्त्रका विरुद्ध विजय प्राप्त गर्दछ । यो यस नाटकको सशक्त आन्तरिक द्वन्द्व हो ।

यस नाटकको मुख्य द्वन्द्व आन्तरिक भएर पनि यसमा छिटफुट बाह्य द्वन्द्वहरू पनि रहेको पाइन्छ । डाक्टर एक्स र उसकी पत्नी एक्स-१ का बिच बाह्य द्वन्द्व पाइन्छ । विज्ञानको चामत्कारिक विकासका पक्षमा रहेकी एक्स-१ मान्यताका ठीक विपरीत डाक्टर एक्स. देखापर्छ । आफ्नी छोरीलाई अन्तरिक्ष वैज्ञानिक बनाउने सपना देख्ने एक्स-१ भन्दा फरक मान्यताको डाक्टर एक्स. वैज्ञानिक सन्त्रासबाट बच्नका लागि गरिएका आविष्कारको परीक्षण आफ्नी छोरीमा गर्दछ । यसरी डाक्टर एक्स. र डाक्टर पत्नीका बिच चमत्कारी भौतिक उन्नति र त्यसलाई निस्तेज पार्ने सोचका बिच बाह्य द्वन्द्व पाइन्छ । त्यस्तै ०१ र ०२ का बिच सामान्य घरायसी व्यावहारिक द्वन्द्व पाइन्छ भने एक्स-० र +०० का बिच बालसुलभ ठट्यौली द्वन्द्वहरू पाइन्छन् । यी बाह्य द्वन्द्वहरू सामान्य रूपमा मात्र देखिएको भए पनि डाक्टर एक्सका मनभित्र उब्जेको प्राक्कल्पना र उसबाट सिर्जित क्रियात्मक द्वन्द्वले सिङ्गो नाटकलाई नवीन मोडमा पुऱ्याएको छ । त्यसैले द्वन्द्वका दृष्टिले नाटक सफल देखिन्छ ।

संवाद योजना

इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटकले संवाद प्रयोगका दृष्टिले नवीनता राख्दछ । बालपात्रहरूले स्वाभाविक बाल सुलभ संवादको प्रयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूसँग अन्य पात्रहरूले गरेको संवादमा पनि स्वाभाविकता पाइन्छ । यहाँ प्रयोग गरिएका सम्पूर्ण पात्रहरू मानव निर्मित यन्त्र हुन् । यी सम्पूर्ण पात्रलाई नाटककारले मानवीकरण गरी मानवीय संवेदना र चिन्तनशीलताको प्रतिपादन गरेका छन् । प्रत्येक पात्रले प्रयोग गर्ने आकर्षक र प्रभावकारी देखिन्छ (पौड्याल, २०५७, पृ. १३४) । तर मानव निर्मित मान्छे पात्र ०१ र डाक्टर पत्नी एक्स-० का बिच यसको संवादमा केही विशिष्टता देखिन्छ । मानव निर्मित भएर पनि ०१ ले गरेको संवादमा स्तरीयता पाइन्छ । उसले निकै तार्किक र बौद्धिक संवादको प्रयोग गरेकी छ । यस नाटकमा पाइने संवादगत विशिष्टता डाक्टर एक्सको संवादमा भेटिन्छ । उसले आफ्नो प्रयोगशालाको प्रयोग आरम्भको कारण र प्राप्त गरेको सफलताको व्याख्या गर्ने क्रममा दश पृष्ठ लामो वैज्ञानिक, दार्शनिक एवम् बौद्धिक सम्भाषण

प्रस्तुत गरेको छ । वैज्ञानिकले दिएको सम्भाषण विषयअनुकूल स्तरीय भएर पनि मञ्चनीयताका हिसाबले यो निकै चर्को मूल्य पर्ने किसिमको छ । एउटै संवादकथन दश पृष्ठ लामो हुनु यसको संवादगत विशिष्टता हो र यो नौलो प्रयोग पनि हो ।

भाषाशैली

इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र वैचारिक नाटक हो । विज्ञान र गणितबाट टिपिएका बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगले नाटक ज्यादै गहन र आकर्षक बनेको छ (पौड्याल, २०५७, पृ. १३४) । यसमा विज्ञानलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यस नाटकमा भावनाको भन्दा वैचारिकताको प्रबलता रहेको छ । त्यसैले वैज्ञानिक विषयवस्तुलाई वैचारिकताका साथ प्रस्तुत गरिएको हुनाले नाटकको भाषाशैली ओजपूर्ण छ । गम्भीर दर्शन र चिन्तनहरू नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले विषयको प्रकृतिअनुरूप नेपाली भाषामा अप्राप्य थुप्रै प्राविधिक शब्दावलीको प्रयोग अङ्ग्रेजीमा गरिएको छ । विज्ञान क्षेत्रमा प्रचलित थुप्रै प्राविधिक शब्दावलीको प्रयोग, बिचबिचमा थुप्रै अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोगले नाटकको भाषा ओजिलो बन्न पुगेको छ । यति भएर पनि अङ्ग्रेजी र वैज्ञानिक शब्दलाई नेपालीमा उल्था गरी प्रयोग गरिएकाले पठनका लागि खासै कठिनाई व्यहोर्न पर्ने स्थिति छैन तर पनि प्राविधिक शब्दहरूको प्रयोगद्वारा वैचारिक दृष्टिकोणहरू व्यक्त गरिएको हुनाले भाषाशैली निकै स्तरीय र बौद्धिक कसरत हुने खालको बन्न पुगेको छ ।

दृश्य योजना

मञ्चनका दृष्टिले नाटककार ज्यादै उदार देखिएका छन् । जो भए पनि हुने र जे गरे पनि हुने, यस्तो उदारता नेपाली नाटक परम्परामा थिएन (पौड्याल, २०५७, पृ. १३४) । दृश्ययोजनाका दृष्टिले इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटकमा नवीनता पाइन्छ । यस नाटकलाई अङ्कमा विभाजन गरिएको छैन, केवल दृश्यहरू मात्र छन् । यसमा जम्मा तीन दृश्य छन् । यी दृश्यलाई पहिलो, दोस्रो दृश्य नभनेर दृश्य-च र दृश्य-ज्ञ भनिएको छ । दृश्य-च मा दुईवटा कार्यव्यापार र दृश्य-ज्ञ मा एउटा कार्यव्यापार गरी तीन दृश्यमा नाटकलाई समाप्त गरिएको छ । नाटकको दृश्य परिवर्तनमा पनि नाटककारले नवीनताको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो दृश्य दृश्य-च सकिएपछि कुनै पर्दा लाग्दैन, कुनै बत्ती पनि निभ्दैन बरु बिस्तारै उज्यालो मैलिँदै जान्छ र कक्ष-ज्ञ का ठाउँमा कक्ष-त्र अस्पष्ट रूपमा देखिन्छ । त्यसै गरी

दोस्रो दृश्य समाप्त भएपछि कक्ष-ज्ञ को उज्यालो विस्तारै मैलिँदै गएर कक्ष-त्र देखापर्छ । यसरी रमाइलो तरिकाले स्वतःस्फूर्त रूपमा दृश्य परिवर्तन हुन्छ । यो नाटकमा पाइने नवीन पक्ष हो ।

वैचारिकता

प्रस्तुत नाटकमा वैज्ञानिक उन्नति, आणविक-पारमाणविक तथा अन्तरिक्षसहित विश्व मानव समाजलाई प्रस्तुत नाटकले नाटकीय व्यापारको कार्यक्षेत्र बनाएको छ (पौड्याल, २०५७, पृ. १३४) । इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र अन्तरिक्षमा जताततै व्याप्त परिवेश हो । यहाँ पृथ्वीमाथिको निलो ब्रह्माण्डीय भागलाई इथर ठानिएको छ । विश्वका रिसाहा वैज्ञानिकमा सनक चढेको हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । रिसाहा वैज्ञानिकहरू हिंसाका प्रतीक हुन् । नाटकको विषय विज्ञान र पृथ्वी भएकाले इथरमा कोरिएको प्रेमपत्रले व्यञ्जनात्मक रूपमा कसैद्वारा नाश गर्न नसक्ने, मानव कल्याण र रक्षाका लागि गरिएका आविष्कार भन्ने अर्थ व्यक्त गरेको छ ।

आजको युग वैज्ञानिक युग हो । वैज्ञानिक खोज, अनुसन्धान र उपलब्धिले विश्व समुदायमा चामत्कारिक परिवर्तन ल्याइरहेको छ । तर यसले मानव समुदायमा शान्ति, विश्वबन्धुत्व र आत्मीयताको भाव जगाउनुको साटो मानवमा ईर्ष्या, लोभ, हिंसा र विद्रोहको स्थिति सिर्जना गराएको छ । विज्ञानले मानिसलाई दिनप्रतिदिन साँघुरो र अन्धो बनाउँदै लगेको छ । नयाँ-नयाँ आविष्कारका नाममा मानिसलाई स्वामित्वप्राप्तिका रोगले ग्रस्त पारेको छ । ब्रह्माण्ड ज्ञान केवल एउटा स्वप्नगत परिकल्पना मात्र हो । यो पूरा नहुँदै मानिस आफै पतन भएर जानुपर्दछ भन्ने कुरा यस नाटकमा व्यक्त गरिएको छ ।

वैज्ञानिक आविष्कारका नाममा आज मानिसहरू अन्धा भइरहेका छन् । उनीहरू निरन्तर रूपमा मानव संहारमा लागिरहेका छन् । वैज्ञानिकहरू विश्व विनाशकारी अणुबम र एटमबमहरू निर्माणमा क्रियाशील भइरहेका छन् । यसले सिङ्गो पृथ्वी, मानवजाति र स्वयम्लाई समेत कल्याण गर्दैन भन्ने नाटककारको मान्यता रहेको छ । उनी पृथ्वी र मानव अस्तित्वलाई नै समाप्त पार्ने वैज्ञानिक उपलब्धिका विपक्षमा छन् । उनी भन्छन्- विज्ञानले मानवतावादको निर्मम हत्या होइन, मानवको संरक्षण गर्नुपर्दछ, सृजनात्मकतामा वृद्धि ल्याउनुपर्छ ।

पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धले पृथ्वी र मानव जीवनमा ठूलो क्षति पुऱ्यायो । विश्वयुद्धको विध्वंशात्मक स्थिति भोगिसकेका सम्पन्न राष्ट्रहरू पनि मानवकल्याणका पक्षमा उभिन सकिरहेका छैनन् । आज तिनीहरूले बाह्य रूपमा विश्वशान्तिका नारा लगाउँदै भित्रभित्रै दोस्रो विश्वयुद्धमा हिरोसिमा र नागासाकीमा खसालिएका बमभन्दा दुई करोड क्षमता बढीका बमहरू निर्माण गर्ने कार्यमा संलग्न छन् । यस्तो प्रकारको ध्वंसात्मक र हिंसात्मक आविष्कारको अन्त्य भएन भने एक दिन विश्वमा महाप्रलय आउँछ र सिङ्गो विश्व नै ध्वस्त हुन्छ भन्ने विचार नाटककारले यस नाटकमा व्यक्त गरेका छन् । यसका साथै नाटककारले संसार रक्षाका लागि ध्वंसात्मक वैज्ञानिक आविष्कारका विरुद्धमा आफ्ना पाँच मान्यता प्रस्तुत गर्दै राष्ट्रवादका विरोधीको भयावह स्थितिले मानव सभ्यतामा सन्त्रास र कोलाहलको अवस्था सिर्जना भएको छ । यसको गलत प्रयोगले कुनै पनि बेला पृथ्वी ध्वस्त हुनसक्छ । त्यसैले विश्वमा देखापरिरहेको भीषण वैज्ञानिक प्रतिस्पर्धा रोकिनु पर्दछ र पृथ्वी, प्राणी र मानव सबैको अस्तित्व सुरक्षित रहनुपर्दछ भन्दै पृथ्वी जीवनका लागि र जीवन पृथ्वीका लागि भन्ने विचार वाक्य प्रस्तुत गर्दछन् । यो नै यस नाटकको मूल वैचारिक स्वर हो ।

शीर्षक सार्थकता

इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको काल्पनिक स्थान हो । यसले ब्रह्माण्डभरि व्याप्त काल्पनिक परिवेशको प्रतिनिधित्व गर्छ । त्यसैले यो ब्रह्माण्डको प्रतीकात्मक रूप हो । प्रेम भनेको मानवमा निहीत कोमलता र हार्दिकताको श्रेष्ठ रूप हो । यो निश्वार्थ र उत्सर्ग प्रेम हो । यसरी शाब्दिक रूपमा हेर्दा इथरमा कोरिएको प्रेमपत्रको अर्थ काल्पनिक वा प्रतीकात्मक ब्रह्माण्डमा लेखिएको प्रेमको पत्र भन्ने हुन्छ तर नाटकको शीर्षक प्रतीकात्मक रूपमा राखिएको छ । वैज्ञानिकहरूले जति वैज्ञानिक आविष्कारहरू गरेका छन् ती सबै मानव जातिलाई प्रेम गर्ने, मानव जातिको रक्षा गर्ने, मानव जातिको कल्याण गर्ने किसिमको हुनुपर्दछ । वैज्ञानिकहरूले जे-जति आविष्कार गर्दछन् ती सबै मानव अस्तित्वका लागि गरिनुपर्दछ । प्रेमीको प्रेमपत्रमा कोमलता, निश्वार्थ र हृदयको चोटको भावना भएझैं वैज्ञानिक आविष्कारमा पनि त्यस्तै प्रकारको मानव कल्याण, अस्तित्व रक्षाको भाव हुनुपर्दछ जुन कसैद्वारा हरण गर्न नसक्ने किसिमको हुनुपर्दछ भनिएको छ । त्यसैले प्रतीकात्मक रूपमा नाटकको शीर्षक सार्थक छ ।

निष्कर्ष

सरुभक्तको इथरमा कोरिएको प्रेमपत्र नाटक एक विज्ञान नाटक हो । कथानक, दृश्यविधान, भाषाशैली, द्वन्द्वविधान, पात्रयोजना, वैचारिकता, शीर्षक सार्थकताका दृष्टिले यस नाटक उत्कृष्ट बनेको छ । नाटकको विषयवस्तु लोकप्रसिद्ध र पात्रहरू धीरप्रशान्त हुनुपर्ने नियमलाई यस नाटककले चुनौती दिएको निष्कर्ष दिन सकिन्छ । विज्ञानलाई विषयवस्तु बनाएर प्रयोगधर्मितामा केन्द्रित भएर नाटक अगाडि बढेको देखिन्छ । मानवले युद्ध, आतङ्क, हत्या, हिंसा र शस्त्रास्त्रको होडबाजीलाई त्याग्नु पर्ने मूल पक्षलाई यसले प्रस्ट पारेको छ । पात्रहरूमा नवीन प्रयोग गरेर मञ्चनमा नयाँपन दिएको छ । पाठकलाई मानव हितमा लाग्ने सत्प्रेरणा यस नाटकले दिएको छ । मानवको वैज्ञानिक अविष्कार मानव कल्याणका लागि उपयोग गरेर हतियाररहित संसारको कल्पना गरी नाटककारले सुन्दर विश्वको कल्पना गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, कुश्मिला (२०७४) नेपाली आख्यान र नाटक, काठमाडौं : इन्टेलेक्च्युएल्ज बुक प्यालेस ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०७१), *प्रतिनिधि नेपाली एकाङ्की विश्लेषण र मूल्याङ्कन,* काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

कँडेल, घनश्याम (२०४०), *केही अन्वेषण केही विश्लेषण,* काठमाडौं : भीमसेन थापा ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६७), *नेपाली नाटक, एकाङ्की र निबन्ध,* काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

पोखरेल, रामचन्द्र (२०८१), नेपाली नाटकको ऐतिहासिक विकासक्रम, *नेपाली नाट्य विमर्श (सम्पा. रामचन्द्र पोखरेल),* पोखरा : नेपाल नाट्यप्रतिष्ठान, पृ.१-१२७ ।

पौड्याल, कृष्णविलास (२०५७), *नेपाली नाटक र नाटककार (ऐच्छिक विशेष अध्ययन),* काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

भट्टराई, रामप्रसाद र कँडेल, श्रीप्रसाद (२०६७), *नेपाली नाटक, एकाङ्की र निबन्ध,* काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६७), *नेपाली गद्य र नाटक,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सरुभक्त (२०४४), *इथर,* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

समकालीन नेपाली बालकथामा पात्र प्रयोग

केशव भुसाल, पि.एचडी.

उपप्राध्यापक

नेपाली शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, नेपाल

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Keshab Bhusal, keshabhusal.tu@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0005-0189-9497
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80119

लेखसार

प्रस्तुत लेख समकालीन नेपाली बालकथामा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखमा समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयोग गरिएका पात्रहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनको मूलभूत उद्देश्य समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रहरूको प्रकृति तथा भूमिका विश्लेषण गर्नु रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा मुख्यतया द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । कुल पाँच ओटा कथाको अध्ययन गरिएको यस अनुसन्धानबाट पात्र प्रकृतिका दृष्टिले ईर्श्या, द्वेश र क्रोधमाथि विजय र ढोकैमा भूत कथामा मानवीय पात्रको प्रयोग गरिएको, सेती बाखी, डल्फिनको गीत, हेर्दै, खेल्दै र सिक्दै कथामा मानवीय मानवेतर पात्रको प्रयोग गरिएको, भूमिकाका दृष्टिले निर्दिष्ट सबै कथामा मूल र सहायक पात्रको प्रयोग गरिएको, प्रयुक्त पात्रहरूको प्रवृत्तिका दृष्टिले ईर्श्या, द्वेश र क्रोधमाथि विजय, डल्फिनको गीत कथामा चेप्टा र गोला पात्रहरूको प्रयोग गरिएको, सेती बाखी, ढोकैमा भूत र हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथामा चेप्टा पात्रहरूको प्रयोग गरिएको लगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले समकालीन

नेपाली बालकथाका रचयिता, बालकथाको अध्ययन, अध्यापनमा संलग्न व्यक्ति तथा यस क्षेत्रमा रुचि राख्ने सबैका लागि आवश्यकीय सुझ प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली *:* बालसाहित्य, बालकथा, , पात्रप्रयोग, पात्र प्रकृति, पात्र *प्रवृत्ति ।*

अध्ययनको पृष्ठभूमि

साहित्य मानव मनमा निहित भाव वा विचारलाई कलात्मक तरिकाले पस्कने कला हो । "साहित्य विशिष्ट शैलीमा लेखिएको अभिव्यक्ति, काल्पनिक, भावनात्मक तथा आलङ्कारिक प्रकृतिको कुनै रचना हो" (प्र.ने.श. २०६३) । यसलाई कुनै भाषामा लेखिएका कृति, अभिलेख वा वाङ्मयका रूपमा पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ । न्यौपाने (२०७०) का अनुसार साहित्यलाई बालसाहित्य, किशोरसाहित्य र प्रौढसाहित्यमा वर्गीकृत गरी साहित्य सिर्जन एवम् पठन कार्य गरिएको पाइन्छ ।

बालसाहित्य 'बाल' र 'साहित्य' शब्दको संयोजनबाट निर्मित शब्द हो । जसमध्ये 'बाल' को अर्थ बालबालिका र 'साहित्य' को अर्थ सिर्जनात्मक लेखन भन्ने हुन्छ । यस दृष्टिले बालबालिकाका लागि लेखिएको सिर्जनात्मक लेखनलाई बालसाहित्य भनिन्छ । पराजुली (२०६८) का अनुसार बालबालिकालार्य हाँसाउँदै, रमाउँदै, खेलाउँदै अप्रत्यक्ष रूपमा नैतिकताको पाठ पढाउने साहित्यलाई बालसाहित्यका भन्न सकिन्छ । बालसाहित्यको रचना बालबालिकालाई प्रभाव पार्ने गरी निश्चित शैलीशिल्पका साथ गरिएको हुन्छ । बालबालिकाका लागि लेखिने साहित्यमा बाल मानसिकता, बाल बौद्धिकता तथा बाल विकासमा ध्यान दिने गरिन्छ । बालबालिकाको कलिलो उमेर एवम् मष्तिस्कमा साहित्य, ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिसम्बन्धी क्षमता विस्तार गर्दै राष्ट्र, राष्ट्रियता तथा मानवताका विषय एवम् भावनालाई विशिष्ट ढङ्गले जागृत गराउने हेतु बालसाहित्यमा रहन्छ । यस्तो साहित्यमा बालबोध्य भाषाशैली तथा आदर्शयुक्त नैतिक भाव प्रबर्धन गर्ने ध्येय राखिएको हुन्छ । मूलतः बालसाहित्य बालबालिकाकै लागि लेखिने भएकाले विषय, भाषा, शैली तथा प्रस्तुतिमा बालसुलभता हुनु आवश्यक हुन्छ । प्रधान (२०६९) का अनुसार बालसाहित्य बालककै निम्ति लेखिने हुँदा विषय चयन, भाषिक स्तर र शैलीगत रोचकतामा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । यी मूलभूत आधारहरू एक किसिमले बासाहित्य रचयिताका निम्ति आचारसंहिता नै हुन् । यसअतिरिक्त बालसाहित्यिक रचनाको प्रयोजनलाई पनि निकै महत्त्वपूर्ण मान्ने गरिन्छ ।

बालसाहित्यअन्तर्गत बालबालिकाका लागि लेखिएका बालकथा, बालकविता, बालउपन्यास, बालोपयोगी जीवनी आदि पर्दछन् । जसमध्येको एक प्रमुख विधा बालकथा हो । बालकथा

बालबालिकाका लागि लेखिएको गद्य आख्यानात्मक रचना हो । यसलाई बालसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विधाका रूपमा लिइन्छ । बालकथामा बालबालिकाको रुचिअनुसारका विषयवस्तु, पात्र प्रयोग, भाषाशैली, परिवेश आदिको उपयुक्त प्रयोग गरिएको हुनुपर्ने मानिन्छ ।

बालकथामा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । कथामा प्रयोग गरिएका पात्रहरूले अलग, अलग भूमिका निर्वाह गरी कथालाई पूर्ण तुल्याएका हुन्छन् । कथामा प्रयुक्त पात्र र तिनको भूमिका अध्ययनका दृष्टिले नेपाली बालकथाहरूको कमै मात्रामा अध्ययन, अनुसन्धान गरिएको पाइन्छ । यसलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत अध्ययनमा समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयोग गरिएका पात्रहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रहरूको अध्ययन रहेको छ । यसका विशिष्ट उद्देश्यका रूपमा समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रको प्रकृति, प्रवृत्ति र भूमिका विश्लेषण गर्नु रहेका छन् ।

सैद्धान्तिक आधार

कथाका पात्रहरूको वर्गीकरण र भूमिका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले धारणा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । भण्डारी र अन्य (२०६५) का अनुसार कथाका पात्रहरूलाई स्वभाव, लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, वर्ग, आसन्नता, र आबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यी विभिन्न आधारमध्ये स्वाभावका आधारमा कथाका पात्रलाई स्थिर र गतिशील वा चेप्टा र गोला गरी दुई प्रकारमा, लिङ्गका आधारमा पुरुष र स्त्री वर्गमा, कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण प्रकारमा, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल वर्गमा, वर्गीय आधारमा उच्च, मध्य र निम्न प्रकारमा, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र नेपथ्य स्वरूपमा, आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । लम्साल र अन्य (२०७०), अधिकारी र गौतम (२०७५), शर्मा २०७९) लगायतका विद्वान्हरूले पनि कथाका पात्रहरूलाई स्वभाव, कार्य, वर्ग, आसन्नता, आबद्धतालगायतका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कथामा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये कथाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म एउटै स्थितिमा रही स्वभाव परिवर्तन नगर्ने पात्रलाई स्थिर पात्र र कथाको कार्यव्यापारबाट प्रभावित भई स्वभाव परिवर्तन गरी आफ्नै सोचअनुसार अगाडि बढ्ने पात्रलाई गतिशील पात्र भनिन्छ । कथामा पुरूष पात्रको भूमिकामा रहने पात्रलाई पुरुष र स्त्री पात्रको भूमिकामा रहने पात्रहरूलाई स्त्री पात्र भनिन्छ । कथामा उपस्थित भई केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गरी

कथाको उद्देश्यलाई पूर्णता दिने पात्रलाई प्रमुख पात्र, प्रमुख पात्रको सहयोगी भएर कथामा कार्यव्यापारलाई सम्पन्न गर्ने पात्रलाई सहायक पात्र र कथामा कुनै उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह नगर्ने पात्रहरूलाई गौण पात्र भनिन्छ । कथामा खराब चरित्रको रूपमा देखापर्ने पात्रलाई प्रतिकूल पात्र र सत् चरित्रको रूपमा देखापर्ने पात्रलाई अनुकूल पात्र भनिन्छ । । कथामा सामाजिक रूपमा भौतिक सुखसुविधाले पूर्ण अभिजात्य वर्गका चरित्रलाई उच्च पात्र, भौतिक रूपमा मध्य स्थिति रहेका पात्रहरूलाई मध्यम पात्र र सामाजिक रूपमा अत्यन्त निम्नस्तर जीवन बिताएका तथा ठुलाबडा भनाउँदाहरूबाट हेपिएका पात्रहरूलाई निम्न पात्र भनिन्छ । त्यसैगरी कथामा कुनै घटना वा कार्य व्यापारलाई प्रत्यक्ष रूपमा अगाडि बढाउने पात्रहरूलाई मञ्चीय पात्र र प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी नबनाई अन्य पात्रहरूका माध्यमबाट सूक्ष्म रूपमा प्रस्तुत हुने पात्रहरूलाई नेपथ्य पात्र भनिन्छ । कथाको संरचनाबाट पात्रलाई हटाउँदा कथा अपूर्ण बन्न पुग्ने भूमिकामा रहेका पात्रहरूलाई बद्ध पात्र र कथाको संरचनाबाट हटाउँदा पनि कथा नखल्बलिने भूमिकामा रहेका पात्रलाई मुक्त पात्र भनिन्छ। बालकथामा प्रयुक्त भई भूमिका निर्वाह गर्ने यी विविध प्रकृतिका पात्रहरूले कथालाई पूर्ण तुल्याएका हुन्छन् । यस किसिमको सैद्धान्तिक अवधारणालाई अध्ययनीय प्रतिमानका रूपमा लिई प्रस्तुत अध्ययनमा वर्तमान बालकथामा उपस्थित भई भूमिका निर्वाह गरेका पात्र र तिनको प्रकृति विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा निम्नानुसारका विधि अवलम्बन गरिएको छ :

अध्ययनीय दृष्टिकोण

अध्ययनीय दृष्टिकोणलाई अध्ययन, अनुसन्धानार्थ मार्गनिर्देश गर्ने तौरतरिकाका रूपमा लिइन्छ । डेन्जिन एन्ड लिङ्कन (सन् २००५) का अनुसार अध्ययनीय दृष्टिकोण सैद्धान्तिक कुरालाई प्रायोगिक जगत्सँग संयोजित तुल्याउने मार्गदर्शन हो । यस अध्ययनमा वास्तविकता अनुसन्धाताको ज्ञान निर्माणमा आधारित हुन्छ भन्ने मान्यतालाई अङ्गीकार गरिएको छ ।

अध्ययन ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ । यसमा समकालीन नेपाली बालकथाहरूको विश्लेषणार्थ गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनीय विषय र नमुना छनोट

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य विषय समकालीन नेपाली बालकथा रहेको छ । यसमा नमुना छनोटका लागि सोद्देश्यमूलक नमुना छनोटको विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा दशकीय आधारमा पछिल्लो दशकलाई समकालीन समय मानी २०६७ देखि २०७७ सालसम्म प्रकाशित नेपाली बालकथासङ्ग्रहहरूबाट पाँच ओटा बालकथासङ्ग्रह लिइएको छ । जसअन्तर्गत रमेश विकलको मलाई पुस्तक मन पर्छ, भागीरथी श्रेष्ठको रिमोट कन्ट्रोल, शान्ति सापकोटाको नारायणीपारि, विनय कसजुको डल्फिनको गीत र विजयराज आचार्यको कुटी कथा सङ्गहको सुरुमा रहेका कथाहरूलाई छनोट गरिएको छ । यी कथा छनोटका क्रममा सम्बन्धित सङ्ग्रहका भूमिकामा उल्लिखित बालबालिकाको उमेर र लेखकीय विचारलाई आधार बनाइएको छ ।

तथ्य विश्लेषण प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक विधिका आधारमा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूको विश्लेषणार्थ आगमन विधिको अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रको प्रकृति, प्रवृत्ति र भूमिकालाई अलगअलग तरिकाले विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

समकालीन नेपाली बालकथामा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा नमुनाका रूपमा छनोट गरिएका पाँच ओटा बालकथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको व्याख्या विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

ईर्ष्या, द्वेष र क्रोधमाथि विजय कथामा पात्र प्रयोग

कथाकार रमेश विकलद्वारा लिखित ईर्श्या, द्वेश र क्रोधमाथि विजय कथा वि. सं २०६९ मा प्रकाशित मलाई पुस्तक मन पर्छ बालकथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित कथा हो । यस कथामा म पात्र, गुरु रामदासजी र दुष्ट मानिसलगायतका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

मानवीय-मानवेतर पात्र प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत कथामा मानवीय पात्रको मात्र प्रयोग गरिएको छ । जसअन्तर्गत म पात्र, गुरु रामदासजी र दुष्ट मानिस रहेका छन् । यस कथामा विभिन्न क्षमता भएका, शक्तिशाली एवम् अतिरञ्जनापूर्ण कार्य गर्न सक्ने खालका पात्रहरूको भने प्रयोग गरिएको छैन

प्रस्तुत कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई भूमिकाका आधारमा हेर्ने हो भने यस कथामा मूल पात्र र गौण पात्रको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जसमध्ये गुरु रामदासजी र दुष्ट मानिस मूल पात्रका रूपमा देखिएका छन् भने म पात्र गौण पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

परिवर्तनशीलताका दृष्टिले प्रस्तुत कथालाई हेर्दा यस कथामा चेप्टा र गोला दुबैखाले पात्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा सुरुदेखि अन्त्यसम्म गुरु रामदासजी विचार र व्यवहारले एकैनासका देखिएकाले उनी चेप्टो पात्रको भूमिकामा रहेका छन् भने रामदासजीलाई जथाभावी भन्दै हिँड्ने दुष्ट मानिस रामदासजीका कुराबाट प्रभावित भई कथाको उत्तरार्द्धमा परिवर्तित भएकाले गोलो चरित्रको भूमिकामा देखिएको छ ।

सेती बाखी कथामा पात्र प्रयोग

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित सेती बाखी कथा वि. सं. २०७१ मा प्रकाशित रिमोट कन्ट्रोल बालकथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथा हो । यस कथामा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा प्रयुक्त पात्रहरूअन्तर्गत माया, मायाकी आमा, मायाका बुबा, पशु डाक्टर, बगरे, सेती बाखीलगायत रहेका छन् ।

मानवीय-मानवेतर पात्र प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत कथामा मानवीय-मानवेतर पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा मानवीय पात्रका रूपमा माया, मायाकी आमा, मायाका बुबा, पशु डाक्टर र बगरेको प्रयोग गरिएको छ भने मानवेतर पात्रका रूपमा सेती बाखीको प्रयोग गरिएको छ । यसलाई नियाल्दा प्रस्तुत कथामा मानवेत्तरभन्दा मानवीय पात्रको अधिक प्रयोग देख्न सकिन्छ । यस कथामा अलौकिक क्षमतायुक्त, शक्तिशाली एवम् अतिरञ्जनापूर्ण कार्य गर्न सक्ने खालका पात्रको भने प्रयोग गरिएको छैन ।

सेती बाखी कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई भूमिकाका आधारमा हेर्ने हो भने यस कथामा मूल पात्र र गौण पात्रको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जसमध्ये माया र सेती बाखी मूल पात्रका रूपमा देखा परेका छन् भने मायाका आमाबुबा, पशु डाक्टर, बगरे लगायतका पात्र गौण पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

कथामा प्रयुक्त पात्रलाई परिवर्तनशीलताका दृष्टिले हेर्दा यस कथामा चेप्टा पात्रहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । गोला पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छैन ।

ढोकैमा भूत कथामा पात्र प्रयोग

कथाकार शान्ति सापकोटाद्वारा लिखित ढोकैमा भूत कथा वि. सं. २०७३ मा प्रकाशित नारायणीपारि बालकथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित कथा हो । यस कथामा विभिन्न किसिमका पात्रको प्रयोग गरिएको छ । जसअन्तर्गत सिमु, सिमुकी मम्मी, प्रहरी र रमेश अङ्कल लगायत रहेका छन् ।

मानवीय-मानवेतर पात्र प्रयोगका दृष्टिले प्रस्तुत कथामा मानवीय पात्रको मात्र प्रयोग गरिएको छ । जसअन्तर्गत सिमु, सिमुकी मम्मी, प्रहरी र रमेश अङ्कल रहेका छन् । प्रस्तुत कथामा विभिन्न क्षमता भएका, शक्तिशाली एवम् अतिरञ्जनापूर्ण कार्य गर्न सक्ने खालका पात्रहरूको प्रयोग भने गरिएको छैन ।

ढोकैमा भूत कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई भूमिकाका आधारमा हेर्ने हो भने यस कथामा मूल पात्र र गौण पात्रको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । जसमध्ये सिमु मूल पात्रका रूपमा देखिएकी छ भने सिमुकी मम्मी, प्रहरी, रमेश अङ्कल सहायक वा गौण पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

परिवर्तनशीलताका दृष्टिले हेर्दा यस कथामा चेप्टा पात्रहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । गोला पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छैन ।

डल्फिनको गीत कथामा पात्र प्रयोग

कथाकार विनय कसजुद्वारा लिखित डल्फिनको गीत कथा वि सं. २०७४ मा प्रकाशित डल्फिनको गीत बालकथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित कथा हो । यस कथामा विभिन्न किसिमका पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा रमैया, रमैयाका आमाबुबा, डल्फिनलगायतका पात्रहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

मानवीय-मानवेतर पात्र प्रयोगका दृष्टिले नियाल्दा प्रस्तुत कथामा मानवीय पात्रका रूपमा रमैया र रमैयाका आमाबुबाको प्रयोग गरिएको छ भने मानवेतर पात्रका रूपमा डल्फिनको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त कतिपय पात्रहरू विभिन्न क्षमता भएका, शक्तिशाली एवम् अतिरञ्जनापूर्ण कार्य गर्न सक्ने खालका रहेका छन् । यस किसिमको भूमिकामा रहेको पात्रका रूपमा डल्फिनलाई लिन सकिन्छ । डल्फिनले रमैयालाई पिठ्युमा राखेर बोक्ने गरेको, डल्फिनहरूको स्कुल रहेको, उक्त स्कुलमा रमैयालाई लग्ने गरेकोजस्ता सन्दर्भबाट यसको पुष्टि हुन्छ ।

डल्फिनको गीत कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई भूमिकाका आधारमा हेर्ने हो भने यस कथामा मूल पात्र र गौण पात्रको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा रमैया र डल्फिनलाई मूल

पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने रमैयाका आमाबुबा, रमैयाका साथीलगायतका पात्रलाई गौण पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

परिवर्तनशीलताका दृष्टिले हेर्दा डल्फिनको गीत कथामा चेप्टा र गोला दुबैखाले पात्रको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा डल्फिनसँग खेल्न पाउँदा विद्यालय जान मन नगरेकी रमैया डल्फिनको सल्लाहबमोजिम विद्यालय जान मन गर्नु र जानुले उनको भूमिका गोलो पात्रका रूपमा देखिएको छ भने अन्य पात्रहरू आफ्नो विचार र व्यवहारमा अपरिवर्तनशील देखिएकाले तिनको भूमिका चेप्टो खालको रहेको छ ।

हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथामा पात्र प्रयोग

कथाकार विजयराज आचार्यद्वारा लिखित हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथा वि. सं. २०७७ मा प्रकाशित कुटी बालकथासङ्ग्रहमा सङ्गृहित कथा हो । यस कथामा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । जसअन्तर्गत सिएल सर, शर्मिला, रोशन, निर्मला, उमानन्द, धर्म डङ्गोल, प्राकृतिक विज्ञान सङ्ग्राहलयका स्टाफहरू, डिएम सर र परी लामालगायतका पात्रहरू देखा परेका छन् ।

मानवीय-मानवेतर पात्र प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथामा मानवीय पात्रको अधिक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत सिएल सर, शर्मिला, रोशन, निर्मला, उमानन्द, धर्म डङ्गोल, प्राकृतिक विज्ञान सङ्ग्राहलयका स्टाफहरू, डिएम सर र परी लामालगायतका पात्रहरू रहेका छन् भने मानवेतर पात्रको निकै कम प्रयोग गरिएको छ । जसअन्तर्गत बाँदरको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा विभिन्न क्षमता भएका, शक्तिशाली एवम् अतिरञ्जनापूर्ण कार्य गर्न सक्ने खालका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छैन।

हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई भूमिकाका आधारमा हेर्ने हो भने यस कथामा मूल पात्रका रूपमा सिएल सर देखिएका छन् भने सहायक पात्रका रूपमा उनका विद्यार्थी : शर्मिला, रोशन, निर्मला, उमानन्द, परी लामा तथा धर्म डङ्गोल, प्राकृतिक विज्ञान सङ्ग्राहलयका स्टाफहरू र डिएम् सर देखा परेका छन् ।

परिवर्तनशीलताका दृष्टिले हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै कथालाई नियाल्दा यस कथामा चेप्टा पात्रहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

पात्र प्रयोगका दृष्टिले अध्ययन गरिएका समकालीन नेपाली बालकथाको समष्टिगत स्थितिलाई निम्नानुसारको तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

समकालीन नेपाली बालकथामा पात्र प्रयोग

कथा	पात्र प्रकृति	भूमिका	पात्र प्रवृत्ति
ईर्ष्या, द्वेष र क्रोधमाथि विजय	मानवीय	मूल-सहायक	चेप्टा-गोला
सेती बाखी	मानवीय-मानवेतर	मूल-सहायक	चेप्टा
ढोकैमा भूत	मानवीय	मूल-सहायक	चेप्टा
डल्फिनको गीत	मानवीय-मानवेतर	मूल-सहायक	चेप्टा-गोला
हेर्दै, खेल्दै, सिक्दै	मानवीय-मानवेतर	मूल-सहायक	चेप्टा

यसलाई दृष्टिगत गर्दा समकालीन नेपाली बालकथाहरूमा मानवीय, मानवेतर, मूल, सहायक, चेप्टा र गोला प्रकृतिका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा उल्लिखित व्याख्या विश्लेषणका आधारमा विभिन्न निष्कर्ष निकालिएको छ। नेपाली बालसाहित्यका क्षेत्रमा कलम चलाइरहेका विद्वान्हरूका धारणालाई दृष्टिगत गरी हेर्दा प्रस्तुत अध्ययनमा प्रयुक्त समकालीनता शब्दले वर्तमान समयमा चलिरहेको अवधिलाई जनाउँछ । जसको अवधि एक दशकको हुने मानिएको छ । नेपाली बाल साहित्यअन्तर्गत पर्ने बालकथामा विभिन्न किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नेपाली बालकथामा प्रयोग गरिएका पात्रहरूलाई हेर्दा कतिपय पात्रहरू मानवीय त कतिपय पात्रहरू मानवेतर प्रकृतिका देखिएका छन् । पात्रका यी दुई प्रकृतिमध्ये मानवेतर पात्रका तुलनामा मानवीय पात्रहरूको प्रयोग अधिक रहेको देख्न सकिन्छ । नेपाली बालकथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई भूमिकाका दृष्टिले हेर्ने हो भने बालकथाहरूमा मूल र सहायक पात्रको प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । जसमध्ये मूल पात्रले कथाको विषयवस्तुलाई मुख्य रूपमा अगाडि बढाएको देखिन्छ भने सहायक पात्रहरूले त्यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको देख्न सकिन्छ । त्यसैगरी समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रहरूलाई पात्र प्रवृत्तिका दृष्टिले अवेक्षण गर्दा बालकथाहरूमा चेप्टा र गोला पात्रहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसमध्ये चेप्टा पात्रहरूले कथामा आई अपरिवर्तनशील वा स्थिर स्वभाव देखाएका छन् भने गोला पात्रहरूले कथामा परिवर्तनशील वा अस्थिर स्वभाव देखाएका छन् । यस आधारमा समकालीन नेपाली बालकथामा प्रयुक्त पात्रहरूको स्थिति बालआख्यानको सैद्धान्तिक मान्यता एवम् मर्मसँग मिल्दो देख्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, गणेशराज र गौतम, बासुदेव (२०७५), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई बद्रिविशाल (२०६३), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश,* काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. ।

आचार्य, विजयराज (२०७७), *कुटी,* काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

कसजू, विनय (२०७४), *डल्फिनको गीत,* काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

डेन्जिन, के. एन. एम. र लिङ्कन, एस. आइ. (सन् २००५), *द सेज हेन्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च,* लन्डन : सेज पब्लिकेसन ।

न्यौपाने, छायादत्त (२०७०), बालसाहित्यको परिचय र नेपाली परम्परा, *नवप्रज्ञापन बालसाहित्य विशेषाङ्क,* काठमाडौं ।

पराजुली, रञ्जुश्री (२०६८), *नेपाली बालसाहित्यको नालीबेली,* काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि. ।

प्रधान, प्रमोद (२०६९), *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास,* काठमाडौं: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन

बन्धु, चूडामणि (सन् २००७), नेपाली बालसाहित्य प्रकाशनको सय वर्ष, *नेपाली बालसाहित्यको सय वर्ष,* काठमाडौं : नेपाली बालसाहित्य समाज ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६५), नेपाली गद्य र नाटक, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

विकल, रमेश (२०६९), *मलाई पुस्तक मन पर्छ,* काठमाडौं : बुक प्यालेस ।

शर्मा, मोहनराज (२०७९), शैलीविज्ञान, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, तेजप्रकाश (२०७०), नेपाली बालकथाको विकासक्रम, *नवप्रज्ञापन,* काठमाडौं : नवराज रिजाल।

श्रेष्ठ, भागीरथी (२०७१), *रिमोट कन्ट्रोल* काडमाडौं : बालसंसार प्रा. लि. ।

सापकोटा, शान्ति (२०७३), *नारायणीपारि,* काठमाडौं : विवेश सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि.

सिग्देल, सोमनाथ शर्म्मा (२०१५), *साहित्य प्रदीप,* काठमाडौं: नेपाल एकेडेमी

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता

ओमप्रकाश आचार्य, पि.एचडी.
उपप्राध्यापक
जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस, त्रि. वि.

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Om Prakash Acharya, omacharya3851@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0000-4362-5156
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80172

लेखसार

नेपालको शैक्षिक संरचना अनुरुप माध्यमिक तह विद्यालय तह हो । कक्षा ९ देखि कक्षा १२ सम्मको कक्षागत तहलाई माध्यमिक तह भनिन्छ । कक्षा १० उत्तीर्ण भएपछि एस.इ.इ. (सेकेन्डरी एजुकेसन इग्जामाइनेसन) को परीक्षा हुने गर्दछ । यस परीक्षामा उत्तीर्ण भएपछि कक्षा ११ मा अध्ययन गर्न पाइन्छ । यस अध्ययनमा कक्षा १० लाई केन्द्रविन्दुमा राख्दै एस.इ.इ.को परीक्षा दिन तयारी अवस्थामा रहेका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता के कस्तो छ ? उनीहरुमा देखापरेका निमन्त्रणा पत्र लेखनका मूलभूत समस्याहरु के के छन् ? समस्या समाधान के कसरी गर्न सकिन्छ ? भन्ने जिज्ञासा एवम् अनुसन्धेय प्रश्नमा आधारित भई माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको पहिचान गर्नु, लेखनमा आइपरेका समस्याहरु उल्लेख गर्नु, समस्या समाधानका उपाय सुझाउनु जस्ता उद्देश्यमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । स्रोत सामग्री संकलन पद्धति पुस्तकालयीय हो भने क्षेत्रगत अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ । जुम्ला जिल्लाको चन्दननाथ नगरपालिकाका ४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका ११० जना विद्यार्थीहरु नमुनाका रूपमा रहेका छन् । ११० जना विद्यार्थीहरुमा निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको प्रश्नावलीका सहायताबाट परीक्षण गरी निमन्त्रणापत्र

लेखनको प्रत्येक विद्यार्थीको विश्लेषण गरी क्षमतालाई प्रतिशतमा राखिएको छ । यसले जुम्ला जिल्लाका चन्दननाथ नगरपालिकाका माध्यमिक तहका कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको पहिचान, लेखन क्षमतामा देखिएका समस्या, र समाधानका लागि सुझाव पेश गरिएको छ । शिक्षण सिकाइमा केन्द्रित यस अनुसन्धानात्मक लेखले निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको अवस्था, शिक्षण सिकाइ सिद्धान्त र प्रयोग निर्माणमा मद्दत गर्नेछ ।

मुख्य शब्दावली : शिक्षण, निमन्त्रणा, व्यावहारिक, परीक्षण, अनुसन्धेय ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

दैनिक जिवनसँग सम्बन्धित लेखन व्यावहारिक लेखन हो । व्यवहार संचालनका लागि व्यावहारिक लेखन आवश्यक पर्दछ । मानिसका व्यावहारिक जीवनसँग सम्बन्धित लेखनलाई व्यावहारिक लेखन भनिन्छ (ओझा, २०७५ : ३५) । निमन्त्रणापत्र लेखन औपचारिक प्रकृतिको लेखन हो भने यसमा लेखनको सामान्य र स्तरीयता देखापर्दछ । ढाँचामा आधारित लेखन जटिल प्रकृतिको हुन्छ । ढाँचाभन्दा फरक तरिकाले लेखिएको लेखन प्रभावकारी मानिदैन । भाषामा यस्ता व्यावहारिक लेखनको शिक्षण सिकाइ गरिन्छ । नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको, साझा सम्पर्कको भाषा हो । नेपाली भाषामा दैनिक व्यवहार गर्न सक्षम बनाउन विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मका तह कक्षामा नेपाली विषयलाई अनिवार्य विषयका रूपमा पठनपाठन गरिदै आएको छ । माध्यमिक तहमा नेपाली भाषाका चार भाषिक सीप (सुनाइ , बोलाइ , पढाइ र लेखाइ) मा निपूर्ण बनाउन नेपाली विषयलाई अनिवार्य विषयका रूपमा पठनपाठन गरिन्छ । लेखाइ भाषाको चौथो र अन्तिम प्रदानात्मक भाषिक सीप हो । यही भाषिक सीपसँग निमन्त्रणापत्र लेखन सम्बन्धित छ । माध्यमिक तहको एस.इ.इ. पार गर्ने अवस्थाको कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुमा व्यावहारिक लेखन क्षमताको निमन्त्रणापत्र लेखनको अध्ययन गरिएको छ । एस.इ.इ.उत्तीर्ण गर्ने अवस्थामा पुग्दा समेत व्यावहारिक लेखनमा विद्यार्थीहरु अलमलिएको स्थितिमा उनीहरुको स्तर अनुरुपको व्यावहारिक लेखनमा निमन्त्रणापत्र लेखनको दक्षता र क्षमताको यस अध्ययनमा खोजी गरिएको छ । उनीहरू लेखनमा कति सक्षम छन् ? उनीहरूमा लेखनका समस्या के के हुन् ? यस्ता लेखनगत समस्या समाधानका उपायहरू के के हुनसक्छन् ? भन्ने विषय केन्द्रित माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको व्यावहारिक लेखन क्षमताअन्तर्गत निमन्त्रणापत्र लेखनको अध्ययन कार्य गरिएको छ ।

समस्याकथन

क) माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणपत्र लेखन क्षमता कस्तो छ ?

ख) निमन्त्रणापत्र लेखनमा आइपरेका समस्याहरु के के हुन् ?

ग) देखापरेका समस्याहरूको समाधानका उपायहरू के के हुनसक्छन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भनेको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको अध्ययन गर्नु हो । अध्ययनका थप विशिष्टीकृत उद्देश्यहरु यसप्रकार छन् :

क) माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको अध्ययन गर्नु ,

ख) निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमतामा आइपरेका समस्याहरु उल्लेख गर्नु ,

ग) लेखनमा आइपरेका समस्याहरुको समाधानका उपायहरु सुझाउनु ।

अध्ययनको महत्व

व्यावहारिक लेखन क्षमता राम्रो भएमा दैनिक लिखित व्यवहारका कामकाज गर्न सजिलो हुने गर्दछ । भाषाका माध्यमबाट दैनिक व्यवहार हुने गर्दछ । नेपालको विद्यालय तहको शिक्षामा नेपाली भाषालाई नेपाली विषयका रूपमा पठनपाठन गरिदै आएको छ । भाषाका चार सीपमा निपूर्ण गराउनु यसको उद्देश्य हो । माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमताअन्तर्गत निमन्त्रणापत्र लेखनको अध्ययन गरी तहगत रुपमा व्यावहारिक लेखनअन्तर्गत निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता हुनुपर्ने जतिको विकास भए नभएको यस अध्ययनबाट पत्ता लाग्नेछ । उनीहरूको लेखनमा देखिएका समस्या र समाधानका लागि उपायहरू समेत सुझाउन सकिने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य/महत्त्व अत्यधिक छ । भाषाका सन्दर्भमा, व्यावहारिक लेखनका सन्दर्भमा, निमन्त्रणा लेखनका सन्दर्भमा शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा, पाठ्क्रमका सन्दर्भमा, पाठ्पुस्तकका सन्दर्भमा यस अध्ययनको औचित्य एवम् महत्व पुष्टि हुन्छ । माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको नेपाली भाषाको व्यावहारिक लेखनअन्तर्गत निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमतामा सीमित रहेको छ । माध्यमिक तहको कक्षा दशमा आधारित छ । व्यावहारिक लेखनको निमन्त्रणापत्र लेखनमा सीमित रहेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

यसमा नेपाली भाषा व्याकरण, नेपाली भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ

लामिछाने (२०५७) द्वारा नेपाली भाषा शिक्षण परिचय लेखिएको छ । यसमा भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा नेपाली भाषा शिक्षण, विविध सन्दर्भमा नेपाली शिक्षण, पहिलो भाषा सिकाइ, दोस्रो भाषा सिकाइ, बहुभाषिकता, सुनाइ शिक्षण, बोलाइ शिक्षण, पढाइ शिक्षण, लेखाइ शिक्षणसम्बन्धी विभिन्न कार्यकलापका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । भाषिक सीप विकासका लागि अवलम्बन गरिने उपायका सम्बन्धमा यस पुस्तकमा समेटिएको छ । लेखन सीपका बारेमा सैद्धान्तिक आधारको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

यादव र रेग्मी (२०५९) द्वारा भाषाविज्ञान पुस्तक लेखिएको छ । यसमा भाषा, भाषाविज्ञान, भाषिक एकाइको अध्ययन ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रुपविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञानको सैद्धान्तिकताका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । यो नेपाली भाषासँग सम्बन्धित भएर अध्ययन गरिएको भाषाको अध्ययनका लागि प्रयुक्त हुने सामग्री हो । यसबाट नेपाली भाषाको व्यवस्थाका सम्बन्धमा यथेष्ट जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

अधिकारी (२०६४) द्वारा नेपाली भाषा शिक्षण लेखिएको छ । यसमा भाषा शिक्षणको सैद्धान्तिक आधारका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । पहिलो भाषा, दोस्रो भाषा सिकाइ दोस्रो भाषा शिक्षण, नेपाली भाषा शिक्षणको आवश्यकता, दोस्रो भाषाका रुपमा नेपाली शिक्षणको आवश्यकता, बहुभाषिकता र नेपाली शिक्षणका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । यसले नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइका सम्बन्धमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरु उल्लेख गरिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइ गर्दा मातृभाषाले पुऱ्याउने सहजता असहजता समेत उल्लेख गरिएको छ । यसले गर्दा मातृभाषी विद्यार्थीहरुलाई नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइ गर्दा कुन शिक्षण सामग्री, कस्तो शिक्षण विधि, कुनकुन भाषिक सीपको कार्यकलाप गराएर भाषिक क्षमता, लेखन सीप, लेखन क्षमताका सम्बन्धमा केही सैद्धान्तिक आधार थाहा पाउन मद्दत पुगेको छ ।

अधिकारी (२०६८) द्वारा प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण लेखिएको छ । यसमा नेपाली भाषाको वर्ण अक्षर, शब्द, पदावली , वाक्य, सङ्कथन व्यवस्थाका सम्बन्धमा लेखिएको छ । नेपाली भाषाका स्वरवर्णहरु, व्यञ्जनवर्ण, नेपाली अक्षरको संरचना, नेपाली वर्णविन्यास, सन्धि, शब्दवर्ग, शब्दनिर्माण, रुपायन प्रक्रिया, सङ्गति रचना, क्रिया कोटि र रचना, वाक्यान्तरण र रचना, प्रेणार्थक र रचना, कारक

र विभक्ति, उक्ति परिवर्तन,वाक्यका सम्बन्धमा नेपाली भाषामा रहेको व्यवस्थाका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

शर्मा र पौडेल (२०६८) द्वारा नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरु लेखिएको छ । यसमा भाषा शिक्षण, विविध सन्दर्भमा नेपाली शिक्षण, मातृभाषामा शिक्षण, भाषापाठ्यक्रम, भाषापाठ्यपुस्तकका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक सन्दर्भहरुको चर्चा गरिएको छ । मातृभाषामा शिक्षणलाई स्थानीय तहमा शिक्षाको नीति तय गर्दा स्थानीय पाठ्यक्रम र स्थानीय (मातृभाषाका) आधारमा शिक्षा लिनसक्ने प्रावधानसँग सम्बन्धित भएर नेपालमा रहेका प्रमुख मातृभाषाको स्थितिका सम्बन्धमा उल्लेख गर्दै मातृभाषामा शिक्षण गरिनु आवश्यक भएकोले यसको महत्व र प्रयोजन अत्यन्तै उल्लेख्य मात्रामा रहेको कुरा प्रस्तुत भएकोले मातृभाषाका सम्बन्धमा जानकारी लिन सहयोग पुगेको छ ।

अध्ययन विधि :

गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवैको संयुक्त मिश्रित अनुसन्धान ढाँचामा माध्यमिक तहका विद्यार्थीको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको अनुसन्धान गरिएको छ । परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा शूक्ष्म सांख्यिकीको प्रयोग गरिएको छ । क्षेत्रगत अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ । माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको नेपाली भाषाको व्यावहारिक लेखनअन्तर्गत निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमतामा सीमित रहेको छ । माध्यमिक तहको कक्षा दशमा आधारित छ । व्यावहारिक लेखनको निमन्त्रणापत्र लेखनमा सीमित रहेको छ । जुम्ला जिल्लाको चन्दननाथ नगरपालिकामा संचालित सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा दशमा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरु अध्ययनको जनसंख्या हुन् ।

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोतहरु हुन् । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत प्रत्यक्ष भेटघाट , प्रश्नावली रहेको छ भने द्वितीय स्रोतअन्तर्गत व्यावहारिक लेखन सम्बद्ध निमन्त्रणापत्र लेखनका सामग्री छन् । यस अध्ययनको नमुना छनोट उद्देश्यमूलक रहेको छ । चन्दननाथ नगरपालिकामा संचालित ६ वटा माध्यमिक विद्यालयमध्ये दूरीका आधारमा जम्मा ४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय छनोट गरिएको छ । उक्त विद्यालयमा कक्षा दशमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुलाई गोलाप्रथाका आधारमा छात्र/छात्राहरुमध्येबाट प्रति विद्यालय ३० जना विद्यार्थीका दरले चारवटा विद्यालयबाट जम्मा ११० जना विद्यार्थीहरु अध्ययनका लागि नमुनाका रुपमा छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनको प्रमुख सामग्री भनेको प्रश्नावली हो । निमन्त्रणापत्र लेखन नमुना प्रस्तुत गर्न लगाइएको छ। शिक्षकका लागि समेत निमन्त्रणापत्र लेखनका शिक्षण, सिकाइ सन्दर्भमा आधारित भएर प्रश्नावली तयार पारिएको छ । व्याख्या विश्लेषण प्रक्रिया वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक छ । विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनको संरचना, भाषिक शुद्धता (लेखाइ सीप) विषय अनुरुप प्रस्तुतिलाई आधार मानेर

मूल्याङ्कन गरी प्रत्येक विद्यार्थीको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमताको विश्लेषण गरी प्रतिशतमा नतिजा विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

यस अध्ययनको विश्लेषण निमन्त्रणापत्र लेखनसम्बन्धी लेखनको आन्तरिक संरचना, विषयवस्तुको प्रस्तुति, व्याकरणिक स्तरका आधार अध्ययन गरिएको छ ।

निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता

कसैलाई कुनै अवसरमा आमन्त्रण गर्नका लागि लेखिने व्यावहारिक लेखनको एक विषय क्षेत्र निमन्त्रणापत्र लेखन हो । लिखित रुपमा निम्ता दिनका लागि लेखिने निमन्त्रणापत्रको आन्तरिक संरचना हुने गर्दछ, विषयवस्तुको प्रस्तुति र व्याकरणिक तत्वले समेत प्रभाव पार्दछ । विवाहको निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता परीक्षणमा श्री कर्णाली मा. वि. जुम्लाका माध्यमिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमतामा निमन्त्रणापत्र लेखनलाई आन्तरिक संरचना, विषयवस्तुको प्रस्तुति, व्याकरणिक तत्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

आन्तरिक संरचना

निमन्त्रणापत्र लेखनको आन्तरिक संरचनामा मिति, विषय, सम्बोधन, संरचना र शैली रहने गर्दछ । माध्यमिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुलाई आफ्नो दाजुको विवाहका लागि आफन्तजनलाई दिइने निमन्त्रणाको ढाँचामा निमन्त्रणापत्र लेख्न दिइएकोमा लेखनको आन्तरिक संरचनामा आधारित भएर रहेको लेखन क्षमता यसप्रकारको छ ।

तालिका १ निमन्त्रणापत्र लेखनको आन्तरिक संरचनामा आधारित लेखन क्षमता विवरण

आन्तरिक संरचनात्मक एकाइ	सही गर्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
मिति	२१	९	३०	७०
विषय	२३	७	३०	७६.६६
सम्बोधन	३	२७	३०	१०
संरचना	८	२२	३०	२६.६६
शैली	८	२२	३०	२६.६६

स्रोत : लेखन परीक्षण

निमन्त्रणापत्रको आन्तरिक संरचनामा हुनुपर्ने कुराहरु समेटेर लेख्न सक्ने विद्यार्थीहरु ४२ प्रतिशत मात्र रहेका छन् । कतिपयले मिति नै नलेखेका लेखे पनि माथि नै लेखेका छन् । विषय अर्थात् निमन्त्रणा भनेर उल्लेख गर्ने विद्यार्थीको संख्या कम मात्रामा छ । कसलाई निमन्त्रणा गरिएको हो सम्बोधन नगरेर लेख्ने विद्यार्थी ९० प्रतिशत रहेका छन् । विवाहको निमन्त्रणापत्रमा हुने संरचनामा आधारित भएर लेख्ने २६.६६ प्रतिशत विद्यार्थी रहेका छन् । अन्य विद्यार्थीहरुले मनगढन्ते रुपमा लेखेका छन् ।
निमन्त्रणापत्रको शैलीमा लेख्नसक्ने विद्यार्थीहरुको संख्या समेत कम रहेको छ । यसरी निमन्त्रणापत्रको आन्तरिक संरचनामा आधारित भएर लेख्नसक्ने विद्यार्थीहरु ४२ प्रतिशत छन् ।

विषयवस्तुको प्रस्तुति

निमन्त्रणा पत्रमा विषयवस्तुको प्रस्तुति उचित रुपमा हुनुपर्दछ । सन्देश के हो, प्रस्तुति कस्तो छ, भाषा कस्तो प्रयोग भएको छ, विषयवस्तुको क्रम मिलाइएको छ कि छैन, समापन कसरी गरिएको छ भन्ने कुराले उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ ।

तालिका २ निमन्त्रणा लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत क्षमता

विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत एकाइ	सही गर्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
सन्देश	२५	५	३०	८३.३३
प्रस्तुति	७	२३	३०	२३.३३
भाषा	२१	९	३०	७०
विषयवस्तुको क्रम	७	२३	३०	२३.३३
समापन	७	२३	३०	२३.३३

स्रोत : लेखन परीक्षण

श्री कर्णाली मा. वि. जुम्लाका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुतिको अध्ययन यसका एकाइमा आधारित भएर गर्दा माध्यमिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुले निमन्त्रणा के को हो स्पष्ट रुपमा लेख्न सकेका छैन्न । कसलाइ लेखिएको हो खुलाएका छैनन् । केही विद्यार्थीहरुको लेखाइ यस्तो समेत रहेको छ: जसरी भएपनि छोरी छोरालाई आशिर्वाद दिन र खाना खान आउनु होला भनेर समेत लेखेका छन् । विषवस्तुको क्रम समेत मिलाएर लेख्न सक्ने विद्यार्थीहरु समेत कम मात्रामा छन् । विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा केन्द्रित भएर लेख्नसक्ने क्षमता भएका विद्यार्थीहरु ४४.६६ प्रतिशत मात्र रहेका छन् ।

व्याकरणिक तत्व

लेखनमा व्याकरणिक तत्वको मेल अनिवार्य हुन्छ । निमन्त्रणापत्रको लेखनमा शब्दचयन, वर्णविन्यास, सङ्गति, वाक्यगठन र अनुच्छेदगठनको उचित मेल हुनुपर्दछ ।

तालिका ३ व्याकरणिक तत्वका आधारमा निमन्त्रणा पत्र लेखन क्षमता

व्याकरणिक तत्वगत एकाइ	सही गर्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
शब्दभण्डार	१६	१४	३०	५३.३३
वर्णविन्यास	१४	१६	३०	४६.६६
सङ्गति	१३	१७	३०	४३.३३
वाक्यगठन	१२	१८	३०	४०
अनुच्छेगठन	१२	१८	३०	४०

स्रोत : लेखन परीक्षण

श्री कर्णाली मा.वि.जुम्लाका विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा व्याकरणिक तत्त्वका आधारमा लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु ४४.६६ प्रतिशत रहेका छन् । शब्दभण्डारमा कमजोर रहेका छन् । निमन्त्रणापत्र लेखनमा प्रयोग हुने शब्दको अभाव रहेको छ । वर्णविन्यासगत त्रुटि समेत यथेष्ट मात्रामा रहेको छ । सङ्गति र वाक्यगठनमा समेत कमजोर छन्: । हाम्रा सुपुत्र सुपुत्रीलाई आशिर्वाद दिनहुन हार्दिक अनुरोध गर्दछु, हार्दिक निमन्त्रणापत्र व्यक्त गर्दछु, विवाह यही महिनाको १८ गते हुने भएका यहाँ हार्दिक स्वागत गर्दछु जस्तो प्रयोग भएको पाइन्छ ।

लेखन क्षमता

आफ्नो दाजुको विवाहको लागि आफन्तलाई निमन्त्रणा गर्नका लागि विवाहको निमन्त्रणापत्र लेखनको प्रश्नावली दिएकोमा श्री चन्दननाथ मा.वि. खलङ्गाका माध्यमिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणा लेखनको आन्तरिक संरचना, विषयवस्तुको प्रस्तुति र व्याकरणिक तत्वगत क्षमताको अध्ययन यसप्रकार छ ।

आन्तरिक संरचना

निमन्त्रणापत्र लेखनको आन्तरिक संरचनामा मिति, विषय, सम्बोधन, संरचना र शैलीको अध्ययन गरिएको छ । कुन मितिका लागि कुन विषयमा कसलाई कसरी निमन्त्रणा गरिएको छ भन्ने कुराको पूर्ण विवरण निमन्त्रणापत्रमा हुनुपर्छ ।

तालिका ४ आन्तरिक संरचनाका आधारमा लेखन क्षमता

आन्तरिक संरचनात्मक एकाइ	सही गर्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
मिति	२६	४	३०	८६.६६
विषय	२७	३	३०	९०
सम्बोधन	४	२६	३०	१३.३३
संरचना	९	२१	३०	३०
शैली	९	२१	३०	३०

स्रोत : लेखन परीक्षण

श्री चन्दननाथ मा. वि. का कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा आन्तरिक संरचनालाई अध्ययन गर्दा केही विद्यार्थीहरुले विवाहको मिति कहिले हो नलेखेका एवम् कतिले कुन विषयका लागि निम्ता गरिएको हो सो समेत उल्लेख नगरेर भावनात्मक अभिव्यक्ति मात्र उल्लेख गरेका छन् । निमन्त्रणा कसलाई गरिएको हो सम्बोधन गरिनु पर्दछ । श्री भरत कठायत ज्यू, श्री रामलाल कठायत ज्यू भनेर सम्बोधन सहितको लेखन गर्ने विद्यार्थीको संख्या कम मात्रामा रहेको छ । निमन्त्रणापत्रको संरचनामा नै धेरै विद्यार्थीहरु अर्थात् ७० प्रतिशत जति अलमलिएका छन् । वैवाहिक कार्यक्रम नै नराखेर केटापक्ष केटीपक्ष भनेर मात्र उल्लेख गरेका छन् भने आमन्त्रणको शैलीमा समेत विद्यार्थीहरु कमजो छन् । यदी तपाइ नआएमा हाम्रो दाजुको लाज हुनेछ, सम्पूर्ण चिने जानेका आफन्त गोतालाई घरमा आउनका लागि अनुरोध गर्दछु ।

विषयवस्तुको प्रस्तुति

निमन्त्रणा लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुति महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । सन्देश, प्रस्तुति, आदर, विषयवस्तुको क्रम, समापनको यथोचित मेल हुनुपर्दछ ।

तालिका ५ विषयवस्तु प्रस्तुतिका आधारमा लेखन क्षमता

विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत एकाइ	सही लेख्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
सन्देश	२६	४	३०	८६.६६
प्रस्तुति	६	२४	३०	२०

भाषा	२५	५	३०	८३.३३
विषयवस्तुको क्रम	६	२४	३०	२०
समापन	६	२४	३०	२०

स्रोत : लेखन परीक्षण

निमन्त्रणापत्र लेखनमा विषयवस्तुगत प्रस्तुतिअन्तर्गत पूर्ण सन्देश अभावको लेखन छ भने प्रस्तुतिगत कमजोरी समेत यथेष्ट छ । आज गराइने विहेमा सहभागि भइदिन हुन हार्दिक अनुरोध गर्दछु । यो आयुष रमेश आचार्य र सपना उपाध्यायको साथ शुभ विवाह सुसम्पन्न होस् जस्तो अभिव्यक्तिगत प्रस्तुति एवम् वैवाहिक कार्यक्रमको रुपरेखा विहिन प्रस्तुतिको लेखन गर्ने विद्यार्थीहरुको संख्या बढी नै छ । प्रार्थी सहितको लेखनमा समापन गर्ने विद्यार्थीहरुको संख्या समेत ३० प्रतिशत मात्र रहेको छ । अन्य विद्यार्थीहरुले मनगढन्ते लेखाइबाट निमन्त्रणाको समापन गरेका छन् । यसरी विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु औसतमा ४६ प्रतिशत छन् भने लेखन क्षमता कमजोर भएका विद्यार्थीहरु ५४ प्रतिशत छन् ।

व्याकरणिक तत्व

लेखनमा व्याकरणिक तत्त्व अनिवार्य हुने गर्दछ । उचित शब्दभण्डार, वर्णविन्यास, सङ्गति, वाक्यगठन एवम् अनुच्छेद गठनको प्रयोग गरिएको खण्डमा लिखित अभिव्यक्ति प्रभावकारी हुनेगर्दछ । निमन्त्रणापत्रको लेखनमा यिनै कुराहरुको उचित संयोजन गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

तालिका ६ व्याकरणिक तत्वका आधारमा लेखन क्षमता

व्याकरणिक तत्त्वगत एकाइ	सही लेख्ने विद्यार्थी संख्या	त्रुटि गर्ने विद्यार्थी संख्या	जम्मा विद्यार्थी संख्या	लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु प्रतिशतमा
शब्दभण्डार	१३	१७	३०	४३.३३
वर्णविन्यास	१२	१८	३०	४०
सङ्गति	१५	१५	३०	५०
वाक्यगठन	१४	१६	३०	४६.६६
अनुच्छेद गठन	१४	१६	३०	४६.६६

स्रोत : लेखन परीक्षण

श्री चन्दननाथ मा.वि.खलङ्गा, जुम्लाका कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा व्याकरणिक तत्वको क्षमता परीक्षण गर्दा अधिकांश विद्यार्थीहरुले कथ्य भाषामा प्रयोग हुने शब्दावली प्रयोग गरेका छन् । जस्तै : निमन्त्रणा, जिमन, वैवाहित, दशलिभीहरु जस्ता शब्दको प्रयोग गरेका छन् । वर्णविन्यासमा समेत कमजोर नै छन् । विवाहामा, धन्यवाद, निमन्त्रण, गदछु गदै जस्ता त्रुटिहरु गरेका छन् । श्री विमल भण्डारीको विवाह अलीसा थापामा हुन गइरहेको विवाहमा विमल भण्डारीलाई उनुको विवाहमा दिएको मनकामना समस्त भण्डारी परिवार, जुम्ला जस्ता सङ्गतिगत त्रुटि गरेका छन् भने वाक्यगठनमा समेत ५० प्रतिशत भन्दा बढी विद्यार्थीहरु कमजोर छन् हुन गइरहेको शुभविवाहमा तपाइलाई हार्दिक स्वगत निमन्त्रण गर्दछ । शुभविवाहमा सम्पूर्ण नातेदारहरुलाई यो निमन्त्रणा पत्र पेश गर्दछु । आज मिति २०७६।०८।१६ गते हुनगइरहेको विवाहमा साथी नविन तिमिलाई हाम्रो निमन्त्रणा तपसिलको मिति अनुसार उपलब्ध भइदिनु होला ।

लेखन क्षमता

महत्त्वपूर्ण कार्यमा आफन्तजन, प्रियजनलाई निमन्त्रणा गर्नका लागी लेखिने पत्र निमन्त्रणपत्र हो । आफ्नो दाजुको विवाहमा आफन्तलाई आमन्त्रण गर्न तयार पार्न लगाईएको निमन्त्रणापत्र लेखनलाई यसको आन्तरिक संरचना ,विषयवस्तुको प्रस्तुति र व्याकरणिय तत्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । श्री जनता मा.वि. महतगाँउ ,जुम्लाका माध्यामिक तह कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमताको अध्ययनमा निमन्त्रणपत्र लेखनको अध्ययन गर्दा उनीहरु को लेखन क्षमतालाई यस प्रकार अध्ययन गरिएको छ ।

आन्तरिक संरचना

निमन्त्रणापत्र लेकनका केही आन्तरिक संरचना हुने गर्दछन । मिति सम्बोधन, विषय संरचना र शैली यसअर्न्तगत पर्दछन निमन्त्रणापत्र लेखनका सनर्दभमा श्री जनता मा.वि. महतगाँउ, जुम्लाका विद्यार्थीहरुको आन्तरिक संरचनात्मक आधारमा रहेको लेखन क्षमता यस प्रकारको छ :

तालिका ७ आन्तरिक संरचनाका आधारमा लेखन क्षमता

आन्तरिक संरचनात्मक एकाइ	सही लेख्ने वि.संख्या	त्रुटि गर्ने वि.संख्या	जम्मा वि.संख्या	लेखन क्षमता भएका वि.प्रतिशतमा
मिति	१०	१५	२५	४०%
सम्बोधन	३	२२	२५	१२%

विषय	१४	११	२५	५६%
संरचना	६	१९	२५	२४%
शैली	७	१८	२५	२८%

स्रोतः लेखन परीक्षण

श्री जनता मा.वि.का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा रहेको आन्तरिक संरचनाको अध्ययन गर्दा मिति लेखनमा केही विद्यार्थीहरुले छोडेका कुन मितिमा हुने विवाह हो उल्लेख नै नभएको लेखेकामध्ये केहीले अंग्रेजी अंकमा लेखेका छन । कसलाई निमन्त्रणा गरिरहेको हो उल्लेख नभएको धेरै नै संख्यामा छ । विवाहमा हजुरहरु हाम्रो गाँउमा तथा घर वा विवाह मण्डपमा उपस्थित हुन भनि हजुरलाई यो पत्र पठायको छु भन्ने जस्तो शैली प्रयोग भएको छ । निमन्त्रणापत्र लेखेको आन्तरिक संरचनामा आधारित भएर निमन्त्रणापत्र लेख्न सक्ने क्षमता भएका विद्यार्थीहरु औसतमा ३२ % आन्तरिक संरचनात्मक आधारमा लेखन क्षमता कमजोर भएका विद्यार्थीहरु औसतमा ६८% रहेका छन ।

विषयवस्तुको प्रस्तुति

निमन्त्रणापत्र लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुतिअर्न्तगत सन्देश प्रस्तुति, भाषा विषयवस्तुको क्रम र समापन पक्षमा आधारित भएर अभ्ययन गर्दा श्री जनता मा. वि.का विद्यार्थीहरुको निमन्त्रणापत्र लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुतीगत क्षमता यस प्रकारको छ ।

तालिका ८ विषय वस्तुको प्रस्तुतिका आधारमा

विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत एकाइ	**सही लेख्ने वि.संख्या**	**त्रुटि गर्ने वि.संख्या**	**जम्मा वि.संख्या**	**लेखन क्षमता भएका वि.प्रतिशतमा**
सन्देश	११	१४	२५	४४%
प्रस्तुति	७	१८	२५	२८%
भाषा	८	१७	२५	३२%
६	१९	२५	२४%	२४%
समापन	६	१९	२५	२४%

स्रोतः लेखन परीक्षण

श्री जनता मा.वि.का माध्यामिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन लेखन क्षमताको अध्ययनका निमन्त्रणापत्र लेखनअर्न्तगत विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत अध्ययन गर्दा यसका निश्चित एक आधारित हुँदा विवाहको सन्देश, आमन्त्रणको सन्देश हुनुपर्नेमा सुपुत्र सुपुत्रीको नाम मात्र लेखेर विद्यार्थीहरुले अन्त्य गरेका छन् । यसरी निमन्त्रणापत्र लेखनको विषयवस्तुको प्रस्तुतिका आधारमा लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरु औसतमा ३०.४% मात्र छन भने विषयवस्तुको प्रस्तुतिका आधारमा लेखन क्षमता कमजोर भएका विद्यार्थीहरु औसतमा ६९.६% रहेका छन ।

व्याकरणिक तत्व

लेखनमा ब्याकरणिक तत्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शब्दभण्डार, वर्णविन्यास सङ्गति, वाक्यगठन, अनुच्छेगठनले अभिव्यक्ति संगठित हुने गर्दछ ।

तालिका ९ व्याकरणिक तत्वका आधारमा लेखन क्षमता

ब्यकरणिक तत्वगत एकाइ	सही लेख्ने वि.संख्या	त्रुटि गर्ने वि.संख्या	जम्मा वि.संख्या	लेखन क्षमता भएका वि.प्रतिशतमा
शब्दभण्डार	९	१६	२५	३६%
संङ्गगति	७	१८	२५	२८%
संङगति	९	१६	२५	४४%
वाक्यगठन	८	१७	२५	४०%
अनुच्छेदगठन	८	१७	२५	४४%

स्रोतः लेखन परीक्षण

निमन्त्रणापत्र लेखनमा शब्द भण्डारका आधारमा कमजोर नै रहेका छन् । दुलही ,दुल्हा ,विमा जस्ता उच्चार्यगत जुम्ली भाषाकै शब्द प्रयोग केही विद्यार्थीले गरेका छन् । अफ, आशिर्वाद ,आयर, निमन्त्रण वर वदुलाई जस्ता वर्णविन्यासगत त्रुटि समेत गरेका छन् । संङ्गति र वाक्यगठनका क्षेत्रमा समेत त्रुटि रहेको छ ।

लेखन क्षमता

निमन्त्रणापत्र लेखनलाई आन्तरिक संरचना विषयवस्तुको प्रस्तुति र ब्याकरणिक तत्वका आधारमा लेखन क्षमताको अध्ययन गर्दा श्री भैरव मा.वि. धुपीढुस्का, जुम्लाका माध्यमिक तह कक्षा १० अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको लेखन क्षमता यसप्रकार छ :

आन्तरिक संरचना

आकर्षक एवम् प्रभावकारी निमन्त्रणापत्र लेखनका लागि आन्तरिक रुपमा आवश्यक पर्ने कुराहरु आन्तरिक संरचनाअर्न्तगत पर्दछन् :

तालिका १० आन्तरिक संरचनाका आधारमा लेखन क्षमता

आन्तरिक संरचनात्मक एकाइ	सही लेख्ने वि.संख्या	त्रुटि गर्ने वि.संख्या	निमन्त्रणा पत्र नलेख्ने वि.संख्या	जम्मा वि.संख्या	लेखन क्षमता भएका वि. प्रतिशतमा
मिति	७	१०	८	२५	२८%
सम्बोधन	३	१४	”	२५	१२%
विषय	७	१०	”	२५	२८%
संरचना	३	१४	”	२५	१२%
शैली	४	१३	”	२५	१६%

स्रोत : लेखन परीक्षण

आफ्नो दाजुको विवाहका लागि आफन्तजनलाई विवाहका निमन्त्रणा दिने सिलसिलामा कुन मितिमा विवाह कार्य क्रम हो उल्लेख नगरेर लेख्ने विद्यार्थीहरु रहेका छन् भने कसलाई निमन्त्रणा हो जन्मदिनको शुभकामना पुजा हो के हो उल्लेख नगरेर भावनात्मक लेखाई समेत विद्यार्थीहरुले लेखेका छन । विवाहको निमन्त्रणाको संरचामा आधारित भएर लेख्ने विद्यार्थी संख्या समेत थोरै रहेको छ । कसलाई निमन्त्रणा हो सम्बोधन , निमन्त्रणापत्र, कार्यक्रम सहित आमन्त्रण, विवाह कार्यक्रम, दर्शनाअभिलाषी, प्रार्थी जस्तो संरचना लेखिनु पर्नेमा यी सबैकुरा समेटेर लेखर अधिकांश विद्यार्थीहरुले वेहुलापक्ष वेहुली पक्ष भन्दै तिनका नातेदारको नाम मात्र लेखेका छन् केहीले कुनै पक्ष त केहीले कुनै पक्ष छुटाएर लेखेका छन ।

विषयवस्तुको प्रस्तुति

निमन्त्रणापत्रको लेखनमा विषयवस्तुको प्रस्तुतिअर्न्तगत सन्देश, प्रस्तुति, भाषा, विषयवस्तुको क्रम समापन समेटेको लेखाइको आधारलाई अध्ययन गरिएको छ ।

तालिका ११ विषयवस्तुको प्रस्तुतिका आधारमा

विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत एकाइ	सही लेख्ने वि.संख्या	त्रुटि गर्ने वि.संख्या	निमन्त्रणा पत्र नलेख्ने वि.संख्या	जम्मा वि.संख्या	लेखन क्षमता भएका वि.प्रतिशतमा
सन्देश	७	१०	८	२५	२८%
प्रस्तुति	३	१४	”	२५	१२%
भषा	३	१०	”	२५	१२%
विषयवस्तुको क्रम	२	१५	”	२५	८%
समापन	३	१४	”	२५	१२%

स्रोत : लेखन परीक्षण

चिट्ठीको प्रस्तुति परिचयात्मक प्रस्तुति रहेको छ । निमन्त्रणात्मक प्रस्तुति छैन । विवाह हुने डिल्ली भण्डारी र तारा साउँद यस शुभ विवाहमा यहाँलाई हार्दिक स्वागत गर्दछ यहाँ यस विवाहमा आएर वर वदुलाई आर्शिवाद दिनु हुनछ भनि आशा राख्याछ । जस्तो भाषाको प्रयोग छ भने विषयवस्तुको क्रम मिलाएर लेखने क्षमता कम विद्यार्थीहरुमा मात्र छ । यस विवाहमा सबै जनालाई चुला निम्तो छ जस्तो अभिव्यक्ति बाटै लेखाइको समापन समेत भएका विद्यार्थीहरु औसतमा १४.४% प्रतिशत रहेका छन् भने विषयवस्तुको प्रस्तुतिगत लेखन क्षमता कमजोर भएका विद्यथार्हिरुको संख्या औसतमा ८५.६% प्रतिशत रहेको छ ।

ब्याकरणिक तत्त्व

लेखनमा ब्याकरणिक तत्त्वले प्रभाव पार्छ । निमन्त्रणापत्र लेखनमा शब्दभण्डार अर्थात् शब्दको प्रयोग वर्णविन्यास, संज्ञति, वाक्यगठन र अनुच्छेदगठन केन्द्रित भएर ब्याकरणिक तत्वको अध्ययन गरिएको छ ।

तालिका १२ व्याकरणिक तत्वका आधारमा लेखन क्षमता

ब्याकरणिक तत्वगत एकाइ	सही लेख्ने वि.संख्या	त्रुटि गर्ने वि.संख्या	निमन्त्रणापत्र नलेख्ने वि.संख्या	जम्मा वि.संख्या	लेखन क्षमता भएका वि.प्रतिशतमा
सन्देश	४	१३	८	२५	१६%

प्रस्तुति	३	१४	”	२५	१२%
भषा	३	१४	”	२५	१२%
विषयवस्तुको क्रम	३	१४	”	२५	१२%
समापन	३	१४	”	२५	१२%

स्रोत : लेखन परिक्षण

श्री भैरव मा.वि. का विद्यार्थीहरुमा शब्दभण्डार अर्थात्, शब्द प्रयोग गत क्षमता कमजोर रहेका छ । वेहुलापट्टी विवाह काड जस्तो शब्दको प्रयोग गरेका छन् । गर्दछु , अनुच्छेद, भएकाले भयकोछ विवाह । जस्तो वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेका छन् । सङ्गतिगत कमजोरी पनि यथेष्ट मात्रामा छ । जस्तै : यस विवाहमा आएर वर वदुलाई आई आर्शिवाद दिनु हुन्छ आश राख्यो छ । कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीको वाक्यगठनमा समेत कमजोरी रहेको छ । दाजु हजुरले पनि भाउजु घरमा भित्राउनु भएका रहेछ । हजुरको विवाह शैशाख १८ गतेका दिनमा हुने रहेको छ । त्यही वेलामा नआएर हजुरलाई शुभ विवाह दाजु भनेर हजुरलाई धन्येवाद छ । जस्ता वाक्यागठन एवम् यही वर्ष २५ गतेका दिन विवाहा हुने भएकाले चेप्ट्या थापालाई हार्दिक अनुरोद गदछु मात्र लेखेर निमन्त्रणाको लिखित अनुच्छेद गठन गरेका छन् । यसरी निमन्त्रणापत्र लेखनमा व्याकरणिक तत्वगत लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरुको संख्या औसतमा १२.८% प्रतिशत रहेको छ भने व्याकरणिक तत्त्वगत आधारम लेखन क्षमता कमजोर भएका विद्यार्थीहरुको संख्या ८७.२% प्रतिशत रहेको छ ।

निष्कर्ष

निमन्त्रणापत्र लेखन व्यावहारिक लेखन हो । निमन्त्रणापत्र लेखनको परीक्षण गर्दा श्री कर्णाली मा. वि. का ४३.७७% विद्यार्थीहरु निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता भएका छन् भने ५६.२३ % विद्यार्थीहरु निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता कमजोर रहेका छन् । परीक्षण गरिएका जम्मा विद्याथीहरु मध्ये श्री चन्दननाथ मा.वि.का ४७.१२% विद्यार्थीहरु लेखन क्षमता भएका छन भने ५२.८८% विद्यार्थीहरु निमन्त्रणापत्र लेखनमा कमजोर रहेका छन श्री जनता मा.वि. का ३१.७३% विद्यार्थीहरु निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता भएका छन् भने ६८.२७% विद्यार्थीहरु निमन्त्रणापत्र लेखनम कमजोर रहेका छन् । श्री भैरव मा. वि. का जम्मा विद्यार्थीहरु मध्ये १५.४७% विद्यार्थीहरुमा मात्र निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता रहेको छ भने ८४.५३% विद्यार्थीहरुमा निमन्त्रणापत्र लेखन क्षमता कमजोर रहेको छ ।

माध्यामिक तह कक्षा १० का विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमता परीक्षण गर्दा श्री कर्णाली मा.वि.का ५१.८९% प्रतिशत विद्याथीहरुमा व्यावहारिक लेखन क्षमता कमजोर रहेको छ । श्री चन्दननाथ मा. वि.का ५६.९३ विद्यार्थीहरुमा व्यावहारिक लेखन क्षमता छ भने ४३.०७% विद्यार्थीहरुमा ब्यवहारिक लेखन क्षमता कमजोर रहेको छ । श्री जनता मा. वि. का ४०.९% विद्यार्थीहरुमा ब्यवहारिक लेखन क्षमता रहेको छ भने ५९.१ % विद्यार्थीहरुमा ब्याहारिक लेखन क्षमता कमजोर रहेको छ । यो अनुसन्धानात्मक लेख हो । साना अनुसन्धानसँग (SRDIG) सम्बन्धित *माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमता* शीर्षकमा रहेर विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको अनुदानमा सम्पन्न अनुसन्धानबाट यो लेख तयार पारिएको हो । अनुसन्धानमा सहयोग प्रदान गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग सानोठिमी भक्तपुरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज र शर्मा, केदारप्रसाद (२०६४), *प्रारम्भिक नेपाली* : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

आचार्य, ओमप्रकाश (२०७८), *माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरुको व्यावहारिक लेखन क्षमता,* : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।

ओझा, रामनाथ (२०७५), *व्यावहारिक लेखन तथा सम्पादन* : करुधरा पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

खनाल, श्रीराम (२०६९), *विज्ञापन , जनसम्पर्क र मिडियाका मुद्दाहरु* , विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।

भण्डारी, पारसमणि (२०७४), *प्राज्ञिक लेखन तथा सम्पादन*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, लक्ष्मी (२०६९), *तनहुँ जिल्ला कक्षा आठ पुरा गरेका विद्यार्थीहरुको निवेदन लेखन क्षमताको अध्ययन,* त्रि. वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग ।

लम्साल, रामचन्द्र र अन्य (२०६२), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०५७), *नेपाली भाषा शिक्षण परिचय,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र अन्य (२०६५), *अनिवार्य नेपाली*, अस्मिता पब्लिकेसन पा. लि. ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२), *शोधविधि*, साझा प्रकाशन ।

Best, j. w. and kahn, j. v. (1999). *Research in Education* (7th ed.). New Delhi: Prentice Hall of India.

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा आठहजारी तिजगीतको विश्लेषण

डम्बरबहादुर पुन, पि.एचडी.स्कलर
उपप्राध्यापक/सदस्य
त्रिवि अनुगमन निर्देशनालय
कीर्तिपुर, नेपाल

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Dammar Bahadur Pun, dambarpun06@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0008-9548-6336
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80138

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा आठहजार क्षेत्र सल्यान जिल्लाको कपुरकोट गाउँपालिका र रोल्पा जिल्लाको त्रिवेणी गाउँपालिकामा प्रचलित तिजगीतको विश्लेषण गरिएको छ । तिजगीतको विश्लेषण गर्ने क्रममा पहिले सिद्धान्तको चर्चा गरी निष्कर्ष निकालिएकाले यसमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । तिजगीत विश्लेषण गर्नका लागि लोकगीतका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू प्रस्तुति, विषयवस्तु, साहित्यिकता, संरचना र भाषाशैली आदिलाई आधार लिइएको छ । यसका लागि विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा तिजगीतमा अटलसौभाग्यका सामग्री पहिरिएर मादल, बाँसरी, मुजुरा, खैँजडीजस्ता वाद्य सामग्रीसहित वा वाद्य सामग्री नबजाई ताली मात्र बजाएर पनि नृत्यका साथमा प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिएको तिजगीतमा यस क्षेत्रको भूगोल, यहाँको समाज, यहाँका बासिन्दाले मान्ने धर्म संस्कृति, यस क्षेत्रको आर्थिक अवस्था, यहाँका नारीले भोगेको जीवन, यस क्षेत्रको प्रकृतिजस्ता विषयवस्तु समेटिएका पाइन्छन् । संरचनाका हिसाबले यी तिजगीतका पहिलो पङ्क्ति र दोस्रो पङ्क्ति फरकफरक संरचनाका साथ प्रस्तुत भएका पाइएका छन् । माथि हेर्दा कालो लेख कैलास भन्ने गीतको पहिलो पङ्क्ति २३ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २५ अक्षर, माथिबाट सुवाचरी झर्‍यो भन्ने गीतको पहिलो पङ्क्ति १९ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २१

अक्षरका साथ प्रस्तुत भएका पाइन्छन् । यसरी यस क्षेत्रका तिजगीतहरू ११, १३, १९, २३ र २५ अक्षरका अनेक संरचनाका साथ प्रस्तुत भएका पाइन्छन् । यी तिजगीतहरू शृङ्गार, करुण रसका साथै अन्य रसहरू र श्रुत्यनुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, स्मरण अलङ्कार आदिका साथै विम्ब, प्रतीकजस्ता साहित्यिक विशेषताले ओतप्रोत भएका भेटिन्छन् । भाषाशैलीका हिसाबले यी तिजगीतहरूमा मूलः रूपमा खसानी उपभाषिका र आंशिक रूपमा पर्वती उपभाषिकाका स्थानीय शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, द्वित्व, थेगा, रहनी र निपातको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकजीवनले आफ्ना मनका भावना पोख्ने क्रममा छोरी (छाडेर), मोल (मुल्य), तइँ (त्यहाँ), सुकिला (सफा) आदि स्थानीय भाषिकाका शब्दहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ । यी गीतमा लोकजीवनले पचाइसकेका झपक्कै, लपक्कै, थपक्कै-जस्ता अनुकरणात्मक शब्द र ढिकढाक, झनझन आदि द्वित्व शब्दको प्रयोगले गीतलाई श्रुतिमधुर बनाउने काम गरेका छन् । यसै गरी नि, लै, त जस्ता निपात र बरिलै आदि थेगाको प्रयोगले अभिव्यक्तिमा चमक थप्ने, चोटिलो बनाउने वा चमक थप्ने काम गरेका छन् । यसप्रकारका तिजगीतको अध्ययनबाट लोकगीतका अध्येता तथा लोकगीतप्रति चासो राख्ने व्यक्तिहरू विशेष लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : नृत्यवाद्य, रस, अलङ्कार, संरचना, खसानी

अध्ययनको पृष्ठभूमि

आठहजार क्षेत्रभित्र सल्यान जिल्लाको कपुरकोट गाउँपालिका र रोल्पा जिल्लाको त्रिवेणी गाउँपालिकाको भूभाग पर्दछ । यस क्षेत्रमा अनेक जातजातिका मानिसको बसोबास भए तापनि यहाँ सामान्यतया धार्मिक, सांस्कृतिक एवम् भाषिक रूपमा एकता पाइन्छ । यहाँ अनेक प्रकारका लोकगीतहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । ती गीतमध्ये तिजगीत पनि एकप्रकारको लोकगीत हो । यहाँ पाइने यिनै तिजगीतको निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिबाट अध्ययन गर्ने काम यस अध्ययनमा गरिएको छ । यी तिजगीतहरूलाई सामान्यतया मादल, बाँसुरीलगायतका वाद्य सामग्री तथा नृत्यका साथमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । यहाँका तिजगीतमा यस क्षेत्रको भूगोल, समाज, धर्मसंस्कृति, नारी जीवन, आर्थिक अवस्था र यहाँको प्रकृतिका विषयवस्तुहरू समावेश भएको पाइन्छ। यस क्षेत्रका तिजगीतहरू रस, अलङ्कार, विम्ब, प्रतीकका हिसाबले सशक्त देखिन्छन् । यी तिजगीतहरू अनेक प्रकारका संरचनाका साथ प्रस्तुत भएको भेटिन्छ । यी गीतमा मूल रूपमा खसानी उपभाषिका र आंशिक रूपमा पर्वती उपभाषिकाका शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा यी तिजगीतको विश्लेषण गर्ने काम यस अनुसन्धानमूलक लेखमा गरिएको छ ।

लोकगीतको सैद्धान्तिक पर्याधार

सामान्यतया जनसाधारणले सजिलैसँग गाउन सक्ने र सजिलै बुझ्न सक्ने गीतलाई लोकगीत भनिन्छ । यी गीतमा स्थानीय मन, मुटु र माटोसँग साइनो गाँसिएको पाइन्छ । दिनभरिको थकाइ मेट्न, दुःखका समयमा मनको बह पोख्न, सुखमा हाँसो ठट्टा गर्न र फुर्सदको समयमा मनोरञ्जन प्रदान गर्न लोकगीतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । लोकगीतले बैँसालु मनभित्रका उल्लास र वेदनाहरू, बालवयका चञ्चलताहरू, प्रौढ जीवनका मृगतृष्णा र असन्तोषहरू र बुढ्यौलीका राग र विरागहरूलाई एक गलाबाट अर्को गलामा सम्प्रेषित गरेको भेटिन्छ (पुन, २०८१, पृ.२) । यसप्रकारका लोकगीतहरू संसारभरि छरिएर रहेका पाइन्छन् ।

लोकगीतको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनका लागि विभिन्न विद्वान्हरूका लोकगीतसम्बन्धी धारणाहरूको चर्चा आवश्यक हुन्छ । लोकगीत भनेको के हो भन्ने सम्बन्धमा विश्वभरिका विद्वान्हरूले भिन्न भिन्न किसिमका विचारहरू अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ । हिन्दी साहित्यका अध्येता श्याम परमारले *मालवी लोकसाहित्य* (इ. १९६९) मा लोकगीत प्रकृतिको उद्गार हो, जो तडकभडकबाट टाढा रहेको पारदर्शी सिसाजस्तै स्वच्छ हुन्छ, सरलता, रसमाधुर्य र लयात्मकता यसका गुण हुन्, लोकगीत परम्पराको महानदी हो, जसमा ससाना नदी मिसिएका हुन्छन् भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ (पृ. ३०) । यसैगरी हिन्दी साहित्यका अर्का अध्येता सत्येन्द्रले *लोकसाहित्य विज्ञान* (इ. १९७१) मा लोकगीतमा लोकमानसको आभास अभिव्यक्त भएको पाइन्छ, लोकगीत एउटा दैवी वाक्यजस्तै भएकाले यसको कुनै निर्माता र स्वरसन्धाता हुँदैन, यसले मानव समुदायमा स्वयम् उद्धरित भएर कुनै प्रयास विना सजिलै कण्ठबाट कण्ठमा निस्केर आफ्नो परम्परा स्थापित गरेको हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ (पृ. ३२६-३२७) । यसरी नै सन्तराम अनिलले *कन्नौजी लोकसाहित्य* (इ. १९७५) मा लोकगीत सामान्य जनताका संवेदनशील भावुक हृदयका त्यस्ता उद्गार हुन्, जुन सङ्गीतका सुदृढधारामा छन्दोबद्ध भएर प्रवाहित हुन्छन् भन्ने धारणा व्यक्त गरेको देखिन्छ (पृ. ४४) ।

यसरी नै नेपाली लोकसाहित्यका अध्येता काजीमान कन्दङ्वाले *नेपाली जनसाहित्य* (२०२०) मा जहाँ जनसमूहका दैनन्दिनका भावनाहरू लयदार भाषामा खुलुलु बगेका हुन्छन्, यसैलाई लोकगीत वा जनगीत भनिन्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ (पृ. १०) । लक्ष्मण लोहनीले रोदीघर (२०२२) मा लोकगीत भावुक हृदयको स्पन्दनशील लयदार कवितामय सामयिक ध्वनि भएकाले जीवनको कटुता र खल्लोपनामा मनोहरताको मलम लगाउने काम गर्दछ भन्ने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ (पृ. १) । धर्मराज थापाले *गण्डकीका सुसेली* (२०३०) मा लोकगीत चोखो लय र शब्दको

प्रभावबाट उठी जनजीवनलाई प्रभाव पार्न सक्षम भएको मानव सिर्जनाको पहिलो प्रस्फुरण हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेको देखिन्छ (पृ. ख) । नेपाली लोकसाहित्यका अध्येता शम्भु कोइरालाले *लोकसाहित्य* (२०५५) मा लोकगीत उन्मुक्त गलाबाट स्वतः निःसृत अनुभूतिको हार्दिक र तीव्रतर उच्छ्वासलाई कुनै शास्त्रीय नियमको पालना नगरी मार्मिक र हृदयस्पर्शी अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दछ (पृ. ३४) भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ ।

यसै गरी नेपाली लोकगीतका अध्येता कृष्णप्रसाद पराजुलीले *नेपाली लोकगीतको आलोक* (२०५७) मा लोकगीत लोकह्रदयको स्वतःस्फूर्त सुकोमल, लयात्मक, अविच्छिन्न तथा सहज गीति प्रवाह भएकाले यसमा असङ्ख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने लोकजीवनका रागात्मक ढुकढुकीहरू सुरिला कण्ठमा सल्बलाउने गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ. ६९-७०) । चूडामणि बन्धुले *नेपाली लोकसाहित्य* (२०५८) मा लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक अभिव्यक्ति भएकाले यसमा लोकजीवनका दुःखसुख, आँसुहाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकका चालचलन, विधिव्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण गरिएको हुन्छ भन्ने धारणा प्रकट गरेको देखिन्छ (पृ. ११५) । यसैगरी लोकसाहित्यका अध्येता मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य* (२०६३) मा लोकभावना वा विचारको मौखिक एवम् श्रुतिपरम्पराद्वारा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै जाने लयात्मक र गेय अवैयक्तिक भाषिक संरचनालाई लोकगीत भनेका छन् (पृ. ७४) । नेपाली लोकसाहित्यका अध्येता राजेन्द्र गिरीले *लोकसाहित्य परिचय* (२०७५) मा 'मानव हृदयका प्राकृतिक भावनाहरू तथा विविध अनुभूतिको स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्ति भएको लोकसंस्कृति र लोकविश्वासको प्रभाव रहेको आनन्ददायक सङ्गीतबद्ध मौखिक परम्परामा जीवित लयपूर्ण मानव उद्गार लोकगीत हो' (पृ. १०) भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । यसरी नै नेपाली लोकगीतका अध्येता कपिलदेव लामिछानेले *लोकसाहित्य सिद्धान्त* (२०७७) मा लोकगीत परम्परित हुन्छ, यो हस्तान्तरणीय हुन्छ, यो लयात्मक र गेयात्मक हुन्छ, यसमा लोकभाषाको प्रयोग हुन्छ, यसको रचनाकार अज्ञात हुन्छ, यो सरल, संक्षिप्त र प्रभावकारी हुन्छ, यसमा आदिमता र नवीनताको संगम हुन्छ भन्दै लोकसमुदायले परम्परागत रूपमा गाउँदै र सुनाउँदै आएका गेयात्मक लोकसाहित्य लोकगीत हो, आख्यानमुक्त एवम् लघु आकारमा रहेको लोकगीतमा लोकसंस्कृति र लोकजीवनको जीवन्त झलक पाइन्छ (पृ.१२७) भनेर लोकगीतको परिभाषा पनि दिएको पाइन्छ ।

उल्लिखित विद्वान्हरूका लोकगीतसम्बन्धी परिभाषामा एकरूपता पाउन सकिँदैन । यी लोकगीत अध्येताका लोकगीतसम्बन्धी अभिलक्षण र लोकसाहित्यको अध्ययनबाट लोकगीतको परिभाषालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ- *लोकगीत जनसाधारणको सुमधुर साङ्गीतिक अभिव्यक्ति*

हो । यसमा मौखिक एवम् श्रुति परम्परामा पुस्तान्तरण हुँदै प्राचीन कालदेखि हालसम्मका लोकका भावना र विचारहरू प्रतिविम्बन भएका पाइन्छन् । संस्कृतिको संवाहकका रूपमा रहेको रसानुभूतियुक्त लोकजीवनको सामूहिक चेतनाको प्रतिफलका रूपमा प्रस्तुत भएको लयात्मक अभिव्यक्ति नै लोकगीत हो ।

माथि चर्चा गरिएका लोकगीतका अध्येताका लोकगीतसम्बन्धी धारणाबाट लोकगीतका विशेषताहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ । लोकगीतलाई विशिष्टीकृत गरी यसलाई असाधारण, असामान्य वा विलक्षणपूर्ण बनाउने गुण नै लोकगीतका विशेषता हुन् । लोकगीतका आफ्नै प्रकारका विशेषताहरू रहेका पाइन्छन् । लोकगीतमा पाइने यसप्रकारका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

(१) मौखिक परम्परा तथा परिवर्तनशीलता, (२) सामूहिक भावभूमि, (३) अज्ञात रचनाकार र अज्ञात रचनाकाल, (४) अकृत्रिमता, (५) सरलता, सहजता र स्वच्छन्दता, (६) लयात्मकता तथा सङ्गीतात्मकता, (७) लोकतत्त्वको प्रयोग, (८) हार्दिकता, रागात्मकता र स्वतःस्फूर्तता, (९) स्वतन्त्रता र स्वच्छन्दता, (१०) विषयगत विविधता र (११) मनोरञ्जनात्मक एवम् पदेशात्मकजस्ता विशेषताहरू पाउन सकिन्छ (पुन, २०८१, पृ. १७) । लोकगीतका यी अध्येताहरूले लोकगीतका तत्त्वहरूका बारेमा पनि अध्ययन गरेको पाइन्छ । लोकगीत बन्नका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणलाई लोकगीतका तत्त्व भनिन्छ । यी तत्त्व वा अङ्गका अभावमा लोकगीतको स्वरूप बन्न सक्दैन । लोकगीतका यी तत्त्वलाई उपकरण, अङ्ग, अवयव, संरचक घटक आदि नामले पनि चिन्ने गरिन्छ । यी अध्येताहरूका विचारबाट लोकगीतका अनिवार्य तत्त्वअन्तर्गत कथ्य वा विषयवस्तु, भाषा, संरचना (स्थायी, अन्तरा र थेगो), भाका (गति, यति, लय), सङ्गीत, काव्यात्मकता र उद्देश्य अनि ऐच्छिक तत्त्वअन्तर्गत निरर्थक अंश र फाँकी, वाद्य, नृत्य र अभिनय, आभूषण आदि तत्त्वहरू पाउन सकिन्छ (पुन, २०८१, पृ.९) । यसप्रकारका लोकगीतको सैद्धान्तिक धरातलमा केन्द्रित भएर आठहजारी तिजगीतको विश्लेषण गर्ने काम यस अध्ययनमा गरिन्छ ।

अध्ययन विधि

लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा आठहजारी तिजगीतको विश्लेषण शीर्षकको यो अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक र प्रायोगिक अध्ययनमा आधारित छ । क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित सामग्रीको निर्मलीकरण गर्न लोकगीत सिद्धान्तको आधार लिइएको छ । लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा तिजगीतको विश्लेषण गरिएकाले यो लेख गुणात्मक र प्रायोगिक अध्ययनमा आधारित छ । यस लेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययन विधि र सङ्कलित सामग्रीको निर्मलीकरणका

लागि निगमनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको सामग्री सङ्कलनका क्रममा समग्र अध्ययन क्षेत्रको भौगोलिक प्रतिनिधित्व हुने गरी सल्यान जिल्लाको कपुरकोट गाउँपालिका र रोल्पा जिल्लाको त्रिवेणी गाउँपालिकालाई अध्ययन स्थलका रूपमा छनोट गरी तिजगीतको सङ्कलन कार्य गरिएको छ । यी तिजगीतको सङ्कलन गर्न सहभागितामूलक अवलोकन, निरपेक्ष अवलोकन, सामूहिक छलफल विधिको उपयोग गरिएको छ । त्यसैले यस लेखको सामग्री सङ्कलनका निम्ति क्षेत्रीय अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।यस क्षेत्रका लोक गायकबाट सङ्कलन गरिएका तिजगीतको विश्लेषणका लागि विभिन्न विद्वान्का कृतिहरूलाई पनि आधार लिइएको छ । त्यसैले तिजगीत विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय कार्यको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस क्षेत्रका समग्र तिजगीतको निर्मलीकरणका लागि लोकगीत सिद्धान्तको चर्चा गर्दै तिजगीतको विश्लेषण गरिएकाले परम्परागत निगमनात्मक विधिको सहायता लिइएको छ । यसका साथै लोकगीत सिद्धान्तलाई टेकेर तिजगीतका समग्र पक्षको विश्लेषण गरिएकाले यसमा आधुनिक विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

परिणाम तथा छलफल

आठहजारी तिजगीतहरू साहित्यिकताका हिसाबले सशक्त देखिन्छन् । लोकगीत तत्त्वका आधारमा यस क्षेत्रका तिजगीतको विश्लेषणका क्रममा लोकगीतका संरचनागत पक्ष र साहित्यिक पक्षको प्राप्त गर्नु नै यस अध्ययनको परिणाम हो । यसप्रकारको परिणाम प्राप्तिका लागि यी तिजगीतहरूको प्रस्तुति, विषयवस्तु, संरचना, साहित्यिकता र भाषाशैलीका विषयमा छलफल गर्ने कार्य यस अध्ययनमा भएको छ । यस अनुसन्धानमूलक लेखमा रहेका छलफलका विषयलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

तिजगीतको प्रस्तुति

यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमध्ये तिजगीत पनि एक हो । तिज पर्व हरेक वर्षमा भाद्र शुक्ल द्वितीयादेखि पञ्चमीसम्म मनाउने गरेको पाइन्छ । हिन्दु नारीहरूका लागि महत्त्वपूर्ण मानिने तिज पर्वमा द्वितीयाको दिन रातिसम्म बसेर व्रतालुहरू माछा, मासु, दुध, दही, रोटी, मिठाई आदि दर खाने परम्परा रहेको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा यसप्रकारको प्रचलन भए तापनि हाल आएर श्रीकृष्ण जन्माष्टमीबाट नै घरघरमा आलोपालो गरी जमघट भएर दर खाने गरेको पनि पाइन्छ । दर खाने बेलादेखि नै तिजका गीतका साथ नृत्य प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । भाद्र शुक्ल तृतीयाको दिन हिन्दु नारीहरूले निराहार रही शिवपार्वतीको पूजा आराधना गर्ने प्रचलन रहेको भेटिन्छ । तिजमा व्रत

बस्नुका पछाडि अविवाहिता नारीहरूले योग्य वर पाउन र विवाहिता नारीले आफ्नो पतिको दीर्घायु अर्थात् अटल सौभाग्य, जन्मजन्मान्तरको पाप नाशका साथै सन्तानको कल्याणको अपेक्षा रहेको पाइन्छ । तिजमा धेरै महिलाहरू जम्मा भएर खुला ठाउँ, मन्दिर वरिपरि, घर आँगन, चौतारी आदिमा नाच्ने गाउने गर्दछन् । तिजको नाचगान कार्यक्रममा पुरुषहरूको सहभागिता पनि महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेको पाइन्छ । सामान्यतया तिजका गीतहरू मादल, खैँजडी, मुजुरा, बाँसुरी बजाएर थपडी बजाउँदै गाउने गरिन्छ । वाद्य सामग्रीको अभाव भएको अवस्थामा भने थपडी मात्र बजाएर पनि तिजगीतहरू गाउने गरेको देखिन्छ । यी गीतहरू एकल वा समूह दुवै रूपमा गाउन सकिन्छ । समूहमा गाउँदा गीत जान्ने महिलाले गीत प्रारम्भ गर्ने र अन्य महिलाले स्वरमा स्वर मिलाई गीत छोप्ने गरेको पाइन्छ । गीत प्रस्तुतिका क्रममा सकेसम्म विवाहिता महिलाहरूले रातो कपडा साडीका साथै अटल सौभाग्यका सामानहरू टीका, पोते, चुरा, सिँदुर, गरगहना आदि पहिरिएको पाइन्छ । यस समयमा अविवाहित महिलाहरूले राम्रा रङ्गीबिरङ्गी नयाँ कपडाहरू पहिरिएको देखिन्छ । गीत र नृत्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि हाल आएर विभिन्न सङ्घसंस्था आदिबाट तिजगीत तथा नृत्य प्रतियोगिताको आयोजना पनि गरेको पाइन्छ ।

तिजगीतका विषयवस्तु

आठहजारी तिजगीतमा यस क्षेत्रका समाजमा पाइने विविध पक्षहरू विषयवस्तुका रूपमा समेटिएको पाइन्छ । विशेष गरेर यस क्षेत्रको भूगोल, समाज, धर्मसंस्कृति, आर्थिक, नारीजीवन, प्रकृति आदि पक्षहरू यी तिजगीतका विषयवस्तु बनेका पाइन्छन् । यी गीतमा पाइने विषयवस्तुहरूको निम्नानुसार अध्ययन गरिन्छ-

भूगोल

आठहजार क्षेत्र सल्यान जिल्लाको दक्षिणपूर्वी भाग र रोल्पा जिल्लाको पश्चिम दक्षिणी भागमा पर्दछ । तुल्सीपुर दाङदेखि करिब १५ कि.मि. उत्तरी क्षेत्रबाट यस क्षेत्रको प्रारम्भ हुन्छ । यस क्षेत्रको प्रमुख व्यापारिक केन्द्र कपुरकोट बजार हो । सानातिना अन्य बजारहरूमा रिम शीतलबजार, बागटाङे, कोइला, छायानाथ, निगालपानी, सिमपानी, लिङ्दुङ, नेर्पा, गाङ, टिला बजार प्रमुख रूपमा रहेका छन् । यो क्षेत्र मध्यपहाडी क्षेत्रमा अवस्थित समशीतोष्ण जलवायु भएको क्षेत्र हो । यहाँ विभिन्न प्रकारका लेकबेसी, खोलानाला, भिरपाखा, जङ्गल, उकाली–ओराली, देउराली, भन्ज्याङ, चौतारी, छहरा झरना र पाखापखेराहरू पाइन्छन् । यहाँका गाउँबेसीको आह्लादकारी दृश्यावलोकन गर्न सकिने दयधुरी, थर्कोट, खानी, रुम्टी, झारखर्का, थुर्पा, दुम्ला, तिखुल्ले, तिलाचौर, झिन्वा,

चोलिफिजे, भ्याउखर्का, खर्सुवास लेकहरू रहेका छन् (पुन, २०७३, पृ. १०) । यहींको भूगोल चबी खोला र रिम गाउँलाई विषय बनाएर प्रस्तुत गरिएका तिजगीतका नमुनाहरू यसप्रकार छन्-

गैराबारी अमिलाको बिरुवा, टिपन सकिन खाइन बरिलै
चबीपारि दिनु भयो बाबाले, तरन सकिन आइन बरिलै
हरिया चौरमा सुकिला जन्ती मैयाँलाई लिन आका बरिलै
धुरुमा धुरु नरोऊ मैयाँ नानी रिमाली साउका दिम्ला बरिलै

यसका साथै यस क्षेत्रको अन्य भूगोललाई समेत विषयवस्तु बनाएका तिजगीतहरू यहाँ प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् ।

समाज

आठहजार क्षेत्र बहुजातीय, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक समाज भएको क्षेत्र हो । खास गरेर यहाँ ब्राह्मण, ठकुरी, क्षेत्री, मतुवाला, योगी, मगर, नेवार, विश्वकर्मा, ताम्रकार, सार्की, गन्धर्व, दमाई र बादी जातिहरूको मिश्रित बसोबास भएको पाइन्छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा मतुवाला, मगर र क्षेत्री जातिको बाहुल्यता रहेको छ भने ब्राह्मण, नेवार, विश्वकर्मा, सार्की दमाई जातिहरू मध्यम रूपमा र योगी, ताम्रकार, गन्धर्व, सुनार र बादी जातिहरूको सङ्ख्या एकदमै न्यून अवस्थामा रहेको छ । ब्राह्मण, विश्वकर्मा, सार्की, दमाई, ताम्रकार, सुनार र बादी जातिले धेरै मात्रामा जातीय पेसा अँगालेको पाइन्छ भने अन्य जातिले कृषि व्यवसाय गरेको पाइन्छ (पुन, २०७३, पृ. १२) । थोरै व्यक्ति मात्र अन्य पेसामा संलग्न रहेका छन् । ताम्रकारहरूले बनाएका थाल, बटुका आदि विषय प्रस्तुत गरिएको तिजगीत यसप्रकार छ-

हाम्रा बाबाले दिएको दाइजो थाल र बटुकी झालेमाले गाई
कैले काहिँ म माइत आउँदा हाँसेर बोले है मेरा दाजुभाइ

यहाँका बासिन्दाहरूमध्ये पुरुष जातिले इच्छाअनुसार कमिज, भोटो, सुरुवाल, धरो, कोट, टोपी, पाइन्ट, ज्याकेट, जाँघे, जुत्ता, चप्पल आदि र महिला जातिले इच्छाअनुसार गुन्यु, चोली, घलेक, पटुका, सारी, धोती, फरिया, ब्लाउज, कुर्ता, सुरुवाल आदि पोसाक पहिरिने गर्दछन् । चोली, गुन्यु, फरिया आदि विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको तिजगीत यसप्रकार छ-

चोली मेरो हरायो केरा घारीमा
कृष्णजीले पानी खाने सुनको झारीमा

यस गीतमा चोलीका स्थानमा गुन्यु, फरिया आदि शब्द राखेर अन्य शब्दलाई दोहोऱ्याएर गाएको भेटिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यस क्षेत्रका लोकगीतमा यहाँको समाजसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू प्रयोग भएका देखिन्छन् ।

धर्मसंस्कृति

यस क्षेत्रको समाजमा विभिन्न प्रकारका धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशिष्टताहरू पाउन सकिन्छ । विशेष गरेर विभिन्न प्रकारका लवाइखवाइ, चाडपर्व, पूजापाठ, तीर्थव्रत, धर्मकर्म, कला, जात्रा, नृत्य, मानवीय संस्कारसँग सम्बन्धित अनेक धर्मसंस्कृतिहरू यहाँको समाजमा यत्रतत्र पाउन सकिन्छ । यहाँको समाजले परम्परागत रूपमा चलिआएका धामीझाँक्री, भूतप्रेत, देवीदेवता, बोक्सी, चुरेनी, तन्त्रमन्त्र, टुनामुनाजस्ता आध्यात्मिक मूल्य र मान्यता तथा नैतिक भावनामा समेत विश्वास गरेको पाइन्छ । यहाँको समाजमा सत्कर्म, सदाचार, सद्भाव, सद्व्यवहार आदिबाट विगतको पाप नष्ट, वर्तमानको सफलता, उज्ज्वल भविष्य र ब्रह्मप्राप्ति तथा मानव पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ (पुन, २०८१, पृ. ६६) । यस क्षेत्रका लोकगायकले यी र यस्तै धार्मिक तथा सांस्कृतिक पक्ष समेटिएका तिजगीतहरू गाउने गरेको पाइन्छ । महिलाहरूले पहिरिने विविध प्रकारका संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने गरगहना र सौभाग्यका प्रतीक मानिने सिँदुर, पोते, टीका, चुरा आदिको चर्चा गरिएका तिजगीतका केही नमुनाहरू यहाँ निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

शिरमा लाउने शिरफूल कोले दियो नानीलाई, परदेशी केटाले दियो बरिलै
परदेशी केटाले मोहनी लाए छ, मन मेरो बिलरी भयो बरिलै

यस गीतमा शिरफूलको स्थानमा गली लाउने तिलहरी, नाकै लाउने नथिया, नारी लाउने बालाजस्ता गहनाहरूको उल्लेख गरेर गाउने गरेको पाइन्छ ।

तइँर तल टिकुलीको दोकान, किनु कि नकिनु चर्को मोल छ
किन्ने भए जल्दी किन्देऊ बाबाले, यो बाल बइँस जान लाग्यो

यस गीतमा टिकुलीको स्थानमा पोते, चुरा, रैँया आदि वस्तुको उल्लेख गरेर गाउने गरेको भेटिन्छ ।

गली लाउने तिलरी तइँ छ तखतैमा
नाच्न पाइन भनौले नाच बखतैमा

यस गीतमा पनि तिलहरीको स्थानमा शिरै लाउने शिरफूल, कानै लाउने कुन्नल, खुट्टा लाउने कलियाजस्ता गहनाहरूको उल्लेख गरेर गाएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रका बासिन्दाले अनेक प्रकारका कलाहरू पनि निर्माण गर्ने र बिक्रीवितरण गर्ने गरेको देखिन्छ । आफ्नो संस्कृतिको झलक दिने विभिन्न प्रकारका हस्तकलाहरू विशेष गरेर स्वर्णकलाहरू-तिलहरी, नौगेडी, ढुङ्ग्री, मारवाडी, शिरफूल, च्याप्टे, झुम्केबुलाकी, फुली, क्लिप, चन्द्रमा, औंठी, सिक्री, लट्कन, नेकलेस आदि, चाँदीकलाहरू– कल्ली, पाइजु, बाला, माला, औंठी, चुरी आदि, ताम्रकलाहरू-गाग्री, ताउला, हुन्डा, होत्तर, कर्चुला आदि, फलामकलाहरू– खुकुरी, हँसिया, चुलेसी, खुर्पा, ओदान, फरुवा, कुटो, कोदालो, चक्कु, बसुलो, बन्चरो आदि, काष्ठकलाहरू-कोर्रे, ठेकी, गाबु, मुकुण्डो, पिर्का, खुर्पेटो, देवीदेवताका मूर्ति आदि, वनस्पतिजन्यकलाहरू- डोको, राङ्डे, डालो, छिट्टो, ढक्की, नाङ्लो, स्याउँ, मान्द्रो, डोक्सी, थुन्से, भार आदि शिल्पकलाहरू यहाँका बासिन्दाले बनाउने, उपयोग गर्ने र बिक्री पनि गर्ने प्रचलन छ । यस समाजमा परम्परागत रूपमा चलिआएका शिरफूल, तिलहरी, टिकुली, नथिया, बाला, बिज आदि शिल्पकलाहरू यहाँका तिजगीतका विषयवस्तु भएर प्रस्तुत भएका उदाहरणहरू यसप्रकार छन्-

शिरमा लाउने शिरफूल कन्तुरमा राखिथेँ उगारेर हेर्दा छैन बरिलै
कि त दियौ राजाले मनकी प्यारीलाई कि त फाल्यौ राजाले जूवा खेलेर
यो घरको सम्पत्ति नखाई नलाई सकियो पिपलपाते लहरीले कम्मर कसियो

यस गीतमा अन्य शब्दको पुनरावृत्ति गरी शिरफूलका स्थानमा गली लाउने तिलहरी, चानै लाउने टिकुली, नाकै लाउने नथियाजस्ता नयाँ शब्द थपेर गाउने गरेको पाइन्छ । यसप्रकारका धर्मसंस्कृतिसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू यस क्षेत्रका तिजगीतमा समावेश भएको भेटिन्छ ।

जीविकोपार्जन

आर्थिक क्षेत्रमा पिछडिएको यस क्षेत्रको आयस्रोत भनेको कृषि, पशुपालन, फलफूल खेती, बेमौसमी तरकारी खेती र व्यापार नै हो । ब्राह्मण, दमाई, बादी, ताम्रकार, गन्धर्व, सुनार, सार्की र विश्वकर्माले आफ्नो जातीय पेसा अँगालेको पाइन्छ । अन्य जातिका धेरैजसो मानिसहरू कृषिमा निर्भर रहेको पाइन्छ । यहाँको धेरैजसो जग्गा जमिनमा धान, मकै, गहुँ खेतीका साथै बेमौसमी तरकारी खेती गरेको पाइन्छ । यसका साथै केही जग्गामा आलु, प्याज, अदुवा, तोरी, कोदो, भटमास, बदम (ममफली), सर्स्यूं खेती गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका कृषि कार्य गरिए पनि यहाँको प्रमुख आयस्रोत भने बेमौसमी तरकारी, फलफूल र अदुवा खेती नै मानिन्छ । अदुवालाई प्रशोधन नगरीकन बिक्री हुने भए तापनि प्रायःजसो अदुवालाई सुठो बनाएर बिक्री गर्ने यहाँको परम्परा छ । यहाँका बासिन्दाले टिमुर, बोझो, पख्खनवीर, दालचिनी, समायजस्ता जडीबुटीहरूको सङ्कलन गरेर पनि बिक्री वितरण गरेको भेटिन्छ । यस क्षेत्रमा बेमौसमी तरकारी खेतीका रूपमा

टमाटर, फुलगोभी, केराउ, भेडेखुर्सानी, सिमी, लौका, भान्टा, मुला, बन्दागोभी, काउली, काँका आदि खेती गरिन्छ । यहाँ उत्पादित बेमौसमी तरकारी जेठ महिनादेखि मङ्सिर महिनासम्मको प्रत्येक दिन गाउँ-गाउँमा लाग्ने हाट बजारमा बिक्री गरेको पाइन्छ । तरकारी ओसार-पोसार गर्ने कैयौँ गाडीहरू दैनिक जसो यस क्षेत्रका गाँउगाँउ, टोलटोलमा जाने गरेको पाइन्छ । हाटबजारमा तरकारीका साथै आँप, सुन्तला, मौसम, अम्बा, कागती, अमिला, अमला आदि फलफूल पनि बिक्री गरिन्छ । बेमौसमी तरकारी खेती गर्न थालेपछि यहाँका बासिन्दाको आर्थिक अवस्थामा सुधार आएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा गहुँ, धान, मकैजस्ता खाद्यान्न जति उत्पादन भए पनि यहाँ खाद्यान्न परिपूर्ति गर्न अन्य स्थानबाट लिनुपर्ने बाध्यता छ । यहाँ पशुपालन व्यवसायको रूपमा गाई, भैँसी, सुँगुर, बँगुर, भेडा, बाखा आदि प्रमुख छन् । पशुपालनबाट पनि यहाँका बासिन्दाले प्रशस्त आर्थिक लाभ लिएको पाइन्छ। यस क्षेत्रका बासिन्दाको आर्थिक अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्ने सुन्तला, अमिला, कागतीजस्ता विषयवस्तु प्रस्तुत भएका तिजगीतका नमुनाहरू निम्नानुसार छन्-

पन्यारा पारि सुन्तलाको घारी
सुन्तलाको रसैले भिज्यो मेरो सारी

यही गीतमा सुन्तलाको सट्टामा अमिला, कागती, बेलौती आदि फलफूलको नाम पनि उल्लेख गरेर गाउने गरेको पाइन्छ । यसरी यस क्षेत्रका लोकगीतले यहाँका बासिन्दाको आर्थिक पक्षलाई पनि विषयवस्तु बनाएको प्रस्ट हुन्छ ।

नारी जीवन

यस क्षेत्रका तिजगीतमा नारीका जीवनसँग सम्बन्धित गीत पनि गाउने गरेको पाइन्छ । विशेष गरेर तिजगीतमा नारीका सुखका कुरालाई भन्दा दुःखका कुरालाई कतै कारुणिक र कतै विद्रोहात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा चलिआएका विकृति र विसङ्गतिले उब्जाएका विभिन्न प्रकारका नारी समस्याहरू यस समाजमा यत्रतत्र पाउन सकिन्छ । मुख्य रूपमा बहुविवाह, बालविवाह, लिङ्गीय भेदभाव, बुहार्तनको कठिन जीवन, विधवा जीवन, सासू, ससुरा, लोग्ने तथा नन्द, अमाजूले दिएको यातना एवम् अपहेलनाजस्ता नारी समस्याहरू यस समाजमा पर्याप्त भेटिन्छन् । समाजमा विद्यमान यिनै नारीसमस्याहरू यहाँका तिजका गीतहरूमा पाइनु स्वाभाविकै हो । त्यसैले सामाजिक तथा पारिवारिक रूपमा पीडित महिलाहरूले गीतको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका आफ्ना कारुणिक नारी जीवनका उदाहरणहरू यस्ता छन्-

करेली टिपेर भान्सैमा राखिथेँ, छारिनन् सासूले सिन्की पकाउन
छोरा पनि थिए छोरी पनि थिए, छारेनन् स्वामीले छोट्टी फकाउन

परेवाको घुरकी सुनी बिहानै उठौँला, बिहानै उठेर दैलो पोतौँला

खरी मेरी सासूको सर पुगौँला ।

तिजको दिन नजिकिँदै आउँदा चेलीहरूले माइतीको सम्झना गर्नु, साथी सँगिनाहरू भेला भएर पिङ खेल्ने, नाच्ने र सुखदुःखका गीतहरू एकै स्वरमा रमाउँदै गाउने कुराको कल्पना गर्न थाल्नु स्वाभाविकै हो । यसरी आँखाभरि उत्सुकता र मनभरि उल्लास लिएर आएको तिज पर्वमा कतिपय चेलीका बाबा तथा दाजुभाइ लिन नआएका र कतिपय चेलीलाई सासूले घरबाट माइती जान नदिएका घटनाहरू पनि यहाँको समाजमा देखिन्छन् । यस्तो अवस्थामा कतिपय चेलीले आफूलाई उचित ठाउँमा विवाह नगरिदिएको गुनासो आमाबाबुप्रति व्यक्त गरेको पनि पाइन्छ । यहाँका तिजगीतमा यस्तै प्रकारका अभिव्यक्तिहरू प्रचुर मात्रामा पाइन्छन्-

वर्ष दिनको तिजमा आमा लिन आउनु भो

पापिनी सासूले नजा भन्नु भो

माथिबाट सुवा चरी झर्‍यो बरिलै हरियो बिउ खान

हाम्रा बाबाले छोरी दिन जानेन् बरिलै दाङ छोरी प्यूठान

यौवन अवस्थामा युवतीहरू सुनका गहना, कपडा आदिप्रति आकर्षित हुनु वा ती वस्तुको अपेक्षा गर्नु स्वाभाविक मानिन्छ । यस अवस्थामा प्रेमीले प्रेमिकालाई यस्ता कपडा, गहना उपहार पनि दिएको पाइन्छ । प्रेमीका उपहार पहिरिएका युवतीहरू आकर्षक देखिएका हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा युवायुवतीका बिचमा सुमधुर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । केही समय बिछोडिएका युवायुवतीहरू एउटाको सम्झनामा अर्काले विरही भएर दिन बिताइरहेका हुन्छन् । यसप्रकारको आफ्नो यौवन कालको इच्छा र आकाङ्क्षालाई मूल विषय बनाइएका यस क्षेत्रका तिजगीतका टुक्राहरू यस्ता छन्-

शिरमा लाउने शिरफूल कोले दियो नानीलाई परदेशी केटाले दियो बरिलै

परदेशी केटाले मोहनी लाए छ मन मेरो बिलरी भयो बरिलै

तइँर तल रिबनको दोकान किनु कि नकिनु चर्को मोल छ

किन्नी भए जल्दी किन्देऊ बाबाले यो बाल बइँस जान लाग्यो

पारि वन ऐँसेलु पाक्यो न्याउली चरीले खान लाग्यो

चारैमा बिदा देऊ माइती राजा सरकारे प्याउले जोवान जान लाग्यो

यसप्रकारका नारी जीवनका विषयवस्तुहरू यस क्षेत्रका तिजगीतमा पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएका देखिन्छन् ।

प्रकृति

यस क्षेत्रका तिजगीतमा प्रकृतिका अनेक पक्षहरूको जीवन्त चित्रण भएको पाइन्छ । मनमोहक एवम् मनोरम प्राकृतिक दृश्यले सिँगारिएको यस क्षेत्रका तिजगीतमा प्रकृतिका विषयवस्तु पर्याप्त मात्रामा पाइन्छन् । यहाँका तिजगीतमा खोला, नदी-नाला, बोट-बिरुवा, पशुपक्षी, बन-जङ्गल, फलफूल आदिको वर्णन पाइन्छ । यसका साथै समय समयमा फल्ने काफल, ऐँसेलु, सुन्तला, मेवा, केरा, अम्बा, मौसम, अमिलो, अङ्गुर, आँप, कागती आदि तथा तिनका बोटबिरुवाहरूको वर्णन यहाँका तिजगीतमा पाइन्छ । त्यस्तै गरेर यहाँका तिजगीतमा वातावरणलाई अत्यन्त मनमोहक बनाउने गुर्दौली, लालुपाते, लाउरे, गुलाफ, सयपत्री, मखमली, गोदावरी आदि फूलहरूको पनि चर्चा गरेको देखिन्छ । प्रकृतिका विभिन्न किसिमका उपहारमा रहेका पशुपक्षीहरू न्याउली, सुगा, कोइली, गौँथली, सारी, डाँफे, भिँगारी (भँगेरा), काग आदि पक्षी र गाई, गोरु, बाच्छी, कुकुर, भैँसी आदिको यहाँका तिजगीतमा विशेष उल्लेख भएको पाइन्छ । यी तिजगीतमा प्रकृतिकै उपजका रूपमा रहेका करेला, चिचिन्डा, फर्सी, लौका, भन्टा, काँक्रो, सिमी, बन्दागोबी, काउली आदि तरकारीहरूको समेत चर्चा भएको पाइन्छ । यस्तै प्रकारका प्रकृतिमध्ये सुन्तला, केरा, ऐँसेलु, काफल आदि फलहरूको वर्णन गरिएका तिजगीतका उदाहरणहरू यसप्रकार छन्-

पन्यारापारि सुन्तलाको घारी
सुन्तलाको रसैले भिज्यो मेरो सारी
पन्यारापारि केराको घारी
केराको रसैले भिज्यो मेरो सारी
पारि वन ऐँसेलु पाक्यो न्याउली चरीले खान लाग्यो
चाँरैमा बिदा देऊ माइती राजा सरकारे प्याउले जोवान जान लाग्यो ।

यसै गरी यहाँका तिजगीतमा प्रकृतिको अत्यन्त सुन्दर पक्षका रूपमा रहेका गुर्दौली, लालुपाते आदि फूलहरूको चर्चासमेत यसरी प्रकट भएको पाइन्छ-

बिहानै उठी पन्यारा जाँदा गुर्दौलीको फूलले बाटो छेकेको
धुरुमा धुरु नरुनु आमा यो बाल बैँसमा मर्नु लेखेको

यसरी नै यी तिजगीतमा विभिन्न प्रकारका पक्षीहरूको समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सुवाचरी, काली कौवाको वर्णन गरिएको तिजगीतको टुक्रा यसप्रकार छ-

माथिबाट सुवाचरी झच्यो बरिलै हरियो बिउ खान
हाम्रा बाबाले छोरी दिन जानेनन् बरिलै दाङ छोरी प्यूठान

प्रकृतिको बयानको सिलसिलामा भैँसीलाई विषयवस्तु बनाएर यहाँका तिजगीतमा यसरी प्रकाश पारिएको पाइन्छ-

घरमा रुन्छन् छोराछोरी गोठमा भैँसी कराउने,

जता जान्छन् स्वामीराजा उतै हराउने ।

यसरी प्रकृतिका अनेक उपहारका रूपमा रहेका फलफूल, तरकारी, पशुपक्षी आदिलाई यहाँका तिजगीतले आफ्ना विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ ।

तिजगीतका संरचना

यस क्षेत्रमा प्रचलित तिजगीतहरू विभिन्न किसिमका आकार, प्रकार र लय लिएर संरचित भएका पाइन्छन् । यहाँका तिजका गीतहरू ११ अक्षरदेखि २५ अक्षरसम्मका पङ्क्तिहरूमा संरचित भएका पाइन्छन् । यी तिजगीतका प्रायःजसो श्लोकहरू दुई पङ्क्तिमा र केही श्लोकहरू तीन पङ्क्तिका संरचनामा प्रस्तुत भएका पाइन्छन् । यी तिजगीतका संरचनागत पक्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

यस क्षेत्रमा पाइने तिजगीतहरूमध्ये पहिलो पङ्क्ति २६ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २४ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको काली कौवा तिजगीतको उदाहरण यसप्रकार छ-

आँगनैको ढिकढाक काली कौवा काका के के ल्याइस काली कौवा समाचार

एकुमा समाचार कागतुको चिर्केटो दोस्रोमा समाचार तिमलाई लिन हो

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति २+२, २+२, २+२+२, २+२, २+२, २+२ गति तथा चौथो, आठौँ, चौधौँ, अठारौँ र बाइसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २६ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो पङ्क्ति भने १+२, १+२, २+२+३, १+२, १+२, २+३ गति तथा तेस्रो, छैटौँ, तेह्रौँ, सोह्रौँ, उन्नाइसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २४ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

यसै गरी यहाँका तिजगीतमध्ये पहिलो पङ्क्ति २२ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २५ अक्षर भएको मधुवन तिजगीतको टुक्रा यसप्रकार छ-

माथि हेर्दा कालो लेख कैलास, तल त बरिलै रैछ मधुवन

वर्ष दिनको तिजमा बाबा लिन नआउँदा, असारे झरी झैँ रुन्छ मेरो मन

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति २+२, २+२+३, ३+३, २+३ गति तथा चौथो, एघारौँ, सत्रौँ र बाइसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २२ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो

पङ्क्ति भने २+२+३, २+२+३, ३+३, २+३ गति तथा सातौँ, चौधौँ, बिसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २५ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

यसरी नै पहिलो पङ्क्ति ११ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति १३ अक्षर भएको सुन्तलाको घारी तिजगीतको एउटा नमुना यस्तो छ-

पन्यारापारि सुन्तलाको घारी

सुन्तलाको रसैले, भिज्यो मेरो सारी

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति ३+२, २+२+२ गति तथा पाँचौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा ११ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो पङ्क्ति भने २+२+३, २+२+२ गति तथा सातौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १३ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

यसै गरी पहिलो पङ्क्ति १९ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २१ अक्षर भएको हरियो बिउ खान तिजगीतको एउटा नमुना यस्तो छ-

माथिबाट सुवा चरी झर्‍यो बरिलै हरियो बिउ खान

हाम्रा बाबाले छोरी दिन जानेनन् बरिलै दाङ छोरी प्युठान

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति २+२, २+२+२, ३+३+३ गति तथा चौथो, दसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १९ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो पङ्क्ति भने २+३, २+२+३, ३+३+३ गति तथा पाँचौँ, बाह्रौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २१ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रका तिजगीतमध्ये पहिलो र दोस्रो दुबै पङ्क्ति १९/१९ अक्षरको भएको बरको छाया तिजगीतको टुक्रा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ-

आँगनैभरि स्याउँली लाग्यो बरको बरिलै छायाले

बरेको नदी तरेर आएँ आमाको बरिलै मायाले

यस गीतका दुबै पङ्क्ति ३+२, ३+२, ३+३+३ गति तथा यतिको संरचनामा, पाँचौँ, दसौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १९ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएका देखिन्छन् ।

यसरी नै यहाँका तिजगीतमध्ये झन् झन् राम्री गीतको पहिलो पङ्क्ति १४ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति १३ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ, जसको नमुना यसप्रकार छ-

शिरमा सिन्दूर लाएर झन् झन् नाम्री भएर

फर्की हेर स्वामीराजै कस्ती भएँ म

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति २+२+३, २+२+३ गति तथा सातौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १४ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो पङ्क्ति भने २+२, २+२, २+३ गति तथा चौथो र आठौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १३ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रमा प्रचलित तिजगीतमध्ये न्याउली चरी गीतको पहिलो पङ्क्ति १९ अक्षर र दोस्रो पङ्क्ति २१ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ, जसको उदाहरण यसप्रकार छ-

पारि वन ऐँसेलु पाक्यो न्याउली चरीले खान लाग्यो
चाँरैमा बिदा देऊ माइती राजा सरकारे प्याउले जोवान जान लाग्यो

यस गीतको पहिलो पङ्क्ति २+२, ३+२, ३+३, २+२ गति तथा चौथो, नवौँ, पन्ध्रौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा १९ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो पङ्क्ति भने ३+२, ३+२, ३+२+२, २+२ गति तथा पाँचौँ, दसौँ, सत्रौँ अक्षरमा यति अर्थात् विश्राम र जम्मा २१ अक्षरका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

तिजगीतमा साहित्यिकता

आठहजार क्षेत्रका तिजगीतहरू साहित्यिक दृष्टिले पनि ओतप्रोत भएका देखिन्छन् । यहाँका तिजगीतमा विभिन्न प्रकारका मानवीय अन्तर्भावनायुक्त अभिव्यक्ति समावेश भएको पाइन्छ । यी गीतमा रसको प्राचुर्यता र अलङ्कारको सुन्दर संयोजन पनि भएको देखिन्छ । यहाँका तिजगीतमा आध्यात्मिक भावना तथा नारी जीवनका विविध पक्षको चित्रणसमेत गरेको भेटिन्छ । यी गीतमा शृङ्गार र करुण रस बढी मात्रामा र अन्य रसहरू एकदमै कम मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ । घरायसी टिठ लाग्दो वातावरणमा जीवनयापन गर्न विवश नारीहरूको करुण भाव यहाँका तिजगीतमा यसरी व्यक्त भएका छन्-

शिरमा लाउने शिरफूल कन्तुरमा राखिथेँ, उगारेर हेर्दा छैन बरिलै
कि त दियौ राजाले मनकी प्यारीलाई कि त फाल्यौ राजाले जूवा खेलेर
यो घरको सम्पत्ति नखाई नलाई सकियो पिपलपाते लहरीले कम्मर कसियो
करेली टिपेर भान्सैमा राखिथेँ छारिनन् सासूले सिन्की पकाउन
छोरा पनि थिए छोरी पनि थिए छारेनन् स्वामीले छोट्टी फकाउन
जुवामा जुटेको रक्सीमा भुलेको
के काम लाग्यो स्वामी राजै बि.ए.परेको

यसै गरी युवायुवती बिचको प्रणय सम्बन्ध, लोग्ने स्वास्नी र आमा छोरी बिचको प्रेम भावना पोखिएका शृङ्गार भावयुक्त गीत पनि यहाँ प्रचुर मात्रामा पाइन्छ, जस्तै-

शिरमा लाउने शिरफूल कोले दियो नानीलाई, परदेशी केटाले दियो बरिलै
परदेशी केटाले मोहनी लाए छ, मन मेरो बिलरी भयो बरिलै
आँगनैभरि स्याउँली लाग्यो, बरको बरिलै छायाले
बरेको नदी तरेर आए आमाको बरिलै मायाले
शिरमा सिन्दुर लाएर, झनझन राम्री भएर
फर्की हेर स्वामी राजै कस्ती भएँ म

यस क्षेत्रका तिजगीतहरू अलङ्कारका हिसाबले पनि सशक्त देखिन्छ । अलङ्कारको सामान्य अर्थ गहना वा आभूषण हो । काव्यलाई शब्दार्थ रूपी गहना वा आभुषणले सिँगार्ने, सुशोभित पार्ने, सजाउने कामलाई काव्य वा साहित्यमा अलङ्कार भनिन्छ । यहाँका तिजगीतमा वृत्त्यनुप्रास प्रयोग भएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाउन सकिन्छ । एउटा वर्ण वा अनेक वर्णको अनेक पल्ट आवृत्ति भयो भने वृत्त्यनुप्रास हुन्छ (पौड्याल, २०६९, पृ. २२३) । क्, ढ्, ल् वर्णको अनेक पटक आवृत्ति भएको वृत्त्यनुप्रासयुक्त तिजगीतको नमुना यसप्रकार छ-

आँगनैको ढिकढाक काली कौवा काका, केके लिइस काली कौवा समाचार
एकुमा समाचार कागतुको चिर्केटो, दोस्रोमा समाचार तिमलाई लिन हो ।

यसै गरी छेकानुप्रासले सजिएका तिजगीत पनि यहाँ पाइन्छन् । उही क्रममा व्यञ्जन वर्णहरू एकपटक मात्र दोहोरिएमा छेकानुप्रास हुन्छ । उद्भटले समान एवम् सुष्ठु (सुन्दर) दुई दुई स्वरव्यञ्जन समुदायको एकपटक आवृत्ति भएमा छेकानुप्रास हुने लक्षण प्रस्तुत गरेका छन् (इ. १९२५, पृ ४-६) ।गीतमा प्, क्, ढ्, ल्, क् व्यञ्जन वर्ण उही क्रममा एकपटक मात्र आवृत्ति भएको छेकानुप्रासयुक्त तिजगीतको सुन्दर नमुना यसप्रकार छ-

सानो सानो सुन्तलाको विरुवा फल्यो हे झप्पकै डाली थप्पकै
कि त नाँच ढल्की ढल्की मेरैमा, कि हेर नानीले बसी थप्पकै

यस क्षेत्रका तिजगीतमा शब्दालङ्कारका साथै अर्थालङ्कारको पनि प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ । अर्थगत विचित्रताका कारण अर्थालङ्कारले साहित्यलाई उजिल्याउने वा चमक पैदा गर्ने काम गर्छ । यस क्षेत्रका तिजगीतमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपमाको सामान्य अर्थ समता, तुलना वा दँजाइ हो । यसलाई नजिक वा छेउको रूपमा पनि अर्थ्याइन्छ । दुई पदार्थका बिच भिन्नता भएर पनि सादृश्य वा समानता देखाइयो भने त्यसलाई उपमा अलङ्कार भनिन्छ । भरतले गुण र आकृतिका आधारमा दुई पदार्थबिचको सादृश्य कथनलाई उपमा अलङ्कार मानेका

छन् (२०३९, पृ. २७३) । प्रस्तुत विषय रोइरहेको मनलाई अप्रस्तुत विषय असारे झरीसँग तुलना गरिएको उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको तिजगीतको उदाहरण यसप्रकार छ-

माथि हेर्दा कालो लेख कैलास, तल त बरिलै रैछ मधुवन
वर्ष दिनको तिजमा बाबा लिन नआउँदा, असारे झरी झैँ रुन्छ मेरो मन

यसै गरी यहाँका तिजगीतमा उत्प्रेक्षा अलङ्कारको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । प्रस्तुत कुरामा अप्रस्तुत कुराको सम्भावना वा कल्पना गर्नुलाई उत्प्रेक्षा अलङ्कार भनिन्छ । भामहले सादृश्य देखाउने मनसाय नभए पनि उपमेय र उपमानका बिचमा गुण, क्रियाबाट हल्का समानता भई अतिशय सम्भावनातर्फ प्रस्तुत हुनुलाई उत्प्रेक्षा अलङ्कार भनेका छन् (२०४२, पृ. ६५) । यहाँ प्रस्तुत कुरा कन्तुरामा राखेको शिरफूल नभेटिनुको कारण स्वामीले अर्कै प्रियालाइ दिएको वा जुवा खेलेर फालेको सम्भावना व्यक्त गरिएको तिजगीतको टुक्रा यसप्रकार छ-

शिरमा लाउने शिरफूल कन्तुरमा राखिथेँ, उगारेर हेर्दा छैन बरिलै,
कि त दियौ राजाले मनकी प्यारीलाई, कि त फाल्यौ राजाले जुवा खेलेर

यसरी नै यहाँका तिजगीतमा स्मरण अलङ्कारको पनि प्रयोग भएको भेटिन्छ । उपमान देखेर उपमेयको सम्झना गरिएमा स्मरण अलङ्कार हुन्छ । रुद्रटले कुनै पदार्थ विशेषलाई देखेर कालान्तरमा उस्तै पदार्थको सम्झना भएमा स्मरण अलङ्कार हुने लक्षण प्रस्तुत गरेका छन् (इ. १९६५, पृ. २९०) । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने द्रष्टा वस्तु अनुभूत वस्तुको स्मारक भएमा स्मरण अलङ्कार हुन्छ । यस क्षेत्रका तिजगीतमा यस प्रकारका स्मरण गरिएका नमुनाहरू पर्याप्त पाउन सकिन्छ । यहाँ ऐँसेलु पाकेको देखी आफूमा जवानी चढेको सम्झना गरिएको र चरीले ऐँसेलु खाँदा विवाह गर्ने कुराको सम्झना गरिएको तिजगीतको अंश यसप्रकार छ-

पारि वन ऐँसेलु पाक्यो, न्याउली चरीले खान लाग्यो,
चारैमा बिदामा देऊ माइती राजा, सरकारे प्याउले जोवन जान लाग्यो

यसका साथै यस क्षेत्रका तिजगीतमा विम्बको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ । विम्बको सामान्य अर्थ वस्तुको छाया, अनुकृति वा कुनै कुराको आभास वा झलक भन्ने बुझिन्छ । साहित्यशास्त्रमा विम्बको अर्थ कुनै वस्तु वा पदार्थलाई काव्यमा प्रत्याङ्कन वा वस्तुको समान, सदृश चित्रण गर्नु हो । यहाँको कालीकौवा तिजगीतमा पनि विम्बको प्रयोग भएको पाइन्छ । काग विम्ब प्रयोग भएको तिजगीतको टुक्रा यसप्रकार छ-

आँगनैको ढिकढाक कालीकौवा काका के के लिइस कालीकौवा समाचार
एकुमा समाचार कागतुको चिर्केटो दोस्रोमा समाचार तमलाई लिन हो

यस गीतमा नजिकिँदै गरेको तिज पर्वका बारेमा वर्णन गरिएको छ । तिजका लागि माइतीको खबर लिएर काग आएको छ । उसले दुईओटा काम लिएर आएको छ । उसको पहिलो काम माइतीको पत्र छोरीलाई बुझाइदिनु हो भने दोस्रो काम आफ्नो साथमा छोरीलाई लिएर जानु हो । यसप्रकारको खबर लिएर आएको कागलाई आँगनको ढिकमा बसेको देखेपछि छोरीले माइती घरबाट के खबर लिएर आएको छस् भनेर सोधेकी छिन् । यसपछि कागले माइती घरको उक्त खबर बताइदिएको छ । यस गीतमा तिजको समयमा माइतीको खबर लिएको काग वैदिक कालदेखि चलिआएको विम्ब हो । काग भन्नासाथ खबर ओसारपसार गर्ने, साँचो कुरा बोल्ने पंक्षीको रूपमा बुझ्ने गरेको भेटिन्छ । प्रस्तुतबाट अप्रस्तुतको लाक्षणिक अर्थ बुझिएमा त्यसलाई विम्ब भनिन्छ । यसले वस्तुको प्रतिच्छायाका रूपमा विशिष्ट अर्थको बोध गराउँछ । सांसारिक वस्तु वा जीवनजगत्का व्यापक सन्दर्भबाट टिपिएका सामग्रीहरू नै विम्ब हुन् (लुइटेल र लुइटेल, २०५४, पृ. ७) भने झैं यस तिजगीतमा जीवनजगत्का व्यापक सन्दर्भबाट टिपिएको सन्देश वाहक काग विम्बको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

तिजगीतमा भाषाशैली

लोकगीतको प्रस्तुतिमा चमत्कार ल्याउन, भाव पक्षलाई रसमय गराउन र भाषिक पक्षलाई श्रुतिमाधुर्य बनाउन लोकगीतमा स्थानीय भाषिकाका विभिन्न भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । खास गरेर स्थानीय भाषिकाका शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, समास, द्वित्व, थेगा वा रहनी, निपातजस्ता भाषाशैलीगत पक्षले लोकगीतलाई प्रभावकारी बनाएका हुन्छन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित तिजगीतमा स्थानीय भाषिकाका शब्दहरू पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएका छन् । यहाँका लोकजनले आफ्ना मनका भावना पोख्ने क्रममा छोरी (छाडेर), बिउ (व्याड), मोल (मुल्य), तइँ (त्यहाँ), सुकिला (सफा), सङ (साथी), बैनौली (बैनी), चाँरै (छिटो), लत्ता (ताँती), खरी (कर्कशा) आदि स्थानीय शब्दहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यी गीतमा अनुकरणात्मक र द्वित्व शब्द तथा तिनको प्रयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । लोकजीवनले पचाइसकेका ढिकढाक, का का, झपक्कै, थपक्कै, लपक्कैजस्ता अनुकरणात्मक शब्द र झनझन, ढिकढाक, कालीकौवा आदि द्वित्व शब्दको प्रयोगले गीतलाई श्रुतिमाधुर्य र रसमय बनाउने काम गरेका छन् । यसै गरी नि, लै, त जस्ता निपात र बरिलै आदि थेगाको प्रयोगले अभिव्यक्तिमा चमक थप्ने काम गरेका छन् । बरिलै थेगाको प्रयोग गरिएको मधुवन तिजगीतको नमुना यसप्रकार छ-

माथि हेर्दा कालो लेख कैलास तल त बरिलै रैछ मधुवन

वर्ष दिनको तिजमा बाबा लिन नआउँदा असारे झरी झैँ रुन्छ मेरो मन

शैलीगत दृष्टिले हेर्दा यहाँका तिजगीतहरू वर्णनात्मक शैलीमा मानवीय जीवनका विविध पक्षको चित्रण पनि गरिएको देखिन्छ । यहाँका तिजका गीतहरू एकालापीय र समूहगत रूपमा समेत प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

आठहजार क्षेत्र सल्यान जिल्लाको कपुरकोट गाउँपालिका र रोल्पा जिल्लाको त्रिवेणी गाउँपालिका अन्तर्गत पर्दछ । अनेक जातजाति भएका यस क्षेत्रका बासिन्दाको भाषिक पक्षमा एकरूपता देखिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरू मध्येको तिजगीत पनि एक हो । यस लेखमा तिजगीतलाई मूलतः लोकगीत सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि निगमनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा तिजगीत अटलसौभाग्यमा सामग्री पहिरिएर वाद्य सामग्रीसहित वा वाद्य सामग्री नभई ताली बजाएर नृत्यका साथमा प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिएका तिजगीतमा यस क्षेत्रको भूगोल, समाज, धर्म संस्कृति, आर्थिक अवस्था, नारीजीवन, प्रकृतिजस्ता विषयवस्तु समेटेको देखिन्छ । संरचनाका हिसाबले यी तिजगीतहरू ११, १३, १९, २३ र २५ अक्षरका अनेक संरचनाका साथ प्रस्तुत भएका पाइन्छन् । यी तिजगीतहरू रस, अलङ्कार, विम्ब, प्रतीकजस्ता साहित्यिक विशेषताले ओतप्रोत भएका भेटिन्छन् । भाषाशैलीका हिसाबले यी तिजगीतहरूमा मूलः रूपमा खसानी उपभाषिका र आंशिक रूपमा पर्वती उपभाषिकाका स्थानीय शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, द्वित्व, थेगा, रहनी र निपातको प्रयोग भएका पाइन्छन् । यसप्रकारको तिजगीतको अध्ययनबाट लोकगीतका अध्येता तथा लोकगीतप्रति चासो राख्ने व्यक्तिहरू विशेष लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अनिल, सन्तराम (इ.१९७५). *कन्नोजा लोकसाहित्य.* अभिनव प्रकाशन एण्ड कम्पनी. ।

उद्भट (इ. १९२५). *काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रह.* (नारायणदास वनहट्टी, अनु). नारायणदास लेखक ।

कन्दङ्वा, काजीमान (२०२२). *नेपाली जनसाहित्य.* रायल नेपाल एकेडेमी ।

कोइराला, शम्भु (२०५५). *लोकसाहित्य.* धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५७).लोकसाहित्यको *अवलोकन.*एकता प्रकाशन

गिरी, राजेन्द्र (२०७५). *लोकसाहित्य परिचय.* राजेन्द्र गिरी ।

थापा, धर्मराज (२०३०) *गण्डकीका सुसेली.* नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

परमार, श्याम (इ.१९६९). *मालवी लोकसाहित्य.* हिन्दुस्तानी एकेडेमी ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७). *नेपाली लोकगीतको आलोक.* वीणा प्रकाशन प्रा.लि. ।

पुन, डम्बरबहादुर (२०७३). *राप्ती आठहजार क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली लोकगीतको अध्ययन* (अप्रकाशित लघु अध्ययन). नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

पौड्याल कृष्णविलास, (२०६९).सृजना, शोधविधि र संस्कृत काव्यशास्त्र.अक्सफोर्ड बुक्स हाउस ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य.* एकता बुक्स ।

भरत (२०३९). *भरतमुनिको नाट्यशास्त्र* (भट्टराई, गोविन्दप्रसाद अनु.). ने.रा.प्र.प्र. ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल माधवप्रसाद (२०६५). *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भामह (२०४२). *काव्यालङ्कार.* (देवेन्द्र शर्मा, भाष्य.). विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

रुद्रट (इ. १९६५). *काव्यालङ्कार.* (सत्यदेव चौधरी, व्या). वासुदेव प्रकाशन ।

लामिछाने, कपिलदेव (२०७७). *लोकसाहित्य सिद्धान्त.* नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र लुइटेल, लीला (२०५४), *नेपाली कवि र कविता* : विभु ऋभु प्रकाशन ।

लोहनी, लक्ष्मण (२०२२). *रोदीघर* (दो.सं.). लोकगीत प्रकाशन मण्डल ।

विश्वनाथ (इ. १९५७). *साहित्यदर्पण.* (सत्यव्रत सिंह, अनु.). चौखम्बा विद्या भवन ।

सत्येन्द्र (इ. १९७१). *लोकसाहित्य विज्ञान* (दो.सं.). शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी ।

शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३). *लोकवार्ता विज्ञान र लोकसाहित्य.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

आन्तरिक मूल्याङ्कनले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव

द्वारिकाप्रसाद भण्डारी, एम.फिल.

वीरेन्द्र विद्या मन्दिर क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Dwarika Prasad Bhandari, dwarikatkp@gmail.com
Orcid : https://orcid.org/0009-0007-6048-9943
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80140

लेखसार

विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्नका लागि अपनाइने कार्यकलाप आन्तरिक मूल्याङ्कन हो । यसले विद्यार्थीको सिकाइ स्तर मापन गर्न सहयोग गर्छ । आधारभूत तहमा हुने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्नु अध्ययनको उद्देश्य हो । अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । प्राथमिक स्रोत सामग्रीमा कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिकाभित्रका नमुना छनोटमा परेका दसवटा विद्यालयबाट प्रति विद्यालय छजनाका दरले जम्मा साठीजना सूचक लिई प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ भने द्वितीयक स्रोत सामग्रीमा पुस्तकालय अध्ययन कार्यको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भपुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका आदिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक पद्धति अवलम्बन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । विद्यालयका प्रधानाध्यापक, नेपाली भाषा शिक्षक र विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयको आधारभूत तहमा हुने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभावबारे सूचकलाई प्रश्न सोधी उनीहरूले दिइएका अभिमतको सार विश्लेषण विधिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सूचकले दिएका अभिमतका आधारमा

सबैजसो विद्यालयमा आन्तरिक मूल्याङ्कन हुने गरेको पाइएको छ । आन्तरिक मूल्याङ्कन हुने विद्यालयमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको र आन्तरिक मूल्याङ्कन नहुने विद्यालयमा सोचेजस्तो विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन नसकेको कुरा प्रस्तुत अध्ययनबाट स्पष्ट भएको छ । विद्यालय प्रशासन (प्रधानाध्यापक) र विद्यालय निरीक्षकले नेपाली भाषा शिक्षकको नियमित कक्षा प्रस्तुति र विद्यार्थीका शैक्षिक कार्यकलापको नियमित अवलोकन तथा निरीक्षण गरेमा विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन सकिने कुराको अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : आधारभूत, निरन्तर, मूल्याङ्कन, सिकाइ, उपलब्धि ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

विद्यालय शिक्षामा आधारभूत तह भन्नाले एक कक्षादेखि आठ कक्षासम्म पठनपाठन हुने विद्यालयको तहगत संरचनालाई बुझाउँछ । शिक्षा ऐन, २०२८ को आठौं संशोधन, २०७३ को दफा २ (ख) काअनुसार आधारभूत तह भन्नाले कक्षा एकदेखि कक्षा पाँचसम्म शिक्षा दिने विद्यालय सम्झिनु पर्छ भनिएको छ (शिक्षा ऐन, २०२८) । शिक्षा नियमावली २०५९ को नियम ७८ को उपनियम (६) ले पाँच वर्ष उमेर पुरा नभएकालाई एक कक्षामा भर्ना नगरेता पनि सामान्यत पाँच वर्षदेखि नौ वर्षसम्मका बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक विद्यालय उमेरका बालबालिका भनेको छ (शिक्षा, नियमावली, २०५९) । प्राथमिक शिक्षा औपचारिक शिक्षा पद्धतिको आधारभूत तह हो । यो तह पूरा गरेपछि आधारभूत तहको शिक्षा प्राप्त हुन्छ । आधारभूत तह औपचारिक शिक्षाको पहिलो खुट्किलो हो । आधारभूत शिक्षालाई अन्तराष्ट्रिय स्तरमा बाल अधिकार तथा मानव अधिकारका रूपमा मानिदै आएको छ । त्यसैले यसलाई मानवको मौलिक अधिकारका रूपमा लिने गरिन्छ । यसलाई बालबालिकाहरूका लागि भावी शैक्षिक गतिविधि कता लैजाने भन्ने आधारशीलाका रूपमा लिने गरिन्छ । आधारभूत तह पूरा नगरी अन्य तहमा प्रवेश नै पाइदैन् । त्यही भएर यसलाई औपचारिक शिक्षा पद्धतिको माध्यमबाट उच्च शिक्षासम्मको अध्ययन गर्ने आधार वा जग मानिन्छ । आधारभूत शिक्षाका आधारमा हरेक बालकले आफ्नो भावी शैक्षिक गतिविधि छनौट गरी जीवनलाई एक निर्दिष्ट बाटोमा लगाउने काम गर्दछ ।

यस तहमा प्राप्त गरिने आधारभूत शिक्षाले हरेक बालबालिकामा अन्तर्निहित प्रतिभा, व्यक्तित्व विकास, व्यक्तिको चरित्र विकास गर्न, मानवीय सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्न, आर्थिक दक्षता बढाउनका साथै विविध ज्ञानको समेत अभिवृद्धि गरी स्वस्थ समाजको निर्माण गर्न सहयोग गर्छ । आधारभूत तहमा प्रारम्भिक बाल शिक्षा, प्राथमिक शिक्षा (कक्षा १-५) र निम्नमाध्यमिक/आधारभूत शिक्षा (कक्षा ६-८) सम्मलाई लिने गरिन्छ । वर्तमान शिक्षा ऐन २०२८ को आठौं संशोधन (२०७३) ले आधारभूत तह भन्नाले प्रारम्भिक बाल कक्षादेखि कक्षा

आठसम्म दिइने वा लिइने शिक्षा बुझिन्छ । यस तहलाई बालबालिकाको साक्षरता तह पनि भनिन्छ । आधारभूत शिक्षाले विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षाका माध्यमद्वारा बालबालिकामा अन्तर्निहित प्रतिभाको विकास गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस तहको शिक्षाको मुख्य उद्देश्य राष्ट्रप्रेम र लोकतन्त्रमा विश्वास गरी राष्ट्रियताको संरक्षण र संवर्धन गर्ने, अधिकार र कर्तव्यको पालनासहित स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने, सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणप्रति सचेत भई मानवीय मूल्य र मान्यताअनुकूल व्यवहार गर्ने, कर्तव्यनिष्ठ नागरिक उत्पादन गर्ने रहेको छ । यस तहको शिक्षा प्राप्त गरिसकेका बालबालिकाहरू आफ्ना विचार आदानप्रदान एवम् दैनिक जीवनमा आइपर्ने व्यावहारिक समस्या समाधान गर्न सक्ने, सक्षम, स्वावलम्बी, परिश्रमी, वैज्ञानिक सुझबुझ भएका, स्वास्थ्यप्रति सचेत र नैतिकवान हुन्छन् । विद्यालय शिक्षाअन्तर्गत आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) का विद्यार्थीले हासिल गर्ने सक्षमताहरू निम्नानुसार छन : देशप्रेम, राष्ट्रिय एकताको भावना एवम् लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यता तथा संस्कार व्यवहारमा प्रदर्शन गर्नु, भाषिक तथा सञ्चार सिपको विकास गर्नु, व्यावहारिक, सिर्जनात्मक एवम् सान्दर्भिक प्रयोग गर्नु, सूचना तथा विचारहरूको आदानप्रदान, विश्लेषण तथा सूचना प्रविधिको समुचित प्रयोग गर्नु, तार्किक एवम् व्यावहारिक गणितीय ज्ञान, सिप, अभिवृत्तिको विकास र प्रयोग गर्नु हो ।

आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूका सिकाइ उपलब्धिमा विभिन्न किसिमका प्रभाव पार्ने गरेको पाइन्छ । कक्षाकोठामा गरिने मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा प्रोत्साहन गर्नुका साथै सिकाइको सुधारका लागि प्रसस्त मार्ग प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनका लागि विभिन्न किसिमका साधनहरूको उपयोग गरी विद्यार्थीका सिकाइको निरन्तर लेखाजोखा गर्न मूल्याङ्कनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्दछ । सिकाइमा मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको वास्तविक अवस्था पत्ता लगाई अपेक्षित रूपमा सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्ने विद्यार्थीका लागि उपयोगी हुने गर्दछ । आधारभूत तहमा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन सामान्यतया दुई किसिम (निर्माणात्मक र निर्णयात्मक) ले हुने गर्दछ । यी दुवै तरिकाबाट गरिएको मूल्याङ्कनले आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पार्ने गर्छ । मूल्याङ्कनपश्चात कुनै पनि विद्यार्थीले अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न नसकेमा सुधारात्मक शिक्षण सिकाइको प्रक्रियाअनुरूप विद्यार्थीको सिकाइ सुधार गरी अपेक्षित उपलब्धि सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालमा शैक्षिक क्षेत्रअर्न्तगत विद्यालय तहमा विद्यार्थीको शैक्षिक मूल्याङ्कन विभिन्न किसिमले गर्ने गरिएको पाइन्छ । आधारभूत तहमा गरिने मूल्याङ्कनलाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई किसिमले बर्गीकरण गरिएको छ । जसका कारण आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने गर्दछ । आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्वका

रूपमा लिने गरिन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पार्ने गर्दछ भन्ने सम्बन्धमा शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०५९ को पाँचौ संशोधन (२०७३) ले केही चर्चा परिचर्चा गरेपनि अन्य क्षेत्रबाट यसबारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान नभएकाले विद्यालयको आधारभूत तहमा गरिने विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई ठुलो समस्याका रूपमा लिइएको छ । अध्ययनले आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पार्ने गरेको छ ? भन्ने विषयलाई बढी महत्त्वका साथ हेरेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभावबारे विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

अध्ययन विधि

अनुसन्धानमा विधिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्छ । प्रस्तुत अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यको प्रयोग गरी क्षेत्रीय अध्ययन र नमुना छनोट विधि अपनाइएको छ । अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनका विधिअन्तर्गत प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतमध्ये प्राथमिक स्रोतका लागि नमुना छनोटमा परेका दसवटा विद्यालयका प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षक र चालिसजना विद्यार्थीहरूलाई खुला प्रश्नावलीका माध्यमबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ भने द्वितीयक स्रोतको सामग्री सङ्कलनका लागि विशेष गरी पुस्तकालय अध्ययन कार्यको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भपुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिकाबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनलाई वस्तुगत बनाउने क्रममा सहभागीको छनोट, तथ्य सङ्कलन, सङ्कलित तथ्यको व्याख्या तथा प्रस्तुतीकरणजस्ता सर्वेक्षणात्मक विधिका सहायताले विभिन्न पक्षहरूको उपयोग गरिएको छ । अध्ययनमा अवलम्बन गरिएका प्रक्रियाहरू यसप्रकार रहेका छन :

सहभागीको पहिचान : प्रस्तुत अध्ययनमा सहभागिताका लागि कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वडा न.एकभित्रका पाँचवटा सामुदायिक र पाँचवटा संस्थागत गरी दसवटा विद्यालयमा कार्यरत दसजना प्रधानाध्यापक, दसजना नेपाली विषय शिक्षक, एकजना विद्यालय निरीक्षक र चालिसजना विद्यार्थीलाई सहभागीका रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

सामग्रीको सङ्कलन : अध्ययन आधारभूत तहमा सिकाइ उपलब्धिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको उपयोगसम्बन्धी भएकाले प्राथमिक स्रोतलाई आधार मानी सामग्रीको निर्माण गरिएको छ । सामग्री निर्माण गर्न छनोटमा परेका दसओटा विद्यालयका प्रति विद्यालय एकजना प्रधानाध्यापक, एकजना नेपाली विषय शिक्षक र चालिसजना विद्यार्थीलाई आधारभूत तहमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन आन्तरिक मूल्याङ्कनको उपयोग के कसरी हुने गरेको छ भनी खुला प्रश्नावलीका माध्यमबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतको उपयोग गरिएको छ भने सहभागी प्रधानाध्यापक, नेपाली विषय शिक्षक र विद्यार्थीसँग मौखिक अन्तर्वार्ता लिई सूचकले दिएका सूचना तथा अभिमतलाई प्राथमिक स्रोतका सामग्री र विभिन्न सैद्धान्तिक पुस्तक, शोधपत्र, पुस्तकालय अध्ययन कार्य, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, विभिन्न लेखरचनाहरू, पत्रपत्रिका, सामाजिक सञ्जालबाट प्राप्त सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

सामग्री वा उपकरण निर्माण : प्रस्तुत अध्ययनमा सूचक प्रधानाध्यापक, नेपाली विषय शिक्षक र कक्षा आठमा अध्ययनरत चालिसजना विद्यार्थीहरूलाई आधारभूत तहमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन आन्तरिक मूल्याङ्कनको उपयोग के कसरी हुने गरेको छ भन्नेबारे १० ओटा खुला प्रश्नावली निर्माण गरिएको छ । सिकाइ उपलब्धिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनको प्रयोग कसरी गर्नु हुन्छ, र कसरी हुने गरेको छ भन्ने प्रश्नको उत्तर आउने खालका प्रश्नको निर्माण गरिएको छ ।

तथ्यको वर्गीकरण र विश्लेषण प्रक्रिया : अध्ययनमा प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षक र कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले सिकाइ उपलब्धि बढाउन आन्तरिक मूल्याङ्कनको उपयोग हुनेबारे सूचकले दिएका सूचना सङ्कलन गरी सबै सूचकका (प्रधानाध्यापक, नेपाली विषय शिक्षक र विद्यार्थीहरू) दृष्टिकोण तथा अभिमतलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक तथा उपशीर्षकमा राखी विभिन्न थिपका आधारमा अध्ययन कार्यलाई विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउन सूचकका समान वा असमान विचारको सार विश्लेषण विधिका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

आधारभूत तहमा हुने आवधिक परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइगत मूल्याङ्कनअन्तर्गत निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरिने र त्यसले बालबालिकालाई सिकाइका लागि प्रोत्साहन गर्ने र सिकाइमा सहयोग गर्ने कार्यमा योगदान गर्न सक्दैन भन्ने कुरालाई आत्मसात् गरिएको छ । यससन्दर्भमा विद्यार्थीमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीलाई सिकाइका लागि प्रोत्साहन गर्नुका साथै सिकाइ सुधारका लागि मार्गप्रशस्त गर्नुपर्छ

भन्ने दृष्टिकोणमा आधारित रहेको छ । कक्षाकोठामा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रक्रिया, रणनीति तथा शैक्षणिक साधनहरूको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ । कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कनका लागि विभिन्न किसिमका साधनहरूको प्रयोग गरेर विद्यार्थीमा सिकाइको निरन्तर लेखाजोखा गरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको अभिन्न अंगका रूपमा अभ्यास गरी सिकाइमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । आधारभूत तहमा शिक्षाको उद्देश्य ४ देखि १२ वर्ष उमेर समूहका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय प्रवेशको पूर्वतयारीका लागि योग्य बनाउनु रहेको छ । आधारभूत तहको शिक्षामा गुणस्तरीयताको पहुँच सुनिश्चित गरी तिनको सामाजिक, मानसिक, शारीरिक, संवेगात्मक, आध्यात्मिक तथा नैतिक क्षमताको विकास गराउनु रहेको छ । अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गरिसकेका विद्यार्थीलाई माध्यमिक शिक्षामा तयारी गराउनु र विद्यार्थीलाई जीवनोपयोगी सिप एवम् मूल्यमा आधारित शिक्षा प्रदान गर्नुका साथै मुलुकको राष्ट्रिय अर्थतन्त्र तथा सन्तुलित सामाजिक, सांस्कृतिक विविधताबारे परिचित गराउनु पनि रहेको छ । आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पार्ने गर्दछ भनी अध्ययनमा सहभागी छनोटमा परेका सूचक प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षक र विद्यार्थीहरूले व्यक्त गरेका वैचारिक दृष्टिकोण लिई तिनको विश्लेषण गरिएको छ। जसलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ :

सहभागी प्रधानाध्यापकका दृष्टिकोण

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षाकोठामा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भनी कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिकाभित्रका दसओटा माध्यमिक तहका प्रधानाध्यापकलाई खुला प्रश्नावलीका माध्यमबाट आधारभूत तहमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभावबारे उनीहरूले आ-आफ्नो दृष्टिकोण राखेका छन् जसमा उनले विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन शैक्षिक सत्र शुरू भएसँगै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापअन्तर्गत विद्यार्थीहरूले के कति क्षमता हासिल गरे भनी गरिने कार्य भएको बताएका छन् । उनीहरूले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्न लिखित परीक्षाबाहेक अन्य अतिरिक्त क्रियाकलाप (ECA) र (CCA) द्वारा पनि विद्यार्थीको मूल्याङ्कन हुने गरेको बताएका छन् ।

प्रधानाध्यापकले विद्यार्थीमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने जसअन्तर्गत विद्यार्थी विद्यालयमा नियमित उपस्थित भएनभएको रेकर्ड हेर्ने, हाजिरीका आधारमा विद्यार्थी निर्धारित समयमा विद्यालयमा आएको वा नआएको अभिलेख राख्न सजिलो हुने बताएका छन् । नियमित विद्यालय आउने विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि नियमित रूपमा नआउने विद्यार्थीको दाँजोमा राम्रो हुने

गरेको अनुभव प्रधानाध्यापकले सुनाएका छन् । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले लिने गरेको वार्षिक परीक्षाले समेत मूल्याङ्कनको आधार बनाएको देखिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षकले भने झै मूल्याङ्कन शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई कक्षाकोठामा कार्यान्वयनका क्रममा गरिने निरन्तर वा सुधारात्मक अभ्यास हो, जसले विद्यार्थीको अन्तरनिहित क्षमताको लेखाजोखा गर्ने काम गर्दछ भन्ने विचारमा सहमति जनाए । यसरी प्रधानाध्यापकले व्यक्त गरेका विचार हेर्दा विद्यालयको आधारभूत तहमा नियमित रूपमा आन्तरिक मूल्याङ्कन हुने गरेको देखिन्छ । विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन के गर्नु पर्ला भन्ने अर्को प्रश्नमा प्रधानाध्यापकले विद्यालयमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकबिच परस्पर समन्वय र सहकार्य हुनुपर्ने बताएका छन् । यदि शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकबिच परस्पर समन्वय र सहकार्य हुन नसके विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन कठिनाइ हुने र विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन आफूले अभिभावकसँग बेलाबेलामा आवश्यक शैक्षिक तथा अन्य परामर्श लिने गरेको र अभिभावकहरूले दिएका सल्लाहबमोजिम कार्य गर्ने गरेको अनुभव सुनाएका छन् । प्रधानाध्यापकले विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावक सबैले आआफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा पूरा गरे विद्यालयमा शिक्षक तथा विद्यार्थीको हाजिरी कडाइका साथ लागु गर्न सकिने, शिक्षक र विद्यार्थीको उपस्थिति बढाउन सकिने र शैक्षणिक कार्यकलापलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन सकिने समेत बताए । यसरी सूचक प्रधानाध्यापकहरूले प्रस्तुत गरेका विचार हेर्दा आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले शिक्षण सिकाइ कार्यकलापमा निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्न सकिने देखिन्छन् ।

सहभागी नेपाली विषय शिक्षकका दृष्टिकोण

प्रस्तुत अध्ययनमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भनी कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिकाभित्रका नमुना छनोटमा परेका दसओटा विद्यालयका नेपाली विषयका शिक्षकलाई खुला प्रश्नावलीका माध्यमबाट आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पार्दछ भनी सोधिएको प्रश्नमा शिक्षकहरूले आ-आफ्ना दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार आन्तरिक मूल्याङ्कन शिक्षण सिकाइ कार्यकलापलाई कक्षाकोठामा कार्यान्वयनका क्रममा गरिने निरन्तर वा सुधारात्मक मूल्याङ्कन भएको यसले विद्यार्थीको अन्तरनिहित क्षमताको लेखाजोखा गर्ने काम गर्ने गरेको बताएका छन् । विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन विद्यालय प्रशासनले निर्धारित समयमा मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू, प्रश्नपत्र टाइपिङ कार्य, उत्तरपुस्तिका, रेर्कड फाइलहरू समयमा नै उपलब्ध गराउनु पर्ने बताएका छन् । यस्ता कार्यले विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन हुने र

विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि के कस्तो भई रहेको छ भनी अभिलेखीकरण गर्न समेत सजिलो हुने विचार शिक्षकहरूको राखेका छन् ।

आफूहरूले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन विद्यालयमा विषयगत उपसमिति गठन गरिएको, महिनामा एक पटक उक्त समितिको नियमित बैठक बसी विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि के कसरी बढाउन सकिन्छ भन्नेबारेमा विषयत समितिमा छलफल हुने गरेको अनुभव बताए । विषय शिक्षकलाई विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा तपाईले के कस्ता चुनौतीहरू भोग्नु भएको छ भनी सोधिएको अर्को प्रश्नमा सबैजना शिक्षकले प्रस्तुत गरेका विचार मिलेका छन्, जसमध्ये विद्यार्थीहरूले समयमा र नियमित रूपमा गृहकार्य नगर्नु, कक्षा कार्यमा रूचि नदेखाउनु, प्रश्न सोध्दा हेलचेक्याइँ गर्नु, साप्ताहिक कक्षा कार्य एकाइ परीक्षा र मासिक परीक्षामा न्युन सहभागिता हुने कुरा सबैभन्दा ठुलो चुनौतीका रूपमा देखापरेको अनुभव सुनाए । त्यस्तै आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ? भन्ने एक अर्को प्रश्नमा सबै विषय शिक्षकले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमका प्रभाव पार्नसक्ने बताए । आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीले आफूले गरेको गल्ती तथा कमजोरी समयमा नै थाहा पाई सुधार गर्ने मौका पाउँछन् भने शिक्षकले पनि आफ्नो शिक्षण कार्यलाई समयअनुसार परिवर्तन र परिमार्जन गर्ने अवसर पाउने बताए । आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ कार्यकलापमा बढी सकारात्मक प्रभाव पार्ने र विद्यार्थीमा परीक्षाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास हुने, आ-आफ्ना कमजोरी पहिचान गरी सुधार गर्ने मौका पाउँने भएकाले विद्यार्थीको नियमित रूपमा आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

सहभागी विद्यार्थीका दृष्टिकोण

प्रस्तुत अध्ययनमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा के कस्ता प्रभाव पारेका छन् भनी कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिकाभित्र नमुना छनोटमा परेका दसओटा विद्यालयमा कक्षा आठमा अध्ययन गर्ने चालिसजना विद्यार्थीहरूलाई खुला प्रश्नावलीका माध्यमबाट आधारभूत तहमा हुने आन्तरिक मूल्याङ्कनले तपाईहरूको सिकाइ उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा उनीहरूले पस्तुत गरेको विचारको विश्लेषण गरिएको छ । उनीहरूले आन्तरिक मूल्याङ्कनले आफूहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमका प्रभाव पारेको बताएका छन् । विषय शिक्षकले तपाईहरूको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्नु हुन्छ कि हुदैन भन्ने अर्को प्रश्नमा सबैजना विद्यार्थीले प्रायजसो शिक्षकले गर्ने गरेको बताए तर कसरी गर्नु हन्छ भनी सोधिएको अर्को प्रश्नमा हरेक शिक्षकले आ-आफ्नो तरिकाले अलगअलग किसिमबाट आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने गरेको अनुभव बताए । उनीहरूले आन्तरिक मूल्याङ्कनअन्तर्गत कसैले मौखिक र

लिखित प्रश्न सोध्ने, कसैले कक्षा कार्य गर्न लगाउने, कसैले गृहकार्य लेख्न लगाउने र कसैले अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्न लगाउने, अतिरिक्त क्रियाकलापअन्तर्गत विद्यालयको परिसर सरसफाइ गर्ने, फूलबारी रोप्ने, गोडमेल गर्ने, हाजिरी जवाफ, वादविवाद, वक्तृत्वकला, निबन्ध लेखन, चिठी लेखन, संवाद, सडक नाटक, पढाइप्रति अभिरूचि जगाउने खालका जनचेतनामूलक लघु नाटक आदि कार्यकलाप गराउने गरेको अनुभव बताए ।

विद्यालयका प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षकबाट नियमित रूपमा तपाईहरूको कक्षा अवलोकन हुने गरेको छ कि छैन भन्ने फरक प्रश्नमा उनीहरूले प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षकबाट नियमित रूपमा कक्षाकोठाको अवलोकन तथा निरीक्षण नहुने गरेको बताए । प्रधानाध्यापकले भने कहिलेकाँही कुनैकुनै कक्षाकोठा अवलोकन गर्ने गरेको बताए तर विद्यालय निरीक्षकबाट भने अहिलेसम्म कुनैपनि कक्षाकोठाको अवलोकन नभएको अनुभव सुनाए । उनीहरूले प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षणबाट यदि नियमित रूपमा आफूहरूको कक्षाकोठाको अवलोकन भए शिक्षकको शिक्षण कार्यमा समेत नवीनता आउने अपेक्षा राखका छन् । कुन विषय शिक्षकले गरेको आन्तरिक मूल्याङ्कन तपाईहरूलाई सबैभन्दा राम्रो लाग्दछ र किन भन्ने अर्को प्रश्नमा सबैजसो विद्यार्थीले नेपाली विषय शिक्षकले गरेका हरेक आन्तरिक मूल्याङ्कन सबैभन्दा राम्रा लाग्ने गरेका बताए किनभने नेपाली विषय शिक्षकले खेल, गायन, वक्तृत्व, हाजिरीजवाफ, समूह कार्य, नृत्य कार्य आदिका माध्यमबाट आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने भएकाले पनि अरू शिक्षकहरूले गरेका भन्दा राम्रो लाग्ने गरेको अनुभव बताए ।

यसरी आधारभूत तहमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभावसम्बन्धी सहभागी प्रधानाध्यापक, नेपाली विषय शिक्षक र विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गरेका दृष्टिकोण हेर्दा सबै सहभागीहरूले आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने गरेको कुरा बताएका छन् । विद्यालय प्रशासन, विद्यालय निरीक्षक, विषयगत शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी आदि सबैले आ-आफ्नो जिम्मेवारी कुसलतापूवक निर्वाह गरे शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा आन्तरिक मूल्याङ्कनभित्र देखापर्ने विभिन्न प्रभावलाई सहजै रूपमा न्युनीकरण गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन विद्यालय प्रशासनका साथै विषयगत शिक्षकको पनि अहम भूमिका रहने देखिन्छ । प्रधानाध्यापकले शिक्षण कार्यका लागि आवश्यक स्रोत साधनको उपलब्धता समयमा नै गराइ दिए र विषयगत शिक्षकले नियमित रूपमा आफ्ना शैक्षणिक गतिविधिमा सुधार ल्याई शिक्षण कार्य गरे तथा विद्यालय निरीक्षकबाट विद्यालय

प्रशासन र कक्षाकोठाको नियमित जसो अवलोकन र निरीक्षण भए विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि सजिलै बढाउन सकिने देखिन्छ ।

मूल्याङ्कनसम्बन्धी सहभागीका दृष्टिकोण

शिक्षण सिकाइ कार्यकलापमा आन्तरिक मूल्याङ्कन विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि मापन गर्ने एक महत्त्वपूर्ण आधार हो । प्रस्तुत अध्ययनमा आधारभूत तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन के कसरी गर्ने गरिन्छ वा हुने गरेको छ भनी नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, विषय शिक्षक र विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गरेका विचारलाई विश्लेषणात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन सम्बन्धमा दसजना प्रधानाध्यापकले व्यक्त गरेका विचारको विश्लेषण गरिएको छ । जसअन्तर्गत शैक्षिक सत्र शुरू भएको अवस्थादेखि नै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँगसँगै विद्यार्थीहरूले भाषा सिकाइमा के कति क्षमता हासिल गरे भनी गरिने कार्य आन्तरिक मूल्याङ्कन हो । यसमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि मापन गर्न लिइने लिखित परीक्षाका साथै अतिरिक्त क्रियाकलाप (ECA) र (CCA) अन्तर्गत गरिने सम्पूर्ण कार्य नै आन्तरिक मूल्याङ्कनअन्तर्गत पर्ने गर्दछन् । नेपाली विषय शिक्षकले आन्तरिक मूल्याङ्कन भनेको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई कक्षाकोठामा कार्यान्वयनका क्रममा गरिने निरन्तर वा सुधारात्मक उद्देश्य परिपूर्ति गर्न उपयोग गरिने मूल्याङ्कन हो । यसले विद्यार्थीको अन्तरनिहित क्षमताको लेखाजोखा गर्ने कार्य गर्दछ । आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्न विद्यालय प्रशासनले मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्री जस्तैः प्रश्नपत्रको निर्माण, टाइपिङ कार्य, उत्तरपुस्तिका निर्माण, अभिलेखीकरण फाइल उपलब्ध गराउने गरेको र सबैजसो शिक्षकहरूले विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने गरेको अध्ययनमा देखियो ।

अध्ययनमा प्रधानाध्यापकले नियमित र आकस्मिक तवरले कक्षाकोठाको अवलोकन गर्ने गरेको र विद्यालय निरीक्षकबाट कहिलेकाँही मात्र शिक्षकको कक्षा शिक्षणको अवलोकन हुने गरेको देखियो । विद्यार्थीहरूले पनि प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षकबाट नियमित कक्षा अवलोकन नभई कहिलेकाँही मात्र अवलोकन हुने गरेको बताए । नेपाली विषय शिक्षकले आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि विद्यार्थीलाई कक्षाकार्य, गृहकार्य दिने, प्रश्न शोध्ने, प्रत्येक शुक्रवारका दिन समूह विभाजन गरी अतिरिक्त क्रियाकलाप (जस्तैः वादविवाद, वक्तृत्वकला, हाजिरी जवाफ, चिठी लेखन, निबन्ध लेखन गायन प्रतियोगिता) आदि कार्यकलापहरू गर्ने तथा गराउने गरेको अध्ययनमा पाइयो । आन्तरिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यकलापले विद्यार्थी केही मात्रामा मात्र सन्तुष्ट रहेको पाइयो भने बढी मात्रामा असन्तुष्टि रहेको देखियो । विद्यार्थीले आन्तरिक मूल्याङ्कन एउटा मात्र विषयको नभई सबै विषयको हुनुपर्ने त्यसो भएपछि मात्र विद्यार्थीमा ज्ञानको दायरा बढ्ने र सिकाइ उपलब्धि

पनि राम्रो हुने बताएका छन् । अधिकाँश विद्यार्थीहरूले शिक्षकले गर्ने आन्तरिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यकलाप पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका पाठ्यपुस्तकभित्रका अभ्यासका मात्र नभई पाठ्यपुस्तक बाहिरबाट पनि गराउनु पर्ने बताएका छन् । उनीहरूले पाठ्यपुस्तकभन्दा बाहिरबाट गरेको वा गराएको भए अझै प्रभावकारी हुने राम्रो कुरा बताएका छन् । त्यतिमात्र नभई आफूहरूको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षक दुवैको उपस्थिति नियमित भएको भए अझै राम्रो हुने धारणा विद्यार्थीहरूले राखेका छन् । यसरी आन्तरिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी प्रधानाध्यापक, नेपाली भाषा शिक्षक र विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गरेका विचारलाई हेर्दा आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका सिकाइ उपलब्धि बढाउन आन्तरिक मूल्याङ्कन अति महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा मात्र नभई प्रधानाध्यापक र विद्यालय निरीक्षको अवलोकन गर्ने शैली, शिक्षकको शिक्षणीय कला तथा समग्र शिक्षण सिकाइ कार्यकलापमा सुधार गर्न, विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन, विद्यार्थीमा भाषिक तथा सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गर्न आधारभूत तहमा आन्तरिक मूल्याङ्कन हुनुपर्ने आवश्यक पर्ने देखिन्छ ।

शैक्षिक उपलब्धिसम्बन्धी सहभागीका दृष्टिकोण

विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिले शिक्षक, विद्यार्थी र विद्यालयको गरिमालाई बढाउने काम गर्दछ । शिक्षक र विद्यार्थीले शिक्षण सिकाइमा खर्चिने समय तथा विद्यार्थीले हाँसिल गरेको सिकाइ उपलब्धिका बिच अनुन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनका आधारमा शिक्षण सिकाइमा व्यतीत गर्ने समय बढेमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढ्ने र समय घटेमा सिकाइ उपलब्धि घट्ने गरेको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले हालै प्रकाशित गरेको (सन् २०२४) कक्षा आठको नतिजाले पनि सामुदायिक। विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि संस्थागत विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको दाँजोमा कम देखाएको छ । विद्यालयमा खाली कक्षा नहुनेको दाँजोमा खाली समयको सदुपयोग नगर्ने विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि उल्लेख्य मात्रामा कम रहेको देखिएको छ । यस तथ्यका आधारमा पनि विद्यालयमा हुने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यालयमा विद्यार्थी नियमित रूपमा उपस्थित भए नभएको रेकर्ड हेर्न, शिक्षक तथा विद्यार्थीको हाजिरी हेर्न, कुन विद्यार्थी निर्धारित समयमा विद्यालयमा आउने वा जाने गर्दछ भनी हेर्न तथा अन्य विविध अतिरिक्त कार्य गर्न आन्तरिक मूल्याङ्कनले सहयोग पुऱ्याउने गरेको देखिन्छ । त्यतिमात्र नभई शिक्षण सिकाइ कार्यकलापलाई प्रभावकारी तथा उपयोगी बनाउन आन्तरिक मूल्याङ्कन सहजीकरण हुने देखिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षकबाट आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्नुका साथै

विद्यार्थीले आफ्ना कमी कमजोरी समयमै सुधार्ने मौका समेत पाउँने बताए भने शिक्षकलाई पनि शिक्षण कौशलमा सुधार गर्ने अवसर पाउनुका साथै विद्यार्थीको सिकाइगत क्षमता थाहा पाउँन सजिलो हुने बताए ।

समाधानसम्बन्धी सहभागीका दृष्टिकोण

हरेक समस्याको समाधान हुने गर्दछ । समाधान विनाको समस्यालाई कुनै पनि क्षेत्रमा समस्याका रूपमा लिन सकिदैन् । आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने समस्या तथा प्रभाव र त्यसको समाधान कसरी गर्न सकिएला भनी प्रधानाध्यापक, नेपाली विषय शिक्षक र विद्यार्थीहरूलाई मौखिक प्रश्नका आधारमा मत सङ्कलन गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ । आधारभूत तहमा विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा के कस्ता समस्याहरू आउने गरेका छन् र तिनको समाधान कसरी गर्न सकिएला भनी प्रधानाध्यापकलाई सोधिएको प्रश्नमा प्रधानाध्यापकहरूले साझा विचार प्रस्तुत गरेका छन् । जसअन्तर्गत एकदेखि आठ कक्षासम्म नेपाल सरकारको निशुल्क शिक्षा दिने नीति भएका कारण परीक्षा शुल्क लिन नपाइने र परीक्षा शुल्क नलिई मूल्याङ्कन गर्दा समस्या आउने गरेको बताएका छन् । विद्यार्थीबाट लिइने परीक्षा शुल्कका लागि नगरपालिकाको भर पर्नुपर्ने भएकाले पनि समस्या आउने गरेको बताएका छन् । विभिन्न शीर्षकमा बनाइएका विभिन्न प्रकारका मूल्याङ्कन विधि र राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार केही शिक्षकहरूले एकनाश तरिकाले मूल्याङ्कन गरी दिँदा विद्यार्थीको वास्तविक ज्ञानको सक्षमता निर्धारण गर्न नसकिने भएकाले समस्या आउने गरेको बताए ।

त्यस्तै नेपाली भाषा शिक्षकहरूले विद्यार्थीले निर्धारित समयमा र नियमित रूपमा गृहकार्य नगर्नु, कक्षा कार्यमा रूचि नदेखाउनु, प्रश्न सोध्दा हेलचेक्र्याइँ गर्नु, साप्ताहिक, एकाइ, मासिक र अद्धवार्षिक परीक्षामा न्युन सहभागिता हुनु आदि प्रमुख समस्या भएका र यिनीहरूले विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कनमा कठिनाइ सिर्जना गर्ने बताए । कतिपय विद्यार्थीहरूको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएकाले नियमित रूपमा कक्षामा उपस्थित हुन नसक्नु पनि प्रमुख समस्याका रूपमा देखापरेको बताए । आर्थिक अवस्थाका कारण उनीहरूले आफूलाई आवश्यक पर्ने कापी, कलम, किताबका साथै शिक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न शैक्षणिक सामग्रीहरूको उपयोग गर्न नसक्ता आन्तरिक मूल्याङ्कनमा समस्या आउने गरेको बताए । आन्तरिक मूल्याङ्कनमा देखिएका विभिन्न समस्याहरूको समाधान गर्न निश्चित कक्षा समूह र तहका लागि पूर्व निर्धारित साधनको प्रयोग गर्नुपर्ने, कक्षा, एकाइ, परीक्षा, अवलोकन आदि कार्यमा सुधार गर्नुपर्ने बताए । उपलब्ध मापदण्ड र विधिअनुसार, तहगत रूपमा सक्षमता मूल्याङ्कन विधिपूर्वक सहकर्मी शिक्षकले गरेमा सहजै समाधान हुन सक्ने कुरालाई पनि नकार्न नसकिने बताए । नेपाली भाषा शिक्षकका दृष्टिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक

प्रभाव पर्ने भएकाले विद्यार्थीमा पढाइप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गर्नुपर्ने र विद्यार्थीले आफूले गर्ने गल्ती तथा कमजोरीको पहिचान गरी सुधार गर्ने मौका पाउँने बताए । शिक्षकले पनि विद्यार्थीको पटकपटक आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने अवसर प्राप्त गर्ने र विद्यार्थीमा पनि पढाइमा रूचि जागृत हुने, पढाइप्रति मोह जगाउने, सकारात्मक पुर्नबल दिई पढ्नका लागि उत्प्रेरणा जगाउने बताए । यस्ता प्रकारका कार्यले विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा देखापर्न सक्ने विभिन्न समस्याहरू बिस्तारै दूर भएर जाने बताए ।

विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्न अतिरिक्त क्रियाकलापले विशेष सहयोग पुऱ्याउँछ । जसअन्तर्गत विद्यालयको परिसर सरसफाइ गर्ने, फूलबारी रोप्ने तथा गोडमेल गर्ने, हाजिरी जवाफ, वादविवाद, वक्तृत्व, निबन्ध लेखन, चिठी लेखन, संवाद, सडक नाटक, पढाइप्रति अभिरूचि जगाउने, जनचेतनामूलक लघु नाटक आदि कार्यकलाप गराइने गरिन्छ । अन्य विषयका शिक्षकका दाँजोमा नेपाली विषयका शिक्षकले आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्दा अपनाउने तौर तरिका औंधी राम्रो लागेको विद्यार्थीहरूले बताएका छन् । नेपाली विषय शिक्षकले विद्यार्थीको समूह विभाजन गरेर अतिरिक्त कार्यकलाप गर्ने गरेकाले पनि सबै विद्यार्थीहरूले समान किसिमले सिक्ने अवसर पाउने गरेका र सबैको उपस्थिति समान किसिमले हुने गरेकाले पनि शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रभावकारी हुने गरेको बताएका छन् ।

निष्कर्ष

आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र तत्पश्चात प्राप्त शैक्षिक उपलब्धिले विद्यार्थीको व्यवहारमा आएको परिवर्तनलाई महत्त्वका साथ हेर्दछ । आन्तरिक रूपमा गरिने मूल्याङ्कनले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल भए नभएको कुरालाई केन्द्रविन्दुमा राखी समग्र शैक्षिक कार्यक्रमको लेखाजोखा गर्न सहज पुऱ्याउँछ । शिक्षण सिकाइ कार्यकलापले बालबालिकाहरूमा देखापरेका व्यवहारिक परिवर्तनबारे थाहा पाउन, शैक्षिक प्रगति अवनती पत्ता लगााउन, विद्यार्थीको सिकाइ स्तरको अवस्था पहिचान गर्न आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीले प्राप्त गरेका ज्ञान, सिप र अभिवृद्धिको लेखाजोखा गर्दै आवश्यकताअनुसार उपचारात्मक सहयोग उपलब्ध गराउँन र अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्न निरन्तर मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा बढी प्रभाव पार्दछ । विद्यार्थीमा मूल्याङ्कनको प्रभाव सकारात्मक परेको छ भने सिकाइ उपलब्धि राम्रो हुने र मूल्याङ्कनको प्रभाव यदि नकारात्मक परेको छ भने सिकाइ उपलब्धिमा अवरोध भई सिकाइ पनि नराम्रो हुने गर्छ । बालबालिकाहरूका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कन सिकाइमा देखिएका विविध समस्याहरू सुधार गर्ने, शिक्षण सिकाइ कार्यकलापका सम्पूर्ण प्रक्रियामा सुधार गर्ने,

विद्यार्थीको शैक्षिक स्तर थाहा पाउने, विद्यार्थीमा देखिएका विभिन्न कमी कमजोरी केलाई सुधारका लागि पृष्ठपोषण दिने, विद्यार्थीको क्षमता र कमजोरी पत्ता लागाउने, विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति अभिप्रेरित गर्ने र समग्र शैक्षिक प्रणालीमा आवश्यक सुधार गर्न आन्तरिक मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनभित्र निरन्तर मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई बढी महत्त्वका साथ हेरिएको कुरा सूचक प्रधानाध्यापक, शिक्षकका विचारमा स्पष्ट भएको पाइन्छ । सूचकका अनुसार विद्यार्थीमा सिकाइको स्तर पत्ता लगाउन, कम सिकेका वा सिक्न नसकेका विद्यार्थीहरूका लागि सुधारात्मक शिक्षण अभ्यासमा जोड दिन, विद्यार्थीलाई भाषिक सिप सिक्नका लागि अभिप्रेरित गर्न सहयोग पुऱ्याउने कुरा स्पष्ट देखिन्छ । वहाँहरूका दृष्टिमा आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा धेरैजसो सकारात्मक प्रभाव पार्ने भएकाले शैक्षिक क्षेत्रमा यसको बढी महत्त्व रहेको देखिन्छ । निरन्तर मूल्याङ्कन हुने विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि राम्रो भएको पाइन्छ । कक्षाकोठामा आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्न विद्यार्थीलाई कक्षा कार्य गराउने, परियोजना कार्य गर्न लगाउने, व्यवहार परिवर्तनसम्बन्धी कार्य गर्ने, सिर्जनात्मक कार्य गर्न लगाउने, हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता सञ्चालन गर्न लगाउने, विद्यालयको हाता सरसफाइ गर्न लगाउने गरेको पाइन्छ । यसरी माथिका विभिन्न तथ्य तथा विश्लेषणका आधारमा आधारभूत तहमा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइ उपलबिधमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष प्रभाव पारी विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, बिष्णुप्रसाद (२०७६). *निम्न माध्यमिक तह अध्यापन अनुमति पत्र परीक्षा दर्पण.* आशिष बुक हाउस ।

आचार्य, पदमराज (२०७५). *प्राथमिक शिक्षक अध्यापन अनुमति पत्र दिग्दर्शन.* पैरवी प्रकाशन ।

गोतामे, विष्णुप्रसाद (२०७०). *शिक्षक तालिमको प्रभावकारिताले सिकाएका पाठहरू.* शिक्षा, पृ. १२७-१४० ।

नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान.* कानुनी किताव व्यवस्था समिति ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६९). *आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६–८).* सानोठिमी ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७). *प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षाको पाठ्यक्रम.*सानोठिमी

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७). *आधारभूत शिक्षा (कक्षा ६–८) पाठ्यक्रम.* सानोठिमी ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६).*राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप.* सानोठिमी ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द (२०७६). *स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन.* सानोठिमी ।

पुनवार्स नगरपालिका (२०७८). *विद्यार्थी मूल्याङ्कन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि.* ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश (२०७५). *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति,* काठमाडौँ : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन ।

पौडेल, वनिता (२०६५). *प्राथमिक तहका शिक्षकहरूको पेसागत दक्षताको स्थिति.* अप्रकाशित शोधपत्र. पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

पौडेल, लेखनाथ, खनाल, पेशल र अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६६). *शैक्षिक मनोविज्ञान,* कीर्तिपुरः सनलाइट प.

शर्मा, गोपीनाथ (२०७१). *नेपालको शैक्षिक इतिहास.* मकालु प्रकाशन ।

शिक्षा ऐन (२०२८) एवम् शिक्षा नियमावली (२०५९). कानुन किताव व्यवस्था समिति ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७३). विद्यालय क्षेत्र विकास योजना. शिक्षा मन्त्रालय ।

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधिको उपयोग

नारायणप्रसाद पन्थ, पि.एचडी.

उपप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, त्रि. वि.

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Dr. Narayan Prasad Pant, panthanarayan25@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0006-0535-1151
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80144

लेखसार

सृजनात्मक कृति कला हो । कृतिको शिल्प, तत्त्व र प्रयोजनको विवेचना गर्ने ग्रन्थ कलाशास्त्र हो । त्यसैले काव्य वा साहित्य कला हो र त्यसको सम्बन्धमा सूक्ष्म विचार गर्ने समीक्षणात्मक कृतिलाई साहित्यशास्त्र भनिन्छ । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित यस लेखमा रुपन्देही जिल्लाका पाँचओटा क्याम्पसमा नेपाली अध्यापन गर्ने दशजना शिक्षकहरूलाई सहभागीका रूपमा लिइएको छ । यसका निम्ति निर्दिष्ट शिक्षकसँग अन्तरवार्ताद्वारा तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । यस कार्यका लागि द्वितीयक स्रोतका रूपमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सैद्धान्तिक सामग्री सङ्कलन गरी उक्त तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ । शिक्षकले बताएअनुसार साहित्यशास्त्र शिक्षणलाई भाषाशिक्षण तथा साहित्यशास्त्र सम्बद्ध विषयवस्तुको सिकाइसँग जोड्नु आवश्यक छ । विद्यार्थीका शैक्षिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तरअनुसार समयसापेक्ष हुने गरी विषयवस्तु छनोट र स्तरण गर्नुपर्दछ । यस अध्ययनमा कक्षाको परिस्थिति, साहित्यशास्त्र सम्बद्ध विषयवस्तुको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधि अँगाल्न सकिने शिक्षकका अनुभव रहेको निचोड निकालिएको छ । त्यसैले यो अध्ययन शिक्षक, विद्यार्थी, साहित्यप्रेमी तथा पाठकवर्गलाई उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : आलोचनात्मक दृष्टिकोण, कलापक्ष, समालोचना प्रणाली, समीक्षणात्मक कृति ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

साहित्यशास्त्रले साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दछ । यसको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीमा साहित्यको विवेचनाका लागि सुझ तथा अन्तर्दृष्टि पैदा गरी साहित्य लेखनका लागि आवश्यक कलापक्षको बोध गराउनु हो । साहित्यका सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई साहित्यशास्त्र भनिन्छ । सृजनात्मक कृति कला हो । त्यस्तो कृतिको शिल्प, तत्त्व र प्रयोजनको विवेचना गर्ने ग्रन्थ कलाशास्त्र हो । काव्य वा साहित्य कला हो र त्यसको सम्बन्धमा सूक्ष्म विचार गर्ने समीक्षणात्मक कृति साहित्यशास्त्र हो । यसको जन्म सृजनशील प्रतिभाबाट र आस्वादनशील प्रतिभाबाट हुन्छ । पूर्वीय साहित्यमा *काव्य* भन्नेको साहित्य भनेर बुझिने बृहत् अर्थमा *काव्य* शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यसको प्रयोजन सिर्जनात्मक तथा साहित्यिक लेखनकै परिभाषा, कारक वा हेतु र उद्देश्य रहेको हुन्छ ।

साहित्य शब्द *काव्य* शब्दभन्दा पछि व्यवहारमा आएको भए पनि यसले समग्र वाङ्मय जगत्सँग सम्बन्धित भाषिक लेख रचना र रागात्मक पक्षसँग सम्बन्धित विशिष्ट लेख रचनाहरूलाई समेट्न सक्ने स्थितिमा रहेको देखिन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०६९, पृ.२) । यसबाट रचनालाई विश्लेषणात्मक ढङ्गले हेर्ने, मनन गर्ने र गुण दोष पत्ता लगाउने आधार प्राप्त गर्न सकिन्छ । साहित्यिक कृतिलाई स्थापित सिद्धान्तका आधारमा मिले नमिलेको हेर्ने आधार प्राप्त हुन्छ ।

काव्य वा साहित्य कला हो र त्यसको सम्बन्धमा सूक्ष्म विचार गर्ने समीक्षणात्मक कृति साहित्यशास्त्र हो । एउटाको जन्म कारयित्री (उत्पादनशील वा सृजनशील) प्रतिभाबाट हुन्छ र अर्काको जन्म भावयित्री (आस्वादनशील वा उपभोगशील) प्रतिभाबाट (उपाध्याय २०६७, पृ. ३) हुन्छ । पूर्वीय साहित्यमा 'काव्य' भन्नाले साहित्य भनेर बुझिने बृहत् अर्थमा 'काव्य' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको प्रयोजन सिर्जनात्मक तथा साहित्यिक लेखनकै परिभाषा, कारक वा हेतु र उद्देश्य हो । यसमा देखिने काव्य दोष, छन्दजस्ता विभिन्न काव्य-तत्त्व अनि अलङ्कार, रीति, वक्रोक्ति र औचित्य-सिद्धान्तहरूको प्रतिपादनले काव्यका अनेक पक्षीय सूक्ष्म विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । मुख्यतः काव्य-लक्षणमा काव्यको अनेक कोणबाट चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ । काव्य-हेतुमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासको चर्चा गर्दै उत्कृष्ट काव्य सृजनाका लागि प्रतिभाको आवश्यकता देखाइएको छ भने व्युत्पत्ति सामर्थ्यले बौद्धिक रचना सिर्जना गर्न सक्ने जनाइएको छ जुन आधुनिक प्रयोगवादी रचनाहरूमा बढी लागू हुन सक्छ । काव्य-प्रयोजनमा पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) का अतिरिक्त यश, व्यवहारिक ज्ञान, कान्तासम्मित उपदेश आदि कुराको प्रतिपादन गरिएको छ (पौडेल, २०५७, पृ. १६५) । साहित्य भावको कलात्मक प्रकटीकरण र विशिष्ट प्रयोग हो ।

साहित्यशास्त्रमा काव्य परिभाषा, काव्य हेतु, शब्दशक्ति, काव्यगुण, काव्यदोष, रस सम्प्रदाय, रसनिष्पत्तिका प्रमुख मान्यता, उत्पत्तिवाद, साधारणीकरण, नवरस, अलङ्कार, रीति, गुण, ध्वनि, वक्रोक्ति सम्प्रदाय र पाश्चात्य वादहरू एवम् समालोचनाजस्ता विषयको अध्ययन गरिन्छ ।

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु रहेको छ । उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्राज्ञिक समस्या रहेको छ । साहित्यशास्त्रका विषयमा थुप्रै अध्ययन तथा अनुसन्धान भएका छन् । उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान तथा विश्लेषण गरी उपयोगका बारेमा यसलाई स्पष्ट पार्ने अध्ययनको अभाव रहेका परिप्रेक्ष्यमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । यस लेखबाट उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधिको उपयोगका बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अनुसन्धाता, विद्यार्थी तथा जिज्ञासु पाठक लाभान्वित हुने हुँदा यसको उपादेयता स्पष्ट हुन्छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि रुपन्देही जिल्लामा रहेका पाँचओटा क्याम्पसहरू सहिद नारायण पोखेल बहुमुखी क्याम्पस, पर्रोहा बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, सिद्धार्थ बहुमुखी क्याम्पस र भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस गरी जम्मा पाँचओटा क्याम्पसमा नेपाली विषय अध्यापन गर्ने दुई दुई जनाका दरले दशजना शिक्षकलाई सहभागी गराइएको छ । नेपाली विषय शिक्षकसँग भेटघाट गरी ब्ली र टेलर (सन् २००२) ले भनेझैं अन्तरवार्ता गरी तथ्य सङ्कलन गरिएका छन् । उक्त तथ्यहरूलाई गुणात्मक अनुसन्धानको ढाँचाअनुसार उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधिको उपयोगको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा अनुसन्धानको नैतिक पक्षलाई ध्यान दिँदै नेपाली विषय शिक्षकको नाम उल्लेख नगरी सङ्केतका आधारमा उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरिएका छन् । सहभागी शिक्षकहरूलाई शिक्षक एक, शिक्षक दुई, शिक्षक तीन, शिक्षक चार गरी क्रमशः शिक्षक दश गरी सङ्केत गरिएको छ । यही सङ्केतका आधारमा साझा धारणा प्रस्तुत गरी आवश्यकताअनुसार व्यक्तिगत धारणा उल्लेख गरिएका छन् । यस लेखमा आवश्यक सामग्री पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलन गरी सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसबाट निकै थोरै मात्रामा चर्चा गरिएका उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचानसँग सम्बद्ध तथ्य प्राप्त गरिएको छ । यस लेखमा उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी तथ्यपरक विश्लेषण तथा निरूपण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्यशास्त्रले साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ । साहित्यशास्त्र शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीमा साहित्यको विवेचना र विश्लेषणका लागि सुझ तथा अन्तर्दृष्टि पैदा गरी साहित्य लेखनका लागि आवश्यक हुने कलापक्षको बोध गराउनु रहेको हुन्छ । यसबाट पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका पद्धतिहरू, साहित्यिक मान्यता, विधागत स्वरूप र तत्त्वहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । "रस, भाव, ध्वनि, रीति, वृत्ति, गुण, अलङ्कार, औचित्य, वक्रोक्ति जस्ता दर्जनौँ विशेषताद्वारा अनुप्राणित कपिकल्पना प्रस्तुत काव्यको समीचीन रूपमा समीक्षा गर्ने शास्त्र काव्यशास्त्र, लक्ष्यशास्त्र, अलङ्कारशास्त्र, साहित्यशास्त्र नामबाट पनि प्रसिद्ध छ" (ढकाल, २०६७, पृ. (क) । अङ्गेजी भाषामा प्रयुक्त लिटरेचर (Literature) एउटै शब्दले साहित्यलाई बुझाउँछ । साहित्यशास्त्र र कला दुवै हो । त्यसैले साहित्य वा काव्य शब्द नै बढी प्रचलित पाइन्छ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०७२ अनुसार साहित्य - ना. सं.१. सहित हुनाको भाव, गुण वा अवस्था; साथ रहेको स्थिति । २. कुनै देश वा जातिको व्यावहारिक वा भावनात्मक विषयसम्बन्धी ग्रन्थ, लेख आदि, वाङ्मय । ३. जीवन जगत्सँग सम्बद्ध विविध विषयमा सौन्दर्य, रूप, गुण, भावुकता आदिका दृष्टिले अभिव्यक्त हुने वा रचिने हृदयस्पर्शी लेख, ग्रन्थ आदि । ४. इतिहास, पुराण, पुराकथा वा समाज आदिबाट उपजीव्य वस्तु लिएर रस, छन्द, अलङ्कार आदिले यथासम्भव सजाई रचिएको गद्य वा पद्यकृति; काल्पनिक र भावुकतापूर्ण पद्यमय वा गद्यमय रचना (कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, नाटक, कथा, उपन्यास आदि) । ५. परस्पर सापेक्ष पदको एउटै क्रियामा हुने अन्वय । ६. गद्य वा पद्य कृतिहरूबाट हुने रसको आस्वाद । कार- ना.साहित्यका ग्रन्थहरू लेख्ने व्यक्ति, गद्य वा पद्य कृतिको रचयिता, कवि वा गद्यकार, लेखक । साहित्यानुरागी - वि. साहित्यमा अनुराग राख्ने, साहित्य प्रेमी (पृ. १२६९) । नेपाली बृहत् शब्दकोष, २०७२ अनुसार शास्त्र- ना. सं १. सम्बन्धित गहन ज्ञानका साथै सर्व साधारणको कल्याण तथा अनुशासनका नियम विधान लेखिएको वा समष्टि अध्ययनको सञ्चित भण्डार भएको विशेष ग्रन्थ (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, छन्द, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गन्धर्व वेद, अथर्व वेद, मीमांसा, न्याय, धर्मशास्त्र, पुराण र अर्थशास्त्र गरी अठार प्रकारका) । २. कुनै विषयसम्बन्धी आवश्यक तथा गूढ र ज्ञातव्य कुरा क्रमपूर्वक लेखिएको ग्रन्थ; विज्ञान । ३. यथार्थ वा वास्तविक ज्ञान, विद्या; सिद्धान्त ग्रन्थ । - कार - वि. शास्त्र, विशेषत : धर्मशास्त्रको रचना गर्ने । शास्त्रको ज्ञाता; शास्त्र जान्ने । - दर्शी- वि. शास्त्रज्ञ । - विद्- वि. शास्त्रको ज्ञाता; शास्त्रज्ञ । विहित- वि. शास्त्रमा बताइए

अनुसारको; शास्त्र सम्मत । - सङ्गत- वि. शास्त्रमा मिल्ने; शास्त्र सम्मत । सम्मत- वि. शास्त्रको कथन वा नियम विरुद्ध नभएको, शास्त्र विहित । - सिद्ध- वि. १. शास्त्रद्वारा सिद्ध वा प्रमाणित । २. शास्त्र विहित । शास्त्रार्थ- ना. १. शास्त्रको निर्दिष्ट अर्थ वा तात्पर्य । २. शास्त्रसम्बन्धी तथा शास्त्रीय विषयमा गरिने छलफल वा तर्क वितर्क (पृ. ११८८) । यसरी सृजनात्मक कृति कला हो । त्यस्तो कृतिको शिल्प, तत्त्व र प्रयोजनको विवेचना गर्ने ग्रन्थ कलाशास्त्र हो । त्यसैले काव्य वा साहित्य कला हो र त्यसको सम्बन्धमा सूक्ष्म विचार गर्ने समीक्षणात्मक कृति नै साहित्यशास्त्र हो ।

साहित्यका विभिन्न सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्र साहित्यशास्त्र भएकाले यसबाट रचनालाई विश्लेषणात्मक ढङ्गले हेर्ने, मनन गर्ने र गुणदोष पत्ता लगाउने आधार प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसबाट साहित्यिक कृतिलाई स्थापित सिद्धान्तका आधारमा मिले नमिलेको हेर्ने आधारसमेत प्राप्त हुन्छ । संस्कृतमा साहित्यका चारओटा नाम पाइन्छ, वाङ्मय, शास्त्र, काव्य र साहित्य । अङ्गेजी भाषामा लिटरेचर (Literature) एउटै शब्दले साहित्यलाई बुझाउँछ । साहित्य शास्त्र र कलां दुवै हो तापनि शास्त्रीय रूपमा भन्दा कलात्मक रूपमा नै यो प्रिय हुनाले यसलाई सम्झनासाथ कलाको सम्झना हुन्छ । यस रूपले साहित्य वा 'काव्य शब्द नै बढी चर्चित र प्रचलित भएका छन् (ढुङ्गेल र दाहाल, २०७०, पृ ३) । साहित्यशास्त्रबाट पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका पद्धतिहरू, मान्यता, विधागत स्वरूप र तिनका तत्त्वका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । "साहित्यशास्त्रबाट विभिन्न प्रकारका पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका पद्धतिहरू, साहित्यका अनेकानेक मान्यता, विधागत स्वरूप र तिनका तत्त्वका बारेमा जानकारी लिने अवसर प्राप्त हुन्छ" (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२३५) । यसले साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म अध्ययन र विश्लेषण गर्छ । "साहित्यशास्त्रमा अलङ्कार र छन्दजस्ता विषयवस्तुको अध्ययन हुन्छ । कुनै रचनालाई विवेचनात्मक रूपले हेर्ने, मनन गर्ने, त्यसका गुणदोष पहिल्याउने र त्यसलाई अझ सुन्दर बनाउने आधारहरूको खोजी गरिन्छ" (ढकाल र खतिवडा, २०७५, पृ.१०६) । साहित्यका विविध सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई साहित्यशास्त्र भनिन्छ । यसले पूर्वीय तथा पाश्चात्य दृष्टिले साहित्यिक विधाहरूको अध्ययन गर्दछ । साहित्यशास्त्र शिक्षणको मुख्य उद्देश्य साहित्य विवेचना र विश्लेषणका लागि अन्तर्दृष्टि उत्पन्न गराउनु हो (पन्थ, २०७८) । यसरी साहित्यशास्त्रले साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दछ । यसमा अलङ्कार र छन्दजस्ता विषयवस्तुको अध्ययन हुन्छ । कुनै रचनालाई विवेचनात्मक रूपले हेर्ने, मनन गर्ने, त्यसका गुणदोष पहिल्याउने र त्यसलाई अझ सुन्दर बनाउने आधारहरूको खोजीसमेत गरिन्छ ।

प्रस्तुत लेख साहित्यशास्त्र सिद्धान्तको मान्यतामा आबद्ध भएर तयार गरिएको छ । साहित्यशास्त्र साहित्य सम्प्रदायको पनि महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । यस लेखको उद्देश्य उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी तथ्यपरक विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यसरी उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी तथ्यपरक विश्लेषण गर्ने मुख्य शोधसमस्यामा आधारित यो लेख उक्त प्राज्ञिक समस्याको समाधान खोज्नमा केन्द्रित छ ।

छलफल तथा परिणाम

प्रस्तुत लेखमा उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभव पहिचान गरी तथ्यपरक अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ :

साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभवको विश्लेषण : साहित्यशास्त्र शिक्षणमा साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । साहित्यशास्त्र शिक्षणको प्रयोजन साहित्यिक कृतिको अध्ययनबाट रसास्वादन गराउनु, साहित्यको विवेचना र विश्लेषण गर्ने क्षमताको विकास गराउनु, पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना पद्धतिसँग परिचित गराउनु, अन्तर्निहित विश्लेषण शक्तिको सम्बर्द्धन गराउनु, विवेचनात्मक लेखनको विकास गराउनु, साहित्य विवेचना र विश्लेषणमा सुझ अन्तर्दृष्टि दिएर साहित्य लेखनकलाको जानकारी गराउनु, छन्द, अलङ्कार, प्रतीक, रस, गुणजस्ता साहित्यिक तत्त्वको पहिचान गरी भाषालाई सन्दर्भ अनुकूल प्रयोग गर्ने क्षमताको विकास गराउनु हो । उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणमा विभिन्न विधि र प्रक्रियाहरू अपनाउन सकिन्छ । यसकममा यही विधि नै प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने अनिवार्य छैन । यहाँ उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभवको पहिचान गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

शिक्षक एकका अनुसार उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणमा आफूले साहित्यशास्त्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको परिस्थितिअनुरूप हाउभाउ र अभिनयद्वारा प्रभावपूर्ण ढङ्गले विषय वा प्रसङ्गलाई प्रस्तुतीकरण गर्ने गरिएको छ । शिक्षक दुईका अनुसार साहित्यको अध्ययन गरी रसास्वादन गराउने, शब्दशक्तिको पहिचान गर्न लगाउने, साहित्य तत्त्वका सम्बन्धमा परिचित गराउने, पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्य शिक्षणबारे परिचित गराउने र साहित्यिक रचनाका सुन्दर पक्ष पहिचान गरी आनन्दानुभूति गराउँदै शिक्षण गर्ने र अर्न्तनिहित क्षमताको विकास गराउने क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । शिक्षक तीनका अनुसार विश्लेषण गर्ने क्षमता उजागर गराएको, साहित्यको विवेचना गर्ने गराएको, पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना पद्धतिसँग परिचित गराएको, विश्लेषण शक्तिको सम्बर्द्धन गर्न मदत गरेको, विवेचनात्मक लेखनका प्रवृत्तिलाई विकसित गराएको, साहित्य विवेचना र साहित्य लेखन कलाको जानकारी गराउँदै कक्षाको अनुकुलताका

आधारमा शिक्षणक्रम परिवर्तन गर्ने गरिएको छ । शिक्षक चारका अनुसार साहित्यिक रचनामा प्रस्तुत भएका तथ्यहरूको जानाकारीसहित रचनामा प्रस्तुत भएका भाव र विचारहरूको पहिचान गरी तिनको उपयोगितासहित छन्द, अलङ्कार, प्रतीक, रस तथा गुणजस्ता साहित्यिक तत्त्वको पहिचान गरी भाषालाई सन्दर्भअनुकूल कक्षाको अनुकुलताका आधारमा शिक्षणक्रम परिवर्तन गर्ने गरिएको छ।

शिक्षक पाँचका अनुसार कक्षाको परिस्थिति र विद्यार्थीको स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा एकभन्दा बढी शिक्षण विधिहरू अँगाल्ने गरेको र यसक्रममा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर र प्रदर्शनलगायतका विधिलाई आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्ने गरिएको छ ।

शिक्षक छका अनुसार शिक्षणमा मौखिक र श्रव्यदृश्य सामग्रीको उपयोग गरेको, नमुनापठन, सस्वरपठन, व्याख्यात्मक, तुलनात्मक विधि एवम् समीक्षात्मक विधिद्वारा कार्यकलाप गर्ने गरिएको छ। शिक्षक सातका अनुसार सस्वरवाचन, भावपहिचान, प्रश्नोत्तर, सारांश र भावविस्तारसँग सम्बन्धित कार्यकलापहरू गराइएको छ । शिक्षक आठका अनुसार आवश्यकता हेरी विद्यार्थीहरूलाई साहित्यशास्त्रका पाठ्यविषयको अनुकरणात्मक र सिर्जनात्मक लेखनतर्फ प्रवृत्त गराइएको छ । शिक्षक नौका अनुसार शिक्षण गर्दा शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, संरचनाबोध, भावबोध र व्याख्याजस्ता क्रियाकलाप गराइएको छ । शिक्षक दशका अनुसार पूर्व तयारी, पठन वा श्रवण र पठनपश्चात्का चरणमा वर्गीकरण गरी पठन पृष्ठभूमि, उद्देश्य निर्धारण, प्रश्नको सूची, प्रश्नोत्तर, भावबोधजस्ता क्रियाकलाप गराइएको छ ।

यसरी समग्र शिक्षकका साझा धारणाका आधारमा साहित्यशास्त्र शिक्षणबाट विद्यार्थीलाई साहित्यिक कृतिको गहिरो विश्लेषण र आलोचना गर्न तथा पाठको भाषाशैली र संरचनालाई बुझ्न मदत मिलेको छ । अनुसन्धान र प्रस्तुति कौशलको विकास गर्न मदत मिलेको छ । यसबाट साहित्यिक सिद्धान्तसँग सम्बन्धित विशेषज्ञसँग अन्तर्वार्ता वा विद्यार्थीबीच बहस गराउनाले विश्लेषण र तार्किक विचार प्रस्तुत गर्न प्रेरणा प्राप्त भएको छ । अनलाइन स्रोतहरू, विद्युतीय पुस्तकहरू र डिजिटल उपकरणहरूको प्रयोग गरेर विद्यार्थीहरूलाई साहित्यिक सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्न प्रेरित गरी शिक्षण प्रक्रियालाई प्रविधिमैत्री बनाउन सहयोग मिलेको छ । शिक्षकका धारणाको निष्कर्षअनुसार स्वतन्त्र अध्ययन वा वाचन, सस्वरवाचन तथा मौन वाचनजस्ता कियाकलापबाट शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने गरेको पाइन्छ । यसका लागि अनुकरणात्मक लेखन तथा सिर्जनात्मक अभ्यास सकेत गराउने गरिएको छ । महत्त्वपूर्ण हरफहरूको प्रसङ्गसहित लिखित रूपमा तत्काल व्याख्या गर्न लगाई कक्षा शिक्षणलाई उपयोगी बनाउने गरिएको छ ।

साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधिप्रति शिक्षकका अनुभवको विश्लेषण : साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधि, प्रक्रिया र क्रमका रूपमा प्रस्तावना वा परिचय, शब्दभण्डारसम्बन्धी कठिनाइ निवारण, भावबोध वा आशय टिपोट, बोधप्रश्नोत्तर, भावार्थसम्बन्धी अभ्यास, व्याख्या, बुँदाटिपोट, मूल्याङ्कन र पुनरावृत्तिजस्ता शिक्षण क्रमका आधारमा साहित्यशास्त्र शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने गरिएको छ । अध्ययनमा आधारित वृत्तचित्र र चलचित्रको अवलोकन गराउनाले उनीहरूलाई दृश्यश्रव्य माध्यमको प्रयोगबाट सिद्धान्तहरूको गहिरो ज्ञान दिलाउन सकिएको छ । साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषण गर्न प्रेरित गर्नाले समूहिक कार्य र सामूहिक कार्यको महत्त्व बुझ्ने अवसर मिलेको छ । यसबाट साहित्यिक सिद्धान्तको प्रयोग गरेर साहित्यिक कृतिको आलोचना लेख्न सक्ने भएका छन् । यसले आफ्ना विचारहरूलाई स्पष्ट रूपमा व्यक्त गर्न र विश्लेषणात्मक क्षमताको विकास गर्न मदत मिलेको छ । साहित्यिक सिद्धान्तहरूको अध्ययन र तिनको प्रयोगका सन्दर्भमा विचार-विमर्श गर्ने मौका प्राप्त गरेका छन् । साहित्यिक सिद्धान्तसँग सम्बन्धित विशेषज्ञसँग अन्तर्वार्ता वा विद्यार्थीबीच बहस गराउनाले गहिरो विश्लेषण र तार्किक विचार प्रस्तुत गर्न प्रेरणा दिन सकिएको छ । अनलाइन स्रोतहरू, विद्युतीय पुस्तकहरू र डिजिटल उपकरणहरूको प्रयोग गरेर विद्यार्थीहरूलाई साहित्यिक सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्न प्रेरित गरिएको छ । यसबाट शिक्षण प्रक्रियालाई प्रविधिमैत्री बनाउन सहयोग मिलेको छ । यसबाट आलोचनात्मक दृष्टिकोण, सिर्जनात्मक र विश्लेषणात्मक क्षमताको विकास गराउन सहज भएको छ । यसबाट भाषिक सिप, शब्दभण्डार, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति तथा कल्पनाशक्तिको विकासका निम्ति मदत मिलेको छ । कक्षाको परिस्थिति, पाठको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधि र प्रक्रिया अँगाल्ने गरिएको छ । यहाँ शिक्षकका धारणाअनुसार उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधिको उपयोगसम्बन्धी शिक्षकका अनुभवको विश्लेषण छ ।

उच्च तहमा साहित्यशास्त्रका विविध विषयवस्तुको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गरी कृतिगत उदाहरण प्रस्तुत गरी शिक्षण गरिने विधि निगमन विधि हो । शिक्षक एकका अनुसार उच्च तहमा सिद्धान्तको परिचय र परिभाषा, त्यसका विशेषता, सवल तथा दुर्वल पक्षहरूको चर्चा गरी पुष्ट्याईंका लागि विभिन्न उदाहरणको प्रयोग गर्ने गरिएको छ । शिक्षक दुईका अनुसार साहित्यशास्त्रका विविध विषयवस्तुको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चापरिचर्चा गरी कृतिगत उदाहरण प्रस्तुत गरी शिक्षण गरिएको छ । पहिले सम्बन्धित सिद्धान्तको परिचय, परिभाषा, विशेषताहरूको सैद्धान्तिक परिचय गराइएको र त्यसलाई पुष्टि गर्न उदाहरणहरू दिने गरिएको छ । शिक्षक तीनका अनुसार यसमा सिद्धान्तको परिचय, परिभाषा, विशेषताको सैद्धान्तिक परिचय र उदाहरण प्रस्तुत गर्ने

गरिएको छ । यसरी साहित्यशास्त्रका विविध विषयवस्तुको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गरी कृतिगत उदाहरणसहित शिक्षण गर्ने गरिएको छ । यसमा सिद्धान्तको परिचय, परिभाषा, विशेषता, सवल तथा दुर्वल पक्षहरूको चर्चा गरी पुष्ट्याईंका लागि विभिन्न उदाहरणसमेत प्रस्तुत गर्ने गरिएको निचोड निकालिएको छ ।

आगमन विधि उदाहरण र प्रयोगका आधारमा छलफल तथा प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट निष्कर्षमा पुग्न सकिने विधि हो । शिक्षकका अनुसार उच्च तहमा खास सिद्धान्तमा आधारित उदाहरण दिई त्यसको पहिचान गराउने, विशेषता पहिल्याउन लगाउने र कमीकमजोरी ठम्याउन लगाउने गरिएको छ । शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीलाई सान्दर्भिक उदाहरण दिन लगाई तिनका आधारमा उक्त सिद्धान्तका विविध पक्षहरूको पुष्ट्याइँ गर्ने गरिएको छ । शिक्षकका अनुसार उदाहरण र प्रयोगका आधारमा छलफल र प्रश्नोत्तर गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । साहित्यशास्त्र शिक्षणका क्रममा विभिन्न उदाहरणका माध्यमबाट साहित्यशास्त्रका सिद्धान्ततर्फ जाने प्रक्रिया अपनाउने गरिएको छ । उदाहरण र प्रयोगका आधारमा छलफल तथा प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट निष्कर्षमा पुग्ने गरिएको छ । साहित्यशास्त्रका विविध उदाहरण दिई त्यसको पहिचानसहित कमीकमजोरीसमेत पत्ता लगाउन सकिने निचोड रहेको छ ।

पहिचान तथा प्रयोग विधिमा साहित्यिक कृतिमा भएका साहित्यतत्त्व, वाद तथा प्रणालीलगायतको पहिचान गराएर समालोचनात्मक पक्षसँग परिचित गराउने गरिएको छ । कुनै कृतिको अध्ययन गरी त्यसमा प्रयोग भएका साहित्यिक सिद्धान्त, तत्त्व, वाद वा प्रणालीको पहिचान गर्न लगाई शिक्षण गर्ने गरिएको छ । त्यस्तै कृतिगत अध्ययन गरी साहित्यिक तत्त्वको खोजबिन गर्न र सिद्धान्तका आधारमा कृतिविश्लेषण गर्न लगाई शिक्षण गर्ने गरिएको छ । साहित्यिक कृतिमा प्रयोग भएका साहित्य तत्त्व, वाद, प्रणालीको पहिचान गराई ती समालोचकीय पक्षसँग परिचित गराउने गरिएको छ । साहित्य सिद्धान्त, वाद र प्रणालीहरू, अलङ्कार, रस, रीति, बक्रोक्ति तथा छन्दलगायतका विषयमा पहिचान र प्रयोग विधि अपनाउने गरिएको छ । कृतिको अध्ययन गरी साहित्यतत्त्व र साहित्य सिद्धान्तको खोजी गर्न लगाउने गरिएको छ । यसरी पहिचान तथा प्रयोगसहित साहित्यिक कृतिमा भएका साहित्यतत्त्व, वाद र प्रणालीलगायतको पहिचान गराएर समालोचनात्मक पक्षसँग परिचित गराउन सकिने यस विधिको निचोड रहेको छ ।

तुलना विधिमा एउटा साहित्यतत्त्व र साहित्य सिद्धान्तसँग अर्को साहित्यतत्त्व र साहित्य सिद्धान्तको तुलना गराउने गरिएको छ । यसमा सम्बन्धित पक्षको समान र असमान पक्षका आधारमा तुलना गर्न लगाउने गरिएको छ । पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तको रीतिवाद र पाश्चात्य

साहित्य सिद्धान्तको शैलीविज्ञान, अस्तित्ववाद र विसङ्गतिवाद, रस निष्पत्ति र विरेचन प्रक्रियासँग परिचित गराउने गरिएको छ । एउटा साहित्य तत्त्व र साहित्य सिद्धान्तसँग अर्को साहित्य तत्त्व र साहित्य सिद्धान्तको तुलना गरी शिक्षण गर्ने गरिएको छ । साहित्य तत्त्व र सिद्धान्तहरूको पूर्वीय र पाश्चात्य सन्दर्भको तुलनाबाट शिक्षण सिकाइ सहज बन्न पुगेको निचोड निकालिएको छ ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका विधि र प्रक्रियाका आधारमा साहित्यशास्त्र शिक्षणमा विभिन्न विधि अपनाउन सकिन्छ । व्याख्यान विधिबाट साहित्यिक व्यक्तित्त्वहरूको जीवन, रचना र योगदानको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्न सहज भएको छ । शिक्षकलाई विस्तृत तथ्याङ्क, घटना र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न मदत गरेको छ । विद्यार्थीलाई साहित्यिक रचना, पुस्तक र लेखको अनुसन्धान गर्न प्रेरित गरी खोजपूर्ण विचारको विकास गर्न मदत मिलेको छ । यसबाट साहित्यिक रचनाको समीक्षा र आलोचना गर्ने मौका प्राप्त भएको छ । आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्न र आलोचनात्मक दृष्टिकोणको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । साहित्यिक सभा र सिम्पोजियमहरूमा सहभागिता गराउनाले उनीहरू साहित्यिक व्यक्तित्त्वका जीवन र कार्यबारे अन्तरक्रिया गर्न पाएका छन् । यसले गर्दा सिर्जनशीलता र लेखन कौशलको विकासमा मदत मिलेको छ । साहित्यिक व्यक्तित्त्वहरूको जीवनसँग सम्बन्धित स्थानको भ्रमण गराउनाले विद्यार्थीलाई प्रत्यक्ष अनुभव प्रदान गर्न सहज भएको छ । साहित्यिक व्यक्तित्त्वसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष साक्षात्कार गर्न प्रेरित गर्नाले उनीहरूका जीवन र कार्यको गहिरो ज्ञान दिन मदत मिलेको छ । अनलाइनका स्रोतहरू, वृत्तचित्रहरू र इपुस्तकहरूको प्रयोग गरेर पनि साहित्यिक व्यक्तित्वका बारेमा जानकारीसहित शिक्षणप्रक्रियालाई प्रविधिमैत्री बनाउन मदत मिलेको छ ।

निष्कर्ष

काव्य वा साहित्य कला हो । यसका सम्बन्धमा सूक्ष्म विचार गर्ने समीक्षणात्मक कृति साहित्यशास्त्र हो । पूर्वीय साहित्यमा *काव्य* भन्नेको साहित्य भनेर बुझिने बृहत् अर्थमा *काव्य* शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको प्रयोजन सिर्जनात्मक तथा साहित्यिक लेखनकै परिभाषा, कारक वा हेतु र उद्देश्य रहेको छ । साहित्यशास्त्रमा पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका पद्धतिहरू, साहित्यिक मान्यता, विधागत स्वरूप र तिनका तत्त्वका बारेमा जानकारीसहित साहित्यिक कृतिको सूक्ष्म विश्लेषण गरिन्छ । साहित्यशास्त्र शिक्षणका थुप्रै विधि विकसित भएका छन् । उक्त विधिमध्ये व्याख्या, तुलना, पहिचान तथा प्रयोग तथा समीक्षा विधिलगायतलाई आवश्यकता र विद्यार्थीको स्तरअनुसार उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । प्रस्तावना वा परिचय, शब्दभण्डारसम्बन्धी कठिनाइ निवारण, भावबोध वा आशय टिपोट, बोधप्रश्नोत्तर, भावार्थसम्बन्धी अभ्यास, व्याख्या, बुँदाटिपोट,

मूल्याङ्कन र पुनरावृत्तिजस्ता शिक्षण क्रमका आधारमा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई समूह परियोजनाहरूमा संलग्न गराउनाले उनीहरूले साहित्यिक व्यक्तित्त्वका जीवन तथा कार्यको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने मौका प्राप्त गर्दछन् । साहित्यिक संगोष्ठी आयोजना गरी विद्यार्थीले साहित्यिक आलोचनासम्बन्धी अनुसन्धानपत्र प्रस्तुत गरी छलफल गर्ने मौका प्राप्त गर्दछन्। यसले उनीहरूको अनुसन्धान क्षमता र प्रस्तुति कौशलको विकासमा मदत मिलेको छ । यसबाट आलोचनात्मक दृष्टिकोण र विश्लेषणात्मक क्षमताको विकास गर्न मदत मिलेको छ ।

साहित्यिक कृतिहरूबाट उदाहरण दिन र तिनको विश्लेषण गर्न सहज भएको छ । विद्यार्थीहरूलाई आफ्ना रचनाहरू लेख्न प्रेरित गरी सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गराउन मद्दत मिलेको छ । साहित्यशास्त्र शिक्षणबाट सिर्जनात्मक तथा भाषिक सिपको विकास गराउन सकिने भएकाले शब्दभण्डारको विकास, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति तथा कल्पनाशक्तिको विकासका निम्ति सहयोग पुग्दछ । यस लेखमा शिक्षणका क्रममा कक्षाको परिस्थिति, पाठको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधि अँगाल्न सकिने निचोड निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन साहित्यशास्त्र शिक्षणका विधि र प्रक्रियाका क्षेत्रमा गहन अध्ययन गर्न चाहने शिक्षक, विद्यार्थी तथा अनुसन्धानकर्ता, पाठ्यांश निर्माण तथा परिमार्जनका सन्दर्भमा समेत उपयोगी हुनेछ। यस अध्ययनले निर्दिष्ट साहित्यशास्त्रका पाठहरूको शिक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्न सकिने आधार प्रदान गरेको छ । यस लेखमा साहित्यशास्त्र शिक्षणका क्रममा कक्षाको परिस्थिति, साहित्यशास्त्रको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधि अँगाल्न सकिने निचोड निकालिएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग प्राप्त भएका छन् । यसक्रममा विद्वान्हरूका सैद्धान्तिक लेखरचना तथा कृतिहरूको पनि उपयोग गरिएको छ । त्यसैले उक्त कृतिका लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस लेखको आवश्यक परिमार्जनका लागि गहन सुझाव उपलब्ध गराउनु भएका विषयविज्ञहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यस लेखमा निर्दिष्ट क्याम्पसका नेपाली विषय शिक्षकका धारणाका आधारमा उच्च तहमा साहित्यशास्त्र शिक्षणप्रति शिक्षकका अनुभवको विश्लेषण गरिएकाले उहाँहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५). *नेपाली भाषा शिक्षण.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र शर्मा, केदारप्रसाद (२०६५). *प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त* (पाँचौं संस्क.) साझा प्रकाशन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति.* पैरवी प्रकाशन ।

ढकाल, वेणीमाधव (२०६७). *काव्यदीपिका.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०७५). *भाषिक विधाशिक्षण.* पिनाकल पब्लिकेसन ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७०). *शाहित्यशास्त्र, नेपाली समालोचना र शोधविधि.* एम.के.पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

पन्थ, नारायणप्रसाद (२०७८). *नेपाली भाषाशिक्षण.* बुटवल एजुकेसन फाउन्डेसन युनेस्को केन्द्र ।

पन्थ, नारायणप्रसाद (२०७८). *भाषिक विधाशिक्षण.* बुटवल एजुकेसन फाउन्डेसन युनेस्को केन्द्र ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०). *नेपाली भाषाशिक्षण.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०५७). *संस्कृत काव्यशास्त्र.* भुँडीपुराण प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९) *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

ब्ली / Blee, K. M. & Taylor, V. (2002). Seme structured interviewing in social movement research. In: Bert klandermans and Suzanne straggenborge (eds.). Methods of social movement research. Minnacapolis : University Minnacsota Press, pp. 92 - 117.

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य. (सम्पा.) *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (२०७२). (नवौं संस्क.). नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०७२). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली सिकाइमा गर्ने त्रुटिप्रति शिक्षकको दृष्टिकोण

रामदेव मण्डल, पि.एचडी स्कलर
उप प्राध्यापक
सू.स.मो.या.ब.क्याम्पस, सिरहा

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Ramdeo Mandal, m.ramdeo2013@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0000-4422-6923
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80145

लेखसार

त्रुटि विश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा पहिलो मातृभाषी विद्यार्थीले दोस्रो भाषा सिकाइको क्रममा गर्ने त्रुटि व्याकरणिककोटि र उच्चारणगत त्रुटि क्षेत्रसँग सम्बन्धित रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा नेपाली विषय अध्यापन गराउने दक्ष र अनुभवी शिक्षकहरूको अन्तर्वार्ताबाट मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई नेपाली विषय शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूले गर्ने त्रुटि पहिचान गरी त्रृटि सुधारका उपाय समेत विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित उद्देश्यमूलक तरिकाबाट नमुना छनोट गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका रूपमा अनुभवी शिक्षकबाट असंरचित खुल्ला प्रश्नावली निर्माण गरी र केही खुल्ला प्रश्न सोधी स्थलगत अध्ययन विधिबाट अन्तर्वार्ता लिई सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । उक्त सामग्रीलाई कोडीकरण गरी थिमेटिक तरिकाबाट विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषामा व्याकरणिक कोटिगत त्रुटि र उच्चारण गर्दा वर्णगत त्रुटि गरिएको छ । घरपरिवार, साथीभाइको सङगत र सामुदायिक भाषिक वातावरणले प्रत्यक्ष प्रभाव परेको कारण सिकाइमा त्रुटि गर्छन् र त्रुटिले गर्दा उनीहरूको सिकाइप्रतिको रुचि पनि घटेको छ । ती त्रुटिहरू न्यूनीकरण गर्नको निम्ति शुद्ध उच्चारण अभ्यासको आवश्यकता देखिन्छ । उच्चारणमा वर्णगत समस्या, जस्तै : धर्मलाई धर्म्, विराटनगरलाई विलाटनगर आदि जस्ता समस्या र व्याकरणिककोटिगत समस्याहरूलाई पनि अभ्यासबाट नै निराकरण गर्न सकिन्छ । यी त्रुटिहरू

हटाउनको लागि नेपाली भाषिक वातावरणको सिर्जना गरी साहित्यिक अन्तरक्रिया, गोष्ठीमा भाग लिई लेख, रचना र पत्रपत्रिकाहरू अध्ययन गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । यस अध्ययनले दोस्रो भाषा सिकाइको निम्ति अति नै उपयोगी रहेको देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : त्रुटि, व्याकरणिककोटि, भाषिक वातावरण, अभ्यास, अन्तरक्रिया ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

त्रुटि विश्लेषण सन् १९७० को दशकपछि भाषाशिक्षणको क्षेत्रमा प्रयोग भएको पाइन्छ । खासगरी दोस्रो भाषा सिकाइलाई बुझ्ने प्रयत्न गरिन्छ । दोस्रो भाषा सिकिरहेका व्यक्तिका गल्तीहरूलाई सङ्ग्रह वा सङ्कलन गरेर लक्षित भाषाका मान्यताहरूसँग दाँजिन्छ (आचार्य, २०६६)। यस पश्चात् ती त्रुटिहरूलाई वर्गीकरण गरिन्छ र ती त्रुटिहरू उत्पन्न हुने कारणहरू के के हुन सक्छन् भन्ने विषयमा एउटा अनुमानित सिद्धान्त प्रस्तुत गरिन्छ ।

दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरूका व्यवस्था वा उपव्यवस्थाहरूको समता र भिन्नता सम्बन्धी तुलनात्मक भाषिक अध्ययनलाई व्यतिरेकी भाषाविज्ञान भनिन्छ (न्यौपाने, भण्डारी र न्यौपाने, २०७३) । व्यतिरेकी विश्लेषणमा कुनै पनि दुई भाषाबीचको तुलना गरिन्छ । यसले पहिलो भाषाको प्रभावले दोस्रो भाषा सिकाइमा कठिनाई उत्पन्न हुन्छ । स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाबीच तुलनात्मक गरी देखिने भिन्नताका आधारमा उत्पन्न हुने कठिनाईको पूर्वानुमान व्यतिरेकी विश्लेषणको आधारमा गरिन्छ । यसबाट दोस्रो भाषा सिकाइका क्रममा पहिलो भाषाको प्रभावले के कस्ता सम्भाव्य त्रुटि हुन सक्छन् भन्ने कुरा पहिचान गर्न सकिन्छ । यसले दोस्रो भाषाको शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिन्छ ।

नेपाल एक बहुभाषिक देश हो । यहाँ विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छ । नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाज, सञ्चार, अध्ययन-अध्यापन र सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग हुने गरिन्छ । २०६८ सालको जनगन्नानुसार नेपालमा जम्मा १२३ वटा भाषाहरू बोलिन्छ । यी भाषाहरूलाई जम्मा चार भाषा परिवारमा वाँडिएका छन् । जसमध्ये भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत् नेपाली र मैथिली भाषा पर्दछन् ।

वि.स. २०६८ सालको जनगणनानुसार मैथिली भाषाका वक्ता सङ्ख्या १५ लाख २९ हजार ८ सय ७५ रहेको छ । त्यस्तै वि.स.२०७८ सालको जनगणनानुसार नेपालमा जम्मा १२४ भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषाका वक्ता सङ्ख्या १ करोड ३० लाख ८४ हजार ४ सय ५७ रहेको छ र मैथिली भाषाका वक्ता स[3]ख्या ३२ लाख २२ हजार ३ सय ७९ रहेको छ (के.त.वि.रा.जनगणना

२०७८) । नेपाल तराईमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको समान आकृति भएका तर संस्कार, पोषाक भाषा, भाषा ठाउँअनुसार फरकफरक देखिन्छ । मैथिली भाषाका वक्ताहरू मुख्य रूपमा मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, वारा, पर्सा लगायत नेपालका पश्चिमी भागका जिल्लाहरूमा बसोबास गरिहेका छन् । २०५८ सालको जनगणनानुसार नेपालमा बोलिने नेपाली भाषाका वक्ताहरू १,१०,५३,२५५ जना रहेका छन् । कूल प्रतिशत ४८.६ रहेको छ भने, मैथिली भाषाका वक्ताहरू २७,९७,५८२ रहेका छन् । कूल प्रतिशत १२.३० रहेको पाइन्छ (के.त.वि.रा.जनगणना,२०५८) । २०६८ को जनगणनानुसार नेपाली भाषाका वक्ताहरू १,१८,२६,९५३ रहेका छन् । कूल प्रतिशत ४४.६ रहेको पाइन्छ । मैथिली भाषाका वक्ताहरू ३०,९२,५३० रहेका छन् । कूल प्रतिशत ११.७ रहेको पाइन्छ (के.त.वि.रा.जनगणना, २०६८) । त्यस्तै नेपाली भाषाको कूल प्रतिशत ४४.८६ रहेको छ र मैथिली भाषाको कूल प्रतिशत ११.०५ प्रतिशत रहेको छ (के.त.वि.रा.जनगणना, २०७८) । यसरी नै भाषिक अवस्था रहेको छ ।

नेपालको लागि नेपाली भाषा पहिलो भाषाको रूपमा रहेको छ । अर्को तरिकाले हेर्ने हो भन्ने, नेपाली मातृभाषी हुनेहरूका लागि पनि नेपाली भाषा पहिलो भाषा हो । मैथिली मातृभाषीका लागि नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा रहेको छ । मैथिली भाषी नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने नितान्त आवश्यक देखिन्छ । भाषा सिकाइका क्रममा देखापर्ने भाषिक व्यवस्थापनगत भिन्नताका कारण सिकाइका क्रममा कठिनाई क्षेत्र पूर्वानुमान गर्न व्यतिरेकी विश्लेषण उपयोगी हुन्छ ।

मैथिली भाषा नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये दोस्रो स्थानमा रहेको भाषा हो । यस भाषाका वक्ताहरूलाई कामकाज, अध्ययन अध्यापन, सञ्चार र सम्पर्क भाषाको रूपमा आफ्नो भाषा प्रयोग नगरी नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । यसरी मैथिली भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिक्दा कतिपय भाषिक संरचना र अभिव्यक्तिहरू नेपाली भाषासँग मिल्छन् भने, कतिपय भाषिक व्यवस्था नेपाली भाषाको भाषिक व्यवस्थासँग मिल्दैन । व्यतिरेकी विश्लेषणमा दुबै भाषामा समान देखिनेसँग सिकाइ सहज हुन्छ तर असमान अवस्थामा दोस्रो भाषा सिकाइको क्रममा असहज हुन्छ । यसरी भाषिक भिन्नताका कारण पहिलो भाषाको सिकाइले दोस्रो भाषा सिकाइमा कठिनाई उत्पन्न हुन्छ । तिनले के कस्ता त्रुटिहरू उत्पन्न गराउँछन् । त्यसका आधारमा पूर्वानुमान गरी त्रुटि सुधार गर्नु हो । यसै आधारमा भावी इतर-मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरू विभिन्न वातावरणीय प्रभावका कारणले त्रुटि गर्छन् । यस अध्ययनले अनुसन्धानकर्ता, अध्ययनकर्मी र दोस्रो भाषा सिकाइको निम्ति उच्च प्रभावकारी भूमिका रहनेछ ।

समस्याको कथन

नेपाल बहुभाषिक भएको देश हो । वि.स. २०६८ सालको जनगणनानुसार नेपालमा १२३ र वि.स.२०७८ सालको जनगणनानुसार१२४ वटा भाषाका वक्ताहरू नेपाल अधिराज्यभरि छरिएर बसेका छन्। ती वक्तहरूमध्ये मुख्य रूपमा नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारु , अवधि, किराँत, राई, लिम्बू, चाम्लिङ, मगर, राजवंशी, नेवार, तामाङ, सुनुवार, दनुवार, बङ्गाली, झाँगड, खवास, दराई, थुलुङ, मेचे, दुरा, नाछिरिङ, बज्जिका, उर्दू, माझी, कुमाल, दुमी, मारवाडी, वोटे, वाहिङ, कोइ, चुरेटे, शेर्पा र राजी आदि रहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषालाई नेपालको राष्ट्र भाषा हुनेछ (नेपालको संविधान २०७२) । उल्लिखित संविधान अनुसार भाषाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन हुनुपर्दछ । २०६८ सालको जनगणनानुसार नेपालभित्र बोलिने १२३ वटा भाषाहरूलाई जम्मा चार भाषा परिवारमा विभक्त गरिएका छन् तर वि.स.२०७८ सालको जनगन्नानुसार १२४ भाषा र ५ भाषा परिवार रहेका छन् । त्यसमध्ये सबैभन्दा बढी शक्तिशाली भारोपेली भाषा परिवारलाई मानिन्छ । यसै परिवारभित्र नेपाली र मैथिली भाषा पर्दछन् । यी दुबै भाषा एउटै परिवारमा परेकाले केही समानता र केही भिन्नता पनि देखिन्छ । यसरी समानता र भिन्नता पहिल्याइ अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । मैथिली भाषा बोलचालमा मात्र सीमित नभई मैथिली भाषाको सञ्चार र साहित्यको इतिहास पनि रहेको छ । नेपाली भाषापछिको दोस्रो स्थानमा मैथिली भाषा रहेको छ । स्थानीय तहमा मैथिली भाषामा पठन पाठन भएता पनि उच्च शिक्षा, आम संचारको माध्यम र सम्पर्कको माध्यम भएकाले यसको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । भाषा राष्ट्रको साँस्कृति धरोहरसँग सम्बद्ध भएकाले भाषाको संरक्षण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

'तामाङ र नेपाली भाषाबीच व्यतिरेकी' अध्ययनमा भाषा यादृच्छिद हुन्छ हरेक भाषाको आ-आफ्नै व्यवस्था हुन्छ । तामाङमा १० वटा स्वरवर्ण र ३७ वटा व्यञ्जन गरी जम्मा ४७ वटा वर्णहरू रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषा जस्तो तामाङ भाषामा घ, झ, ढ,त्र, ध, क्ष, त्र, ज्ञ जस्ता वर्णहरू पाइदैन । त्यसैले कतिपय कुराहरू भिन्न भएको हुनाले वर्णगत, श्वसनका आधारमा पनि फरक देखिन्छ । त्यस्तै मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा शिक्षणमा आधारित उच्चारणगत र व्याकरणिककोटिगत त्रुटि सम्बन्धी शिक्षकको अनुभवलाई अनुसन्धानको रूपमा नभेटिएकाले यसलाई अनुसन्धानको रिक्तताको रूपमा लिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य :

प्रस्तुत अध्ययन मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीलाई नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा गर्ने त्रुटिको विश्लेषण गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य हो । मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली शिक्षणमा गर्ने त्रुटि पहिचान गर्नु, त्रुटिमा प्रभाव पार्ने प्रभावक कारक पहिचान गर्नु र त्रुटि सुधारका उपायहरू विश्लेषण गर्नु यसको विशिष्ट उद्देश्य हुन् ।

अनुसन्धानात्मक प्रश्न

(क) मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा शिक्षणमा के-कस्ता त्रुटि गर्छन् ?

(क) मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा शिक्षण त्रुटिका प्रभावक कारक के-के हुन् ?

(ग) उक्त त्रुटि सुधारका गर्ने उपायहरू के-के हुन ?

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको ढाँचा गुणात्मक प्रकृतिको छ । संरचनात्मक दर्शनको प्रयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूबाट अनुमति लिई सहभागी शिक्षकहरूबाट सहमति लिई अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । यस अध्ययनलाई मैथिली भाषाको सामग्री सङ्कलनका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छनोटमा परेका सामुदायिक विद्यालयहरूमध्ये श्री च.न (प्राविधिक) मा.वि.सिरहा, सारश्वरनाथ मा.वि.सारश्वर, मा.वि.भलुवाही, मा.वि.बालमन्दिर र ला.श.मा.वि.माडर विद्यालयहरू परेका छन् । उक्त विद्यालयहरूमा दक्ष अनुभवी नेपाली विषय शिक्षकहरूबाट सामग्री सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता लिइएको छ । Cresswell (2007) अनुसार अन्तर्वार्ता यसको प्रकृति सेटिङ हो, त्यसैले यसलाई छनोट गरिएको छ । नमुना छनोटका रूपमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका मुख्य साधन अन्तर्वार्तालाई आधार बनाइएको छ । सहभागी शिक्षकहरूसँग पटक पटक अन्तर्वार्ता लिंदा सामग्री सेचुरेसन नहुन्जेलसम्म सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । नेपाली भाषाका शिक्षकहरूले मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई नेपाली विषय पढाउँदा जे जस्तो अनुभव गरेका छन् त्यसैका आधारमा अन्तर्वार्ता लिई सामग्री सङ्कलनका मुख्य आधार बनाई थीम निर्माण गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

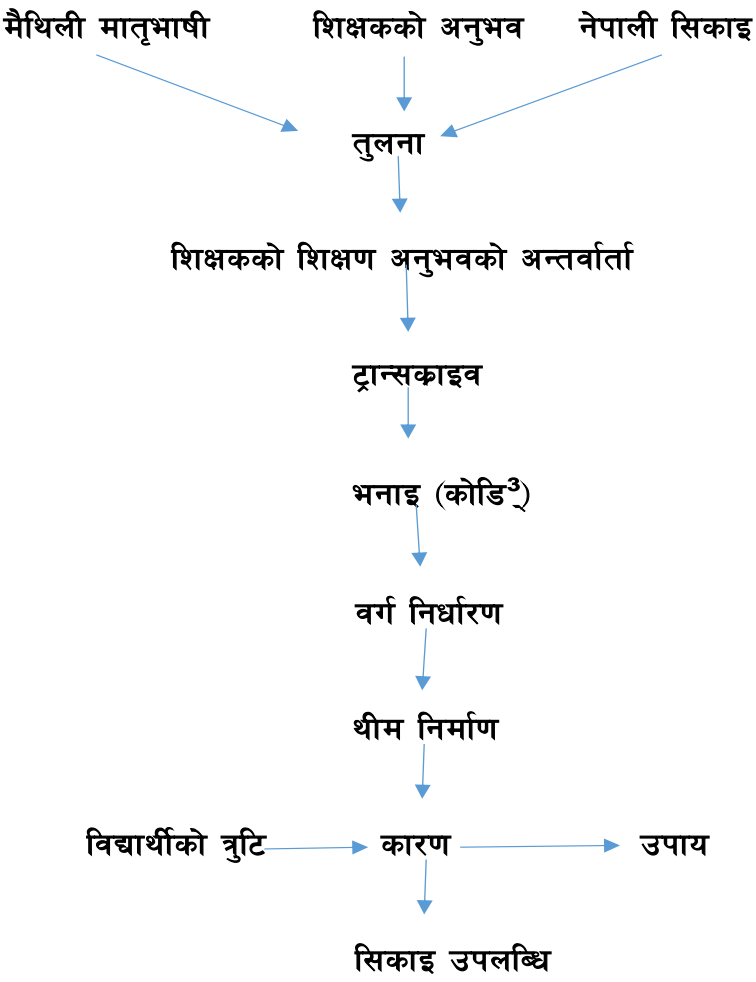

उल्लिखित ढाँचाका आधारमा श्री च.न (प्राविधिक) मा.वि.सिरहा, सारश्वरनाथ मा.वि.सारश्वर, मा.वि.भलुवाही, मा.वि.बालमन्दिर र ला.श.मा.वि.माडरका नेपाली विषय अध्यापन गराउने दक्ष अनुभवी शिक्षकहरूमध्येबाट उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी प्रत्येक विद्यालयबाट दुईदुई जनाका दरले नेपाली विषय शिक्षकहरूलाई छनोट गरी उनीहरूबाट प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता विभिन्न मितिमा आलोपालो गरी लिइएको छ । Cresswell (2007) अनुसार अन्तर्वार्ता यसको प्रकृति सेटिङ हो, त्यसैले यसलाई छनोट गरिएको छ । नमुना छनोटका रूपमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

यस अध्ययनका लागि मुख्यतया अन्तर्वार्ता र अवलोकनको उपयोग गरिएको छ । २० वटा असंरचित र केही खुल्ला प्रश्नहरू निर्माण गरी सूचकहरूबाट भाषिक सामग्री सङ्कलन गर्न उनीहरूको अनुभवमा आधारित रहेका छन् । यसरी अध्ययनका प्राथमिक स्रोतबाट लिइने तथ्याङ्का

लागि प्रश्नावली र शिक्षकको परीक्षणका प्रश्न नै मुख्य सामग्री रहेको छ, भने प्रश्नावलीमा भाषाका उच्चारण र व्याकरणिककोटि निर्देशनका आधारमा शिक्षकहरूबाट प्रश्न सोधी उनीहरूको अनुभव सङ्कलन गरिएको छ ।

सहभागी

उपत्यका बाहिरको पहिलो ऐतिहासिक विद्यालय श्री चन्द्र नमुना मा.वि. सिरहामा कार्यरत शिक्षकहरूमध्ये २० वर्षभन्दा पहिलादेखि नै अध्यापन गराउँदै आइराखेका दुई जनामा एकजना मधेशीमूलका र एकजना पहाडेमूलका दक्ष अनुभवी शिक्षकहरूलाई भलाकुसारीबाट सहज वातावरणमा आत्मीय प्रगाढ बनाई अन्तर्वार्ताका लागि उत्सुक बनाई अन्तर्वार्ता लिइएको छ । असंरचित र खुल्ला प्रश्नावलीद्वारा सम्बन्धित विद्यालयका एक जना अनुभवी शिक्षकबाट सहायक प्राचार्य सहभागीबाट तीन पल्ट अन्तर्वार्ता लिएपछि डेटा सेचुरेसन भएको थियो भन्ने, अर्को सहभागी शिक्षकबाट चार पल्ट अन्तर्वार्ता लिएपछि मात्र डेटा सेचुरेसन भएको थियो । त्यस्तै सारश्वरनाथ मा.वि.सारश्वरका दुईजना नेपाली विषय अध्यापन गराउने शिक्षकसँग आलोपालो गरेर तिन-तिन पल्टमा सामग्री पूर्ण सन्तुलित भएको थियो । क्रमशः मा.वि. भलुवाहीमा नेपाली विषय पढाउने शिक्षकबाट दुई दुई दिनको फरकमा तिन चार पल्टमा सामग्री पूर्ण भएको थियो । ला.श.मा.वि.माडरमा नेपाली विषय पढाउँने शिक्षकसँग चार चार पल्ट गएपछि सामग्री सन्तुलन भएको थियो । मा.वि.बालमन्दिरमा तिन तिन पल्टमा सामग्री सन्तुलन भएको थियो । एवम् प्रकारले विद्यालयका नेपाली शिक्षकहरूबाट दुईदुई जनाका दरले सामग्री सङ्कलन गर्दा मातृभाषा नेपाली र मातृभाषा मैथिली भएका शिक्षकहरूलाई समावेश गराई सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई पहिलो चरणमा ट्रान्सक्राइव गरेर दोस्रो चरणमा भनाइ राखी तेस्रो चरणमा फरक फरक कोडिङलाई छुट्टा - छुट्टै र साझा कोडलाई एकैठाउँमा राखेर ग्रुपिङ्ग गरेर चौथो चरणमा निर्माण गरिएका थीमहरू क्रमशः भाषा शिक्षण, वातावरणीय प्रभाव, व्याकरणगत समस्या र अभ्यास जस्ता थीम निर्माण गरी थेमेटिक तरिकाले व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त सङ्कलित सामग्रीलाई 'त्रुटि विश्लेषण' सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको अवलोकन

कुनै पनि नयाँ कार्य गर्नुभन्दा पूर्व भएको कार्यको समीक्षा गर्नुलाई नै पूर्वकार्यको अवलोकन भनिन्छ। यस कार्यले नयाँ अनुसन्धानको लागि वाटो निर्देश गरिन्छ । अनुसन्धानका क्रममा सम्बन्धित विषयमा त्यसभन्दा अगाडि सम्पन्न गरिएका कार्यहरू (पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख, शोधपत्र, प्रतिवेदन

आदि) को व्यवस्थित अध्ययन गरी ती सबै कार्यहरूको क्रमबद्ध समीक्षा गर्नु नै पूर्व समीक्षा हो (बन्धु, २०७०:२८) । यसबाट शोधार्थीमा त्यससँग सम्बन्धित विषय वा शीर्षकमा के कस्ता अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् सो कुराको जानकारी पाउन सजिलो हुन्छ । यस कार्यले अनुसन्धानलाई सरल बनाउन मद्दत पुऱ्याउँछन् । साथै सम्बन्धित विषयमा त्यस पूर्व के कति अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् र के कति काम हुन बाँकी छन् भन्ने कुराको जानकारी दिन्छ । यसभन्दा अगाडि भएको पूर्वकार्यलाई यसरी प्रस्तुत गरिएका छन् :

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

पुस्तक सम्बद्ध स्रोत

हर्लक (१९५६) ले आफ्नो पुस्तक (पृ.१७२-१९०) मा बच्चाको भाषा विकासका प्रक्रियाबारे उल्लेख गरेकी छिन् । जसमा बच्चाको रुवाइ, फतफताइ, हाउभाउ हुँदै बोलीको विकास हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । तिनमै बोलीको विकासका निम्ति भाग लिने अवयवहरूको विवरण दिनुको साथै बाल विकासका चरणहरूसँग जोडेर बच्चाको बोलाइ सीपको विकासलाई हेरिएको छ । यसमा आफूभन्दा ठूला मानिसले बोलेका कुराहरू सुनेर त्यही अनुसार नक्कल गर्न सिक्दा प्रारम्भ हुने बच्चाको भाषिक आवाज क्रमशः एउटै निश्चित संरचना वा ढाँचालाई पछ्याउने मात्र होइन कतिपय बच्चाहरूको मांसपेशीको विकास चाँडो हुने कारणले गर्दा सामान्य बच्चाहरूको तुलनामा तीव्रतालाई समेत पछ्याउन सक्छ भन्ने सम्भावनाहरूको उल्लेख गरिएको छ (आचार्य, २०६६) । यसका निम्ति सर्वप्रथम बालकले अरूले बोलेका कुराको बोध गर्नुपर्दछ र क्रमशः यो शब्द भण्डारको विकास, शब्द जोडेर वाक्य निर्माण गर्ने काम र तिनलाई बोलेर व्यक्त गर्ने चरणबाट अगाडि बढ्दछ भन्ने सन्दर्भको पनि उल्लेख गरिएको छ । यसमा भाषिक अवयवहरूको मांशपेशीय विकाससँग बच्चाको बोलीको चरणगत विकासलाई जोडेर विश्लेषण गरिएको छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७३) । त्यस्तै स्किनरको भर्वल विहाभिअर (इसं.१९५७) मा मानिसले भाषा सिक्ने कार्यलाई शाब्दिक कार्य सम्पादनको एउटा प्रणालीका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । उनको भाषा सिकाइ सम्बन्धी विचार विदेशी भाषा सिकाइको क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसमा भाषा सिकाइका निम्ति सावधानीपूर्वक तयार पारिएको पुनर्बल तालिकाबाट हुने नियन्त्रित्र वातावरण आवश्यक हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको कुरा ब्राउन (१९९४,पृ७८) ले बताएका छन् । यसरी भाषाशास्त्री नोम चमस्की (इसं.१९५९) ले आफ्नो आलोचनात्मक पुस्तक भर्वल विहाभिअरमा भाषिक सिर्जनशीलताको उपयोग गर्न मानिसले मात्र सक्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार जन्मजात रूपमा लिएर

आएका अमूर्त भाषिक नियमहरूको प्रयोग गर्ने सामर्थ्य सिकारुमा बढ्दै गई उसको मस्तिष्कको विकासको साथमा लामा वाक्य निर्माण गर्ने र आश्रित वाक्यांशहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता पनि बढदै जान्छ । यसर्थ संसारभरिका प्रायः सबैजसो व्यक्तिले आफ्ना मातृभाषाका मूलभूत संरचनालाई ५-६ वर्षको उमेरभित्रै सिकिसकेका हुन्छन् । यसका निम्ति बालकले अनेक र प्रयत्न र भूलका सहजात र स्वतन्त्र प्रक्रियाबाट नियमहरूको सामान्यीकरण र अति सामान्यीकरण गर्दै आफ्नो बुद्धि र सुझको उपयोग गरेर भाषा सिक्छ भन्ने मान्यतालाई यस सिकाइ सिद्धान्तले आत्मसात गरेको छ भनी बन्धु (विस.२०६६) ले आफ्नो पुस्तक (पृ.१४८-१७४) मा उल्लेख गरेका पाइन्छन् । त्यसरी नै जीन पियाजे (इस.१९७१) बाट आफ्नो अनुसन्धानात्मक पुस्तक (पृ.९) मा छ वर्षका दुई जना बच्चाको भाषा सम्प्रेषणको प्रक्रियाका बारेमा सामान्य अध्ययन गरिएको छ । उनले दुई जना बच्चाको भाषिक कुराकानीलाई आत्मकेन्द्री र समूहकेन्द्री गरी दुई भागमा बाँडेर तिनको भिन्नताको उल्लेख गरेका छन् । आत्मकेन्द्री कुराकानीमा आफ्ना विचारहरू प्रकट गर्दा श्रोताको चाहनालाई महत्त्व दिने सन्दर्भ अगाडि सरेर उनको छ वर्षका बाल बालिकाहरूको बोली विकासको प्रकृतिलाई चिनाएका छन् । बाल विकासको भिन्नताको असर भाषा सिकाइमा कसरी पर्दछ भन्ने बारेमा भने उनले भाषा विकासका चरणहरूमा उल्लेख गरेका पाइन्छन् । त्यस्तै ब्राउन (१९७३) ले आफ्नो अनुसन्धानात्मक पुस्तकमा भाषा शिक्षण सिकाइ सिपका सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्षलाई विभिन्न चरणको ज्ञान हुनु आवश्यक भएको कुरा बताएका छन् । उनले ती विभिन्न चरणहरूलाई पाँच भागमा बाँडेर हेरेका छन् । पहिलो चरणका रूपमा १५-३० महिनाको समयलाई लिइएको छ । यस चरणमा बाल बालिकाहरूले आधारभूत शब्दहरू बोल्न सक्छन् भनिएको छ । दोस्रो चरण अन्तर्गत् २८-३६ महिनाको समयलाई लिइएको छ । यस समयमा सिकारुले अपूर्ण वर्तमानका क्रियाहरूको अतिरिक्त एक वचन, बहु वचन रूप र विभक्तिको समेत सामान्य प्रयोग गर्न सक्छन् भनिएको छ । त्यस्तै ३६-४२ महिनाको तेस्रो चरणमा सामान्य भूतकालका क्रियाहरूको प्रयोग गरी भाव व्यक्त गर्न र भेदक विशेषणको प्रयोगसमेत गर्न सक्छन् भनिएको छ । ४०-४६ महिनाको समयलाई चौथो चरण मानिएको छ । यस चरणमा सर्वनामको प्रयोगका अतिरिक्त सामान्य भूतकाल क्रियाहरूको शुद्ध प्रयोग गर्ने क्षमता हासिल हुने विश्वास गरिएको । ४२ महिनाभन्दा माथिको पाँचौ चरणभित्र भने प्रश्नार्थक वाक्य बनाउन सक्नुका अतिरिक्त मुख्य क्रिया तथा सहायक क्रियाहरू समेत प्रयोग गर्न समर्थ हुन्छन् भन्ने उनको तर्क रहेको छ । त्यस्तै फाइज (इसं. १९७७) ले आफ्नो पुस्तक (पृ.१०७-२०८) मा बाल बालिकाको भाषा ग्रहणका विषयमा उल्लेख गरेका छन् । उसले प्रथमतः बोलाइ सम्बन्धको बुझाइलाई लिएका छन् र यो जहिले पनि बोल्नुभन्दा अगाडि प्राप्त हुने गर्दछ भनेका छन् ।

त्यस्तै उनको दोस्रो मान्यता बुझाइ प्रणालीसँग सम्बन्धित छ र यो बालकले प्रत्येक सिकाइको चरणमा प्राप्त गर्दै जान्छ अनि बोलाइका क्रममा प्रकट गर्ने ध्वनिहरू छुट्याउँदै जान्छ भन्ने रहेको छ । यसमा बोल्नुभन्दा अगाडि बालकको मस्तिष्कमा भाषिक संरचना हुने र सिकाइको क्रममा त्यसले निरन्तरता पाइरहँदा ध्वनि विभेदीकरणको दक्षता प्राप्त गर्न सक्ने सत्यको उद्घाटन गरेर चमस्कीको सिद्धान्तकै आलोकमा जन्मजात रूपमा रहेको भाषिक सामर्थ्यको पक्षमा उनले आफूलाई सशक्त ढङ्गले उभ्याएका छन् ।

भिगोत्स्की (इसं.१९७८) ले बच्चाहरूको संज्ञानात्मक विकासका लागि अन्य व्यक्तिहरूसहितको सामाजिक अन्तरक्रिया र सन्दर्भ अति महत्त्वपूर्ण हुने कुरा बताएका छन् । सामाजिक अन्तरक्रिया निम्ति सबभन्दा बलियो पक्ष भनेकै संस्कृति हो भन्ने मान्यतामा आधारित यस सिद्धान्तको मूल सरोकार भनेकै सामाजिक अन्तरक्रिया र सन्दर्भ हो भन्ने उनको विचार छ । बच्चा जन्मेपछि प्रथम पटक उच्चारण वा बोलीका रूपमा आउने शब्दले नै संस्कृतिलाई प्रतिविम्बित गर्दछ र बच्चाको संस्कृति अन्य मानिसहरूका बीचमा र आफैभित्र गरी दुई तहमा देखा पर्दछ भन्ने कुरा उनले सुझाएका छन् । यसले बच्चाको स्वैच्छिक ध्यान, तार्किक स्मरण र सोच निर्माणलाई देखाउँछ भन्ने उनको भाषा सिकाइ सम्बन्धमा सैद्धान्तिक मान्यता रहेको पाइन्छ । त्यस्तै इन्ग्राम (इस.१९८९) बाट आफ्नो पुस्तकका शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू(पृ.३८-३९) मा स्टनले प्रतिपादन गरेका भाषा ग्रहणका चरणहरूलाई देखाइएको छ । यसमा स्टनले निर्धारण गरेका भाषा ग्रहणका प्रारम्भिक, प्रथम, द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ गरी पाँच ओटा चरणहरू उल्लेख गरी तिनमा चरणगत भाषा सिकाइहरूलाई प्रस्ट्याउने काम गरेका छन् । यस्तै मतिलाल (इसं.१९९०) ले आफ्नो अनुसन्धानमा प्राचीन समाजमा भाषा चिन्तकहरूलाई मानवले भाषा सिकाइ कसरी गर्दछन्, कसरी बुझ्दछन् र कसरी उत्पादन गर्दछन् भन्ने बारेमा अनुसन्धानात्मक विधिभन्दा पनि अवधारणात्मक चिन्तनका आधारमा विश्लेषण गर्थे भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । यसमा ग्रिसेली भाषा चिन्तक प्लेटोको उदाहरण दिएर बालकले वाक्यको अर्थ लगाउने काम कुनै शैक्षिक सिकाइमार्फत् भन्दा पनि जन्मजात रूपमा प्राप्त गर्ने भाषिक गुण बताएका छन् भनेर उनले प्लेटो बालकको भाषा सिकाइको सन्दर्भमा जन्मजात भाषिक सामर्थ्यको पक्षमा थिए भन्ने आधार प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै संस्कृत भाषाका वैयाकरणहरूले भने व्यक्तिले भाषा सिकाइका क्रममा प्राप्त गर्ने शब्दहरू ईश्वरीय देनका रूपमा रहने कारण तिनलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा क्रमशः हस्ताणतरण गर्दै जाने प्रक्रियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् भन्दै उनले उनीहरु पश्चिमी दार्शनिक प्लेटोको भाषिक चिन्तनको विपरीत भाषिक यादृच्छिकता वा परम्परावादी चिन्तनका पक्षमा थिए भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् ।

अधिकारी (२०७४) ले भाषा र व्याकरण सम्बन्धित समसामयिक व्याख्या गरिएको पाइन्छ । यसमा भाषाको परिचय, विशेषता, भाषिक परिवारको वर्गीकरणका आधारहरु, नेपालमा बोलिने प्रमुख मातृभाषाहरू तथा नेपाली व्याकरण आदिको व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

अधिकारी (२०७५) द्वारा लिखित 'समसामयिक नेपाली व्याकरण' नामक पुस्तकमा व्याकरण सम्बन्धी लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्यका दृष्टिले कायम हुने सङ्गति विशेष महत्त्वपूर्ण हुने कुराको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसरी पुस्तक समीक्षा थुप्रै भएता पनि प्रस्तुत अनुसन्धानसँग सम्बन्धी उल्लेखित पुस्तक समीक्षाले आधारशीला तयार पार्न टेवा पुऱ्याइएको छ ।

प्रायोगिक कार्यको पुनरावलोकन

शोध समीक्षा

नेपाली र मैथिली भाषाका आदरार्थी, नेपाली र मैथिली भाषामा लिङ्ग व्यवस्था, नामपदावलीमा नाम र कोटिकरका विचमा हुने पद सङ्गतिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । पाँच अध्यायमा संरचित यो शोधमा उद्देश्य निर्धारित गरिएको देखिदैन । यो शोधपत्र नेपाली भाषामा माधव प्रसाद पोखरेल र मैथिली भाषामा योगेन्द्रप्रसाद यादवको लेखलाई सैद्धान्तिक आधार मानी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ (दाहाल, २०७० उद्धृतांश) । यसमा नेपाली र मैथिली भाषाका पद सङ्गतिको तुलनाको सतही अध्ययन भएको देखिन्छ । यसमा विश्लेषणात्मक अध्ययन हुन सकेको देखिदैन । यो अध्ययन नेपाली भाषामा विद्यमान् व्याकरण परम्परामा आधारित देखिन्छ । नेपाली र दुमी भाषाका शब्द निर्माण र व्याकरणिक कोटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस कार्यमा नेपाली र दुमी भाषाका शब्दवर्ग र शब्द निर्माणका साथै लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल पक्ष, भाव आदिका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ (राई, २०५५) । दुमी राई जाति र भाषाको परिचय सहित नेपाली भाषाको शब्दवर्ग शब्द , व्युत्पन्न प्रक्रिया तथा व्याकरणात्मक कोटिहरूसँग दुमी भाषाको शब्दवर्ग, शब्द व्युत्पन्न र व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । तापनि दुमी भाषा र नेपाली भाषाका वाक्यात्मक स्वरूपको तुलनात्मक अध्ययन यसमा समेटिएको छैन । यसको शोधपत्रमा दुमीहरूको मूल बसोबास क्षेत्रमा पुगेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरी परम्परागत व्याकरणका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । श्रेष्ठ (२०५५) द्वारा मोरङियया थारु र नेपाली भाषाको बीच तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । अन्तर्वार्ता, प्रश्नवली, सहभागी अवलोकन र पुस्तकालयीय कार्य गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसमा नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक ढाँचामा मोरङ्मा बोलिने थारु भाषाको शब्दवर्ग , व्याकरणिक धारामा चर्चा

गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा नेपाली भाषाका वर्ण र व्यवस्थासँग मोरङ्ियया थारु भाषाको वर्ण व्यवस्थाको तुलना गरिएको छ । यो अध्ययन प्रस्तावित पद्धतिमा आधारित देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा मोरङ्ियया थारु भाषाको व्याकरण व्यवस्था र नेपाली भाषाको व्याकरण व्यवस्थाबीच तुलनात्मक स्वरुप प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यस्तै राई (२०५५क) द्वारा नेपाली र चामलिङ भाषाका क्रियापदावलीको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस शोधपत्रमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, सर्वनामिकता र क्रियान्त निपातबीच समानता असमानता छुट्टायाइएको देखिन्छ । यस शोधपत्रमा नेपाली र चामलिङ भाषाका क्रियाका भाव, काल र पक्ष विषयहरूमा पनि तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसमा चामलिङ भाषाका वाक्ताहरूसँग लिखित वा मैखिक प्रश्नावलीहरू बनाई सामग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ (दाहाल, २०७०) । यो कार्य नेपाली व्याकरणगत प्रवृत्तिका आधारमा तयार पारिएको छ । यो समानता र असमानता छुट्याउने तुलनात्मक अध्ययनमा सीमित देखिन्छ ।

परिणा तथा छलफल

प्रस्तुत अध्ययन मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली विषय शिक्षणमा गर्ने त्रुटिलाई आधार मानी अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको दृष्टिकोणलाई उद्धृत गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका स्रोत पनि अध्यापन गराउने शिक्षकहरू नै हुन् । उल्लिखित पाँचवटा विद्यालयहरूमा अध्यापनरत अनुभवी दक्ष शिक्षकहरूबाट निर्माण गरिएका सामग्री र केही खुल्ला प्रश्नहरूद्वारा अन्तर्वार्ता लिएका आधारमा प्रश्नहरूसँग सम्बन्धित शिक्षकहरूका विचारहरूलाई दृष्टिगत गरी गुणात्मक विधिद्वारा प्रकिया अगाडि बढाइएको छ । यसरी आएका विभिन्न थीमहरू क्रमशः भाषिक शिक्षण, वातावरणीय प्रभाव, व्याकरणगत समस्या र अभ्यास जस्ता छन् । उक्त थीमहरूलाई तल विस्तृतमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ :

भाषिक शिक्षण

भाषा विचार सम्प्रेषण गर्ने माध्यम हो । भाषिक शिक्षण भनेको भाषाका चार वटा सीपहरू सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइसम्बन्धी शिक्षण गरी भाषिक सीपहरूमा दक्ष गराउनु नै यसको मुख्य धेय रहेको छ ।

विमातृभाषी मैथिली विद्यार्थीहरूमा भाषिक सीपको विकासमा कमी आउनुको मुख्य कारण वातावरण हो । एक जना शिक्षकबाट लिएको अन्तर्वार्ताका आधारमा मैथिली भाषीले नेपाली समुदायसँग घुलमेल हुन नपाउनु, घरपरिवार र साथीसँग मातृभाषामा सम्प्रेषण गर्दछन् । त्यस्तै नेपाली भाषासँग सम्बन्धी गोष्ठी, प्रतियोगिता छलफल अन्तरक्रिया जस्ता कार्य निरन्तर नहुनु ।

त्यस्तै मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूमा नेपाली विषयप्रति रुचि न्युन देखिन्छ । अर्का एकजना सहभागी नेपाली विषय पढाउने अनुभवी शिक्षकको अन्तर्वार्ताबाट आएको भनाइअनुसार न्युन १०-२० प्रतिशत बुझिराखेका छन् । त्यस बाहेक बाध्य भएर पढ्नु पऱ्यो जस्तो व्यवहार देखाउँछ । मैथिली भाषी विद्यार्थीहरूमा नेपाली विषयप्रतिको त्यति चाँसो देखिएको छैन ।

नेपाली भाषाको सान्दर्भिकताका दृष्टिकोणले यसको महत्त्व र सान्दर्भिकता राम्रो देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा एक जना अन्तर्वार्तामा सहभागी शिक्षकको भनाइ अनुसार सान्दर्भिक छ नि त हाम्रो हरेक सरकारी कामकाजको भाषा नेपाली नै हो । त्यसैले एकदम सान्दर्भिक छ । एकीकृत पाठ्यक्रम भन्नाले विभिन्न कुराहरूलाई समेटेर बनाएको पाठ्यक्रम हो । यस पाठ्यक्रममा नेपाली भाषाको पढाइ सीपमा जोड दिने उद्देश्यले बनाएको हो । यसरी मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई अनुकूलको वातावरण नपाउँदा भाषिक सीपमा समस्या आउने कुरा देखिन्छ । त्यसैले उपयुक्त भाषिक वातावरणको सृजना हुनु जरुरी देखिन्छ ।

वातावरणीय प्रभाव

मानिसलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वलाई वातावरण भनिन्छ । वातावरणमा पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । त्यसमध्ये भाषिक वातावरण भनेको भाषासम्बन्धी हो । मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरुले नेपाली उच्चारण गर्दा आफ्नो मातृभाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ । एक सहभागी दक्ष अनुभवी शिक्षकका अनुसार "उच्चारणमा धर्मलाई-धर्म्, कर्मलाई-कर्म्, भक्तलाई-भक्त् यस्ता खालका उच्चारणगत समस्याहरू देखिएका छन् ।" नेपाली भाषा शिक्षणको कममा विदेशी भाषाले समेत प्रभाव परेको पाइन्छ । एक जना सहभागी शिक्षकको भनाइलाई उद्धृत गर्दै अन्तर्वार्तालाई जस्ताको त्यस्तै राखिएको छ, "नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा भएको हुनाले एकदम सान्दर्भिक छ तर दुःख लाग्छ, खस्किदो अवस्थामा छ । विदेशी भाषाको प्रभाव बढ्दो रहेको छ । त्यस्तै मैथिली भाषीलाई नेपाली भाषा पढाउँदा १०-२० प्रतिशत मात्र रुचि बुझि राखेका छन् । यसै प्रसङ्गसँग सम्बन्धित साह (२०६७) अनुसार थारू र नेपाली भाषाको व्याकरणिककोटिको आधारमा व्यतिरेकी विश्लेषण गर्दा गल्तीमा वातावरणीय प्रभावमाथि नै जोड दिइएको पाइन्छ ।"

उल्लिखित कुराहरूका आधारमा नेपाली भाषामा मातृभाषाको प्रभाव देखिन्छ किनभने, भाषिक वातावरण मातृभाषाको छत्रछायामा परेकाले भाषाको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको हो यस्ता किसिमका प्रभाव हटाउनको लागि नेपाली भाषाको वातावरणमा बस्नुपर्ने हुन्छ अनि मात्र यस किसिमका त्रुटिहरू सुधार हुन सक्छन् । खासगरी नेपाली शब्दमा विदेशी अङ्ग्रेजी भाषाको

प्रभावलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने अवस्था समेत देखिन्छ । यसरी भाषा बुझाई सहज भएमा सिकाइप्रति रुचि बढ्छ तर भाषा बुझाई असहज भएमा सिकाइप्रति रुचि घट्छ । त्यसैले सकारात्मक सिकाइको निम्ति भाषिक शिक्षणमाथि विशेष जोड दिनुपर्दछ ।

व्याकरणगत समस्या

भाषालाई शुद्ध बनाउने काम व्याकरणले गर्छ । त्यसैले भाषामा व्याकरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली उच्चारण गर्दा आदरगत पनि अन्तर देखिएको पाइन्छ । एक जना अनुभवी दक्ष शिक्षकले दिइएका अन्तर्वार्तालाई जस्ताको त्यस्तै उद्धृत गर्दै, ''आदर सङ्गतिमा जस्तो दुईवटा आदर हुन्छन् । मैथिली भाषामा 'तु' र 'आहाँ' यतातिर पाँचवटा मान दियाछन् । चार वटा मान दियाछन् । वचनमा पनि त्यस्तै हामीहरू लाउँछौ, उता सब लाउँछन्, हुन्छ यस्ता खालका थुप्रै समस्याहरू छन् ।'' शब्दको अन्त्यमा उच्चारणगत भिन्नता देखिन्छ । अर्का सहभागी दक्ष र अनुभवी शिक्षकको अन्तर्वार्ताका आधारमा, ''वचन, वचनका सङ्गति मिलाउँदा 'हरू' लाई नबुझ्ने एकवचन भएपनि बहुवचन भएपनि एउटै प्रयोग गर्ने, लैङ्गिक भिन्नताहरू पहिचान गर्न नसक्ने जस्तै मैथिलीको प्रभाव यहाँनिर यस्तो खालको प्रभाव तिम्रो र तिम्री जस्ता कुरा छुट्टयाउन नसक्ने देखिन्छ ।'' समग्रमा हेर्दा भाषापिच्छे व्याकरणको संरचना फरकफरक देखिन्छ । यस्ता किसिमका समस्या समाधानका लागि भाषा अनुवाद विधिद्वारा त्यस्ता त्रुटिहरू सुधारका अभ्यासहरू गर्दै जाँदा यस्ता खालका त्रुटिहरूलाई न्युनीकरण गर्दै लैजानुपर्दछ ।

अभ्यास

अभ्यास भनेको कुनै कुरालाई पटक पटक दोहो-याउनुलाई अभ्यास भनिन्छ । भए गरेका कुराको बानी बस्छ पनि र हट्छ पनि अभ्यासबाट नै । मैथिली भाषीहरूको अभ्यास केही गलत उच्चारणमा बसिएको देखिन्छ । जस्तै एक जना अनुभवी शिक्षकको अन्तर्वार्तालाई उद्धृत गर्दै, ''लैङ्गिक भिन्नताहरू पहिचान गर्न नसक्ने खालका प्रभाव तिम्रो र तिम्री जस्ता कुरा छुट्टयाउन नसक्ने । भाषिक वातावरणले पनि निकै नै प्रभाव पारेका हुन्छन् । विद्यालयमा एउटा पिरियड नेपाली घण्टी पढ्दा नेपालीमा कुराकानी गर्छन् । नेपालीमा अभ्यास हुन्छ तर बाँकी समय उनीहरू आफ्नै मैथिली मातृभाषामा नै कुरा गर्छन् । सङ्गीसाथीसित पनि आफ्नै मातृभाषामा कुरा गर्छन् । घरपरिवारमा पनि आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग गर्छन् ।'' विनाडी (२०७४) ले कठरिया थारु र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययनमा अभ्यासद्वारा त्रुटि हटाउने पुष्टि गरेका छन् । यसरी उनीहरूको भाषिक वातावरण पनि उपयुक्त नहुँदा बढी गल्ती गर्ने अभ्यस्त भैसकेका हुन्छन् ।

उल्लिखित तथ्यहरूका आधारमा भाषा सिक्ने क्रममा सिकारुले के कस्ता त्रुटिहरू गर्छन् र ती त्रुटिहरू के कसरी हुन्छन् भनी अध्ययन गर्ने विषयलाई त्रुटि विश्लेषण भनिन्छ (ढकाल, शान्तिप्रसाद २०६८)। सिकारुले सिकाइका क्रममा त्रुटि गर्नु स्वभाविक प्रक्रिया हुन्छ। सिकारुले मातृभाषा प्रयोग गर्दा होस् कि विमातृभाषी प्रयोग गरी सिक्दा होस् गल्ती गर्छ त्रुटिलाई सिकाइ प्रक्रियाको कमजोरी ठान्नु हुँदैन। निराकरणका उपायहरूतिर जानुपर्दछ। त्यसरी नै 'त्रुटि विश्लेषण सिद्धान्त' का आधारमा मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा उच्चारण गर्दा त्रुटि गर्छन् नै। त्रुटि हटाउन अभ्यासमाथि जोड दिनुपर्दछ।

डेभिड, क्रिस्टलका अनुसार भाषाशिक्षण र सिकाइमा त्रुटि विश्लेषण एउटा प्रविधि हो जसको माध्यमद्वारा विदेशी भाषा सिकिरहेको व्यक्तिले गर्ने त्रुटि वा भूलहरूको पहिचान, वर्गीकरण तथा व्यवस्थित व्याख्या गरिन्छ। सिकारुले भाषिक सामर्थ्यको कुन तह प्राप्त गर्न सकेको छ यो कुरा उसले गरेका त्रुटिहरूबाट व्यवस्थित ढङ्गले झल्किन्छ (ढुङ्गेल र दाहाल २०६७)। भाषा सिकाइमा विभिन्न प्रकृतिका त्रुटिहरू गर्छन्। ती त्रुटिहरू हटाउन उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ।

यसरी लिङ्गगत, वचनगत र विशेषणगत भएका त्रुटिहरूको सुरुमा गलत तरिकाबाट अभ्यास बसेकाले त्यस्ता त्रुटिहरू हटाउन पनि शुद्ध उच्चारणबाट पटक पटक अभ्यास गराएर गलत अभ्यासलाई शुद्ध तरिकाले अभ्यास गराउँदा गराउँदै अभ्यस्त बनाउनुपर्दछ। अर्थात गलत अभ्यासलाई पनि शुद्ध अभ्यासबाट नै न्युनीकरण गर्न सकिन्छ। भाषिक अशुद्धीलाई पनि शुद्धी गर्ने भाषिक वातावरणको सृजना गरेर हटाउन सकिन्छ। सकभर नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने वातावरण नै सिर्जित गरेर अभ्यास गराउनुपर्दछ।

यसरी यस अध्ययनभन्दा पहिलो दुर्गाप्रसाद दाहाल (वि.स.२०७०) का अनुसार विद्यावारिधि तहमा दनुवारी र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन गर्दा कक्षाकोठाभित्र दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा अध्ययन-अध्यापन गराउँदा मातृभाषी नेपाली विद्यार्थी जस्तो सहज इतर-दनुवारी मातृभाषीलाई विद्यार्थीहरूमा देखिएको छैन। यस्तै अनुसन्धानको क्रममा माधवप्रसाद पोखरेल र योगेन्द्र प्रसाद यादवको लेखहरूमा पदसङ्गतिसम्बन्धी सैद्धान्तिक र तुलनात्मक सतही अध्ययन गरिएको देखिन्छ अर्थात् ठिक त्यस्तै प्रस्तुत अध्ययन नेपाली विषय अध्यापन गराउने दक्ष तथा अनुभवी शिक्षकहरूको अनुभवलाई आधार स्रोत लिइएको छ। कक्षाकोठाभित्र मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई नेपाली विषय शिक्षण गर्दा उच्चारण र व्याकरणिककोटिगत त्रुटि गर्नु पूर्व अध्ययनका आधारमा स्वभाविकै हो किनभने, इतर मातृभाषीले दोस्रो भाषा सिकाइ गर्दा पृष्ठभूमि वातावरणले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। कक्षा ८ मा अध्ययनरत मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई

नेपाली विषय अध्यापन गराउँदा उच्चारणगत र व्याकरणिककोटिमा मात्र सीमाङ्कन गरिएको हो । यस अध्ययनका निम्ति आधारभूत तहमा दोस्रो भाषीका रूपमा अध्यापन गराउने दक्ष र अनुभवी शिक्षकहरूलाई सामग्री सङ्कलनका मुख्य स्रोतमा सीमित गरिएको छ ।

समग्रमा भन्दा मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा विभिन्न प्रकृतिका त्रुटिहरू गर्छन् । वर्णगत त्रुटि, शब्दगत त्रुटि व्याकरणिककोटिगत त्रुटिहरू गरेका छन् । ती त्रुटिहरू हुने प्रभावक तत्त्वहरूमा घरपरिवार, सङ्गीसाथी, सामुदायिक वातावरणीय प्रभाव रहेका छन् । उक्त त्रुटिहरू न्यूनीकरण गर्न अभ्यासमाथि जोड दिनुको साथसाथै विभिन्न पत्रपत्रिका, लेख, पुस्तक, अनुसन्धानमूलक कार्यहरूको अध्ययन गर्नुपर्दछ । विद्यालयीय वातावरण, विभिन्न गोष्ठी, सेमिनार, अन्तरक्रिया गर्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

लामो समयदेखि नेपाली विषय पढाउने दक्ष र अनुभवी शिक्षकहरूसँग लिएका अन्तर्वार्ताका आधारमा मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई नेपाली विषय पढाउँदा मातृभाषी नेपाली हुने जस्तो सजिलो देखिएन । मैथिली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले शुद्ध उच्चारणगतमा बढी त्रुटि गरेका छन् । खासगरी व्याकरणिक कोटिगत त्रुटि, वर्ण उच्चारणगत त्रुटिहरू देखियो । यस्ता किसिमका त्रुटिले विद्यार्थीहरूको भाषिक सीप विकासमा पनि समस्या ल्याउने गर्दछन् । जसले गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाइप्रतिको रुचि पनि घटेको पाइयो । यस्ता किसिमका त्रुटिहरूलाई हटाउन वा न्युनीकरण गर्नको लागि उचित भाषिक वातावरण सिर्जना तल्लै कक्षादेखि अभ्यास गराउँदै लैजानुपर्दछ । विभिन्न बैंठक, गोष्ठी, परियोजना कार्य र भाषिक वा साहित्यिक अन्तक्रियाहरूमा सहभागी गराउँदै लग्नुपर्दछ । सकभर घरपरिवार, साथीहरूसित नेपालीमा नै बोल्ने वातावरण सिर्जित गर्नुपर्दछ । यसका लागि अभ्यासमाथि उतिकै जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ । त्रुटि गर्ने बेलामा नै पृष्ठपोषण दिंदै जानुपर्दछ । मुख्य कुरा भाषिक नियन्त्रणलाई प्राथमिकता दिएर अभ्यासमाथि विशेष जोड दिनुपर्दछ । यस अध्ययनले अन्य अध्ययन अनुसन्धानकर्ताहरूलाई सहयोग मिल्नेछ । खासगरी दोस्रो भाषा शिक्षण सिकाइको क्रममा कक्षाकोठाभित्र सहजीकरण गर्न महत्त्वपूर्ण उपयोगी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६६), *सामान्य भाषा विज्ञान,* क्षितिज प्रकाशन ।

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७४), *निम्न माध्यमिक शिक्षक स्रोत सामग्री -२,* आशिष बुक हाउस प्रा.लि. ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७५), *समसामयिक नेपाली व्याकरण ,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गडेरी, सत्य नारायण (२०५४), *नेपाली र मैथिली भाषाको पद सङ्गतिको तुलनात्मक अध्ययन, (* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६८), *प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयाम,* शुभकामना प्रकाशन ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६७), सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, एम.के.पब्लिसर्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।

दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७०), *दनुवारी र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण* (विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध), ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेशन, त्रि.वि. ।

नेपाल किताबखाना समिति (२०७२), नेपालको संविधान २०७२ ।

न्यौपाने, टंकप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि र न्यौपाने, दीपकप्रसाद (२०७३), *भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चुडामणि (२०७०), अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, रत्न पुस्तक भण्डार ।

बिनाडी,दीर्घराज (२०७४), *कठरिया थारू भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन (* स्नातकोत्तर शोधपत्र) शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षण विभाग, त्रि.वि. ।

भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, सालिकराम (२०७३), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

राई, कैलाश कुमार (२०५५क), *नेपाली र चामलिङ भाषाका क्रिया पदावलीको तुलनात्मक अध्ययन,* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. ।

राई, राम कुमार (२०५५), *नेपाली र दुमी भाषाका शब्द निर्माण र व्याकरणिक कोटिहरुको तुलनात्मक अध्ययन*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि. ।

राष्ट्रिय जनगणना (२०५८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

राष्ट्रिय जनगणना (२०६८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

राष्ट्रिय जनगणना (२०७८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

शाह, भरत (२०६७), *कैलाली जिल्लामा बोलिने थारू भाषा र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा व्यतिरेकी अध्ययन* (स्नातकोत्तर शोधपत्र), शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षण विभाग, त्रि.वि. ।

श्रेष्ठ, मेघ नारायण (२०५५), मोरङियया थारु भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूपको अध्ययन (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि. ।

Cresswell, J., & Planoclark, W. (2007). Combined Research Methods, translated by Alireza Kiamanesh. Javid Sarai, Tehran: Abijah Publishing .

पाउन सकिँदैन र ईश्वरको स्वरूप भनेकै उदार मानवतावादी चिन्तन हो भन्दै सेवा, सहयोग, उपकार तथा दीनदुःखीका पीडालाई आत्मीकरण गरेर उनीहरूको आत्मा हँसाउने काममा नै सच्चा देवत्वको निवास हुने मूल विचार कवितामा आएको छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ । दिनानुदिन मानवताविहीन बन्दै गएको मानवसमाजलाई मानवताले भरिपूर्ण मानव शरीर नै पवित्र मन्दिर हो र सच्चा मानवसेवामा नै देवत्व रहने विषय 'यात्री' कविताको मूल विचार हो भन्ने विषय व्यक्त गर्नु नै यस लेखको प्राप्ति हो ।

मुख्य शब्दावली : अन्तरात्मा, दुःखीगरिब, देवत्व, निवास, मानवसेवा ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६ –२०१६) नेपाली साहित्यका बहुआयामिक प्रतिभा हुन् । *पुतली भाग* १ र २ (२००९), *भिखारी* (२०१०), *जन्मोत्सव र मुटुका थोपा* (२०१५), *छहरा* (द्वितीय खण्ड २०१६), *मृत्यु शैय्याबाट* (२०१६), *चिल्ला पातहरू* (२०२१), *मनोरञ्जन* (२०२४), *भावना गाङ्गेय* (२०२४), *गाइने गीत* (२०२४), *आकाश बोल्छ* (२०२५), *छाँगासँग कुरा* (२०२६), *लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह* (२०३३), *लक्ष्मी गीतिसङ्ग्रह* (२०४०) आदि कविता तथा गीतका कृति प्रकाशन गरेका उनले वभिन्न खण्डकाव्य, महाकाव्य तथा निबन्ध सङ्ग्रहको रचना गरेका छन् । दस वर्षकै उमेरबाट कविता लेख्न थाले पनि १९९१ सालमा 'गरिब' र 'पूर्णिमाको जलधि' दुईओटा कविता प्रकाशित गरेर आफ्नो कविता यात्रा सुरु गरेका उनले आधुनिक नेपाली कवितामा स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन गरी त्यसलाई विकसित र विस्तारित गर्ने कार्य गरेका छन् । २००४ सालपछि स्वच्छन्दतावादी धाराभित्रै प्रगतिवादी धारालाई समाहित गरेर स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धाराको विकास गर्ने श्रेय पनि उनलाई नै जान्छ । उनका कवितामा नेपालको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, प्रकृति, धर्मसंस्कृति, क्रान्ति, ईश्वरी चिन्तन, मानवता, देशप्रेम जस्ता कुराहरू विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् । उनका कविताको मूल प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावादी द्रुततर आशुलेखन हो । मानवताका पुजारी देवकोटाका कवितामा मानवतावादी चेत पाइन्छ भने प्रकृतिप्रेमी देवकोटाका कवितामा प्रकृतिका विविध रूपको चित्रणका साथै प्रकृतिको मानवीकरण पनि भेटिन्छ । भावनामा रमाउन चाहने उनका कवितामा हार्दिकता पाइन्छ । मानिसलाई मानिसको नजरबाट हेरेर मानिसकै व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिलाई मानवतावाद भनिन्छ । विशेषगरी स्वच्छन्दतावादी लेखनमा मानवतावादी चिन्तन प्रस्तुत भएको पाइन्छ । मानिसको मूल्यको खोजी नै मानवतावादको मुख्य अभीष्ट हो । यही मानवतावादी अवधारणाका आधारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'यात्री' कविताको विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्राज्ञिक समस्या रहेको छ भने कवितामा प्रकट भएको मानवतावादी चिन्तन प्रस्तुत गर्नु

उद्देश्य रहेको छ । नित्यराज पाण्डेको *महाकवि देवकोटा* (२०१७), मोहनराज शर्माको *नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार* (२०४०), हीरामणि शर्माको *समालोचनाको बाटोमा* (२०४१), कुमारबहादुर जोशीको *देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना* (२०४८), चूडामणि बन्धुको *देवकोटा* (२०५८), नेत्रप्रसाद न्यौपानेको *देवकोटाका काव्यकृतिमा मानवतावाद* (२०६७) जस्ता समालोचनात्मक कृतिमा देवकोटाका कविताकृतिका बारेमा समीक्षा गरिएको छ । नेत्रप्रसाद न्यौपानेको *देवकोटाका काव्यकृतिमा मानवतावाद* (२०६७) नामक कृतिमा मानवतावादमा आधारित अध्ययन पनि भएको छ तर 'यात्री' कवितालाई मानवतावादी सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन । त्यसैले यस अध्ययनमा 'यात्री' कवितालाई मानवतावादका प्रमुख पक्ष मानव शरीरलाई मन्दिर मान्ने, मानिसको मनमा देवताको निवास हुने, मानव र प्रकृतिको सम्बन्ध रहने तथा मानवसेवाको भावना हनुपर्ने जस्ता आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । 'यात्री' कवितामा अभिव्यक्त मानवतावादी चिन्तनलाई स्पष्ट पार्ने किसिमको अध्ययनको अभाव रहेको परिप्रेक्ष्यमा यो अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाइएकाले यसको महत्त्व र औचित्य स्पष्ट हुन्छ ।

अध्ययन विधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययन सोद्देश्यमूलक छनोटसँग सम्बन्धित रहेको छ । यो अध्ययन पुस्तकालयीय कार्यमा आधारित छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतको सामग्री देवकोटाको भिखारी (२०६०) कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'यात्री' कविता हो भने द्वितीयक स्रोतका सामग्री विभिन्न सन्दर्भपुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिकाबाट लिइएका देवकोटा वा मानवतावादी चिन्तनसँग जोडिएका सूचना हुन् । 'यात्री' कविताको विश्लेषणका लागि मूलतः मानवतावादको सिद्धान्त उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा विशेष गरी सामग्री विश्लेषण लागि निगमनात्मक तथा आगमनात्मक पद्धतिको उपयोग गरेर व्याख्या र विश्लेषणका आधारमा पाठविश्लेषण गरी अर्थापन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

'मानव' शब्दको निर्माण 'मनु' मूलमा अण् प्रत्यय जोडिएर हुन्छ । मनुलाई मानव सृष्टिका प्रारम्भकर्ता मानिएको छ । सृष्टिकर्ता ब्रह्माका मानसपुत्र मनुलाई मनुष्यका मूल पुरुषका रूपमा चिनिन्छ (आप्टे, सन् १९९९, पृ. ७९४) । मानिसको हकअधिकारका विषयमा आवाज उठाउने विचार वा दृष्टिकोणलाई मानवतावाद भनिन्छ । मनुका सन्तानलाई मानव भनिन्छ र त्यही मानवसँग सम्बन्धित गुण वा विशेषता नै मानवतावाद हो । मानव हुनुको भाव वा विशेषतालाई नै मानवता

भनिएको पाइन्छ । मानवताले मानिसको प्रकृति, मानिसको प्रतिष्ठा तथा मानिस मानिसका बिचमा हुने व्यवहारलाई बुझाउँछ । मानिसले मानिसलाई राम्रो व्यवहार गर्ने, मानवीय व्यवहार गर्ने तथा मानिसको आदर्श, प्रतिष्ठा र प्रकृतिमा विश्वास गर्ने दर्शन नै मानवतावाद हो । मानवतावादले मानवीय मूल्यलाई उच्च महत्त्व दिँदै मानवहितलाई सर्वोपरि ठान्छ । मानवतावाद परम्परागत धर्म र ईश्वरको अलौकिक अस्तित्वतिरभन्दा दुःखी मानव आत्माको क्रन्दनमा ईश्वरीय वाणी सुन्छ र दीनदुःखीहरूको सेवालाई नै मानव धर्म मान्छ (सिंह, सन् १९९४, पृ. ३६५) । मानिसले मानिसलाई मानिसकै व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने मूल दर्शनको जगमा मानवतावाद उभिएको हुन्छ । मानिसको प्रकृति, प्रवृत्ति, विचार, चिन्तन, सिप जस्ता पक्षलाई मानवतावादले समेटेको हुन्छ (द इन्साइक्लोपिडिया अफ फिलोसफी, सन् १९६७, पृ.६९-७०) । मानिसमा रहेका विभिन्न अपूर्णतालाई पूर्ण गरी उसको स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नु नै मानवतावादी दृष्टिकोण हो । मानवतावादमा विश्वास गर्ने, मानवतावादको अनुयायी र मानवतावादलाई महत्त्व दिने भावना नै मानवतावादी चिन्तन हो (पौड्याल, सन् २०२३, पृ. ५५) । कुनै अदृश्य अलौकिक शक्तिको उपासनाबाट प्राप्त हुने आनन्दभन्दा मानिसको सेवाबाट प्राप्त हुने आनन्द विशेष हुने बताउँदै मानवसेवामा समर्पित हुनुपर्ने धारणा मानवतावादमा प्रकट भएको हुन्छ । यसले धर्म वा ईश्वरको अलौकिक अस्तित्वलाई भन्दा मानवीय आत्माको चीत्कारलाई प्राथमिकतामा राखी मानवसेवामा समर्पित हुनुपर्ने विचार प्रकट गर्छ (सिंह, सन् १९९४, पृ. ३६५) । मानवतावादले मानिसलाई केन्द्रमा राखी उसका हक र अधिकार स्थापना हुनुपर्ने विषय अगाडि बढाउँछ । सबै मानिसमा समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वको भाव विकास गरी आजको मानवसमाजमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिका विरुद्धमा आवाज उठाउने काम मानवतावादले गरेको हुन्छ ।

आजको मानिसमा दिनानुदिन मानवतावादी धारणा हराउँदै गएका कारण नै विश्वमा मानव विरुद्धका गतिविधि मौलाइरहेका छन् । मान्छेमा रहेका दया, प्रेम, सहिष्णुता, सहयोग, सद्भावना आदि मानवीय गुणले मानवतालाई बुझाएका हुन्छन् भने मानवमा रहने सद्गुणले मानव समाजलाई प्रतिष्ठित बनाउन जोड दिएको हुन्छ । मानिस जातिमा पाइने विचार, दया, प्रेम, सहिष्णुता, सद्भावना, सहयोग, भ्रातृत्व आदिबाट नै मानवतावाद बुझिएको हुन्छ (अधिकारी र भट्टराई, २०६३, पृ. ७९८) । आज मानिसहरू जातजाति, भाषा, धर्म, संस्कृति तथा क्षेत्रीयताका आधारमा विभाजित छन् र एउटा मानिस अर्काको अस्तित्व समाप्त पार्नका लागि तत्पर भइरहेका छन् । विश्वमा दिनानुदिन मानवता विरोधी गतिविधि देखिँदै छन् । मानिसले मानिसको घाउमा मलमपट्टी लगाउनुको साटो मानिसकै विनाशको बाटो रोजिरहेको छ । मानिसप्रतिको आस्था र विश्वास नै

कमजोर बनिरहेको परिस्थितिमा मानवतामा आधारित समाजको निर्माणबाट पृथ्वीलाई स्वर्ग र मानवलाई देवताका रूपमा स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने अभीष्टका साथमा मानवसेवामा समर्पित सामाजिक संरचनाको निर्माणका लागि मानवतावाद आवश्यक छ (नागौरी, सन् १९८५, पृ.१४)। मानिसको मानिसप्रतिको विखण्डित विश्वास स्थापना गर्नु र एउटा मानिसले अर्को मानिसलाई सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु नै मानवतावादको मुख्य कार्य हो। मानवतावादले मानिसका क्षमता र योग्यता मानिसकै हकहितका लागि उपयोग हुनुपर्छ भन्ने धारणा राख्छ। मानिसलाई स्वार्थी हुनबाट बचाउनु तथा उसमा नैतिकता, सकारात्मक चिन्तन, सद्भाव तथा भ्रातृतवको विकास गराउँदै परोकारमा लगाउनु नै मानवतावादको मूल लक्ष्य रहेको हुन्छ (न्यौपाने, २०६४, पृ.३९)। मानवताकै कारण मानिस अरू प्राणीभन्दा फरक र विशिष्ट बनेको हुन्छ। मानवतावादले मानिसलाई कर्मवादी र सकारात्मक हुनका लागि प्रेरणा मात्र दिँदैन यसले त मानिसमा रहेको निराशालाई समाप्त पारी आशा जगाउने काम पनि गरेको हुन्छ (पाठक, सन् २००४, पृ.४)। मानवतावादले नै मानिसलाई साँचो अर्थमा मानिसको जीवन बाँच्न सिकाउँछ। मानिसभित्रको देवत्व जगाउँछ र मानिसलाई परसेवामा समर्पित हुने इच्छाशक्तिको विकास गरिदिन्छ।

मानवताकै कारण मानिस मानिसका बिचमा भ्रातृत्वको विकास भएको हुन्छ। मानवताले जात, धर्म, वर्ग, क्षेत्र आदिका आधारमा गरिने मानिसको विभाजनलाई स्वीकार गर्दैन। एउटा मानिसले मानिस हुनाका कारणले पाउने अधिकारको रक्षाका लागि आवाज उठाउँछ। हाम्रो समाजमा युगौँयुगदेखि जरो गाडेर बसेका असमानता, भेदभाव, कुरीति, अन्धविश्वासलाई परित्याग गरी सर्वशक्तिमान् मानव जातिको हितमा समर्पित हुनका लागि सबै मानिसलाई आह्वान गर्छ। मानिसमा रहेका सङ्कीर्णतालाई समाप्त पारी सबै मानिसका पक्षमा लाग्नुपर्ने सन्देश पनि मानवतावादले दिएको हुन्छ।

प्रस्तुत लेखमा मानव शरीरलाई मन्दिर, मानिसको मनमा देवताको निवास हुने विचार, मानव र प्रकृतिको सम्बन्ध, मानवसेवाको भावना जस्ता मानवतावादी चिन्तनले कवितालाई मानवतावादी बनाएका छन् भन्दै यिनै पक्षका आधारमा मानवतावादको व्याख्या गर्ने कार्य गरिएको छ।

परिणाम तथा छलफल

शारदा (१९९१) पत्रिकामा प्रथम पटक प्रकाशित भएको तथा *भिखारी* कवितासङ्ग्रह (२०१०) मा सङ्कलित भएको 'यात्री' मानवतावादी विचार प्रस्तुत गरिएको लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको उत्कृष्ट कविता हो। शिवरात्रिताका कुनै एक शोषक पुँजीपति मानिसको काँधमा चढेर पशुपतितिर जाँदै

गरेको देखेर मानिसमा हराउँदै गएको मानवतालाई लक्षित गर्दै यस कविताको रचना गरिएको कुरा देवकोटा स्वयम्ले उल्लेख गरेका छन् (जोशी, २०४८, पृ. ४३१) । मानिसले मानिसलाई सम्मान गर्न नसकेको बरु सम्पन्न परिवारका मानिसले विपन्न परिवारका मानिसलाई पशुको सट्टामा काममा लगाउँदै आएको विषय कवितामा प्रकट भएको छ ।

यात्री कवितामा मानवतावाद

'यात्री' कवितामा मानवतावादलाई मुख्य विचारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसले मानिसलाई मानिसकै व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने जगमा मावतावाद उभिएको छ । धर्तीका सबै मानिसलाई हेर्ने दृष्टिकोण एकै प्रकारको हुनुपर्छ भन्ने अवधारणालाई मानवतावादले मानवतावादले अगाडि सारेको हुन्छ । यस लेखमा 'यात्री' कवितामा अभिव्यक्त मानवतावादलाई स्पष्ट पार्नका लागि मानव शरीरलाई मन्दिर, मानिसको मनमा देवताको निवास हुने विचार, मानिस र प्रकृतिको सम्बन्ध अनि मानवसेवाको भावनालाई आधार बनाइएको छ ।

मानव शरीरलाई मन्दिर

'यात्री' कविता मानवतावादी विचार व्यक्त भएको छ । यस कवितामा संसारका सबै मानिस मानवको सेवामा लाग्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । यस कविताको सुरुमा नै कुनै मानिसको काँधमा चढेर मन्दिर दर्शनका लागि हिँडेका यात्रीलाई प्रश्न गर्दै तिमी कुन मन्दिरको यात्राका लागि निस्किएका हौ भनी प्रश्न गरिएको छ । मन्दिरको यात्रामा निस्किएका यात्रीलाई देवताको पूजाका लागि कुन सामग्री ल्याएका छौ भन्दै मन्दिरमा विभिन्न फूल र प्रसादका साथमा पुगेर पूजा आराधना गर्ने प्रवृत्तिप्रति कसिलो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै मानिसको काँधमा चढेर देवपुरीको यात्रा हुन नसक्ने विषय स्पष्ट पारिएको छ । मानिसको शरीर आफैँमा पवित्र मन्दिर भएकाले मानिसले मानिसको सेवा गर्नुपर्ने विचार यस कवितामा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

> कुन मन्दिरमा जान्छौ यात्री, कुन मन्दिरमा जाने हो ?
>
> कुन सामग्री पूजा गर्ने, साथ कसोरी लाने हो ?
>
> मानिसहरूको काँध चढी, कुन देवपुरीमा जाने हो ? (यात्री, प. १ –३)

माथिको कवितांशमा मन्दिर जाने, पूजासामग्री लाने, मानिसको काँधमा चढेर देवपुरीसम्मको यात्रा गर्न लागेको व्यक्तिलाई प्रश्न सोधिएको छ । मानिसको काँध चढेर देवपुरीको यात्रा गरिरहेको मानिसले मानिसको महत्त्व बुझ्न नसकेको विषय माथिको कवितांशमा स्पष्ट पारिएको छ । मानिस अरू कसैको काँधमा चढेर देवपुरीको यात्रामा निस्कनै पर्दैन बरु मानिसको सेवामा नै समर्पित भयो

भने उसले पुण्य प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरा माथिको कवितांशमा प्रकट भएको छ । मानवको सबैभन्दा ठुलो धर्म मानवसेवा हो । हाम्रो समाजका गरिब मानिसलाई अरू कसैको सहयोगको अपेक्षा रहेको हुन्छ, त्यस्ता मानिसलाई सहयोग गर्नुको साटो उल्टै पशुलाई जस्तो व्यवहार गर्न खोज्ने मानवीय प्रवृत्ति राम्रो होइन । मानिसले मानिसलाई नै पशुको जस्तो व्यवहार प्रदर्शन गर्ने कार्यप्रति विमति जनाउँदै मानवसेवाबाट नै ईश्वर खुसी हुन्छन् र त्यस्तो ईश्वरको प्राप्ति मन्दिरमा होइन मानवसेवाबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने मानवतावादी चिन्तन माथिको कवितांशमा अभिव्यक्त भएको छ । मानिस देवताको खोजीका लागि कुनै मन्दिर मन्दिर धाउनुपर्दैन भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दै कवितामा मानिसको शरीरलाई नै मन्दिरका रूपमा यसरी चिनाइएको छ :

हाडहरूका सुन्दर खम्बा, मांस पिण्डका दिवार
मस्तिष्कको यो सुनको छाना, इन्द्रियहरूका द्वार
नसा नदीका तरल तरङ्ग, मन्दिर आफू अपार
कुन मन्दिरमा जान्छौ यात्री, कुन मन्दिरको द्वार ? (यात्री, प. ४–७)

माथिको कवितांशमा मानव शरीरलाई हाडहरूको खम्बा, मांशपिण्डको पर्खाल, सुनको छानो मस्तिष्क, मानिसको शरीरमा रहेका इन्द्रियहरू द्वार, नसा नदी जस्तै बग्ने पवित्र स्थल भएको पवित्र मन्दिरका रूपमा चिनाइएको छ । यहाँ मानिस आफैँमा मन्दिर हो भन्ने आशय माथिको कवितांश प्रकट भएको छ । मानिस मन्दिरको खोजीका लागि कतै टाढा जानु नै पर्दैन किनभने प्रत्येक मानिसको शरीर नै मन्दिर हो भन्दै मन्दिरमा गएर देवतासँग साक्षत्कार हुनै सक्दैन बरु प्रत्येक मानिसको शरीरलाई मन्दिरलाई जत्तिकै सम्मान गर्ने हो भने समाजमा सद्भावको विकास हुन्छ र यसैको बलियो जगमा मानवता उभिन सक्छ भन्ने मानवतावादी चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ । यहाँ मानिसको शरीरलाई नै मन्दिर स्वीकार गर्न सकियो भने देवत्व वा धर्म प्राप्त गर्नका लागि कुनै मन्दिरको द्वारमा धाउनुपर्दैन भन्ने मानवकेन्द्री विचार प्रकट भएको छ । यस कवितामा मानिसको शरीर नै सबैभन्दा पवित्र मन्दिर हो र यसैको सेवा नै सच्चा पूजा हो भन्दै मानवमूल्य खोज्ने कार्य गरिएको छ ।

मानिसको मनमा देवताको निवास हुने विचार

'यात्री' कवितामा मानिसको शरीरलाई मन्दिरका रूपमा चिनाइएको छ भने मानिसको आत्मामा नै देवताको निवास हुने कुरा उल्लेख गर्दै मनलाई देवताका रूपमा स्थापित गरिएको छ । मानिसका सबैजसो शुभकार्यको प्रारम्भ मनबाट नै हुने भएकाले त्यसलाई देवत्वकरण गरिएको छ । कवितामा

शरीर मन्दिर तथा मानिसको मन वा आत्मालाई देवता बनाइएकाले मानवतावादी चिन्तनका दृष्टिले यो कविता निकै उत्कृष्ट रहेको छ । मानिसले निर्माण गरेका मन्दिरमा होइन कि मानिसकै पवित्र आत्मामा बसेका हुन्छन् भन्ने विचार यस कवितामा आएको छ । यस कवितामा मानिसको मनमा देवताको राज हुने विषयलाई तलका कविांशमा स्पष्ट पारिएको छ :

मनको सुन्दर सिंहासनमा, जगदीश्वरको राज
चेतनको यो ज्योति हिरण्मय, उसको शिरको ताज
शरीरको यो सुन्दर मन्दिर, विश्वक्षेत्रको माझ । (यात्री, प. ८–१०)

माथिको कवितांशमा मानिसको सुन्दर मनमा नै ईश्वरको निवास रहन्छ भन्दै जगत्का परिचालक ईश्वर बाहिर कुनै मठमन्दिरमा नभई मानिसको सर्वोच्च निकायका रूपमा रहेको मनमा विराजमान हुन्छन् भन्ने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । मानिसलाई सञ्चालन गर्ने मुख्य निकाय भनेकै मानिसको मन हो र मानिसको चिनारी पनि त्यही मनका आधारमा हुन्छ । जसको मनमा ईश्वरको निवास हुन्छ त्यसको मन निकै पवित्र हुने गर्छ अनि पवित्र मनमा नै सहयोगी भावना लुकेको हुन्छ भन्दै मानवमा ईश्वरीय सामर्थ्य पाइने मानवतावादको उद्घोष मात्र यस कवितामा गरिएको छैन बरु आफू र आफ्नो मनको पहिचान गरी मानवतावादी विचार प्रसार गर्ने सन्देश पनि दिइएको छ । मानिसलाई कुनै दैवी शक्तिले शक्तिशाली बनाउँदैन भन्दै यस कवितामा उसलाई शक्तिशाली बनाउने भनेकै उसको अन्तरआत्मामा रहेको मानवतावादी विचारले हो भन्ने कुरा स्थापित गरिएको छ । मानिसमा रहेको मानवतालाई स्पष्ट पार्दै ईश्वर मानिसभित्रको सद्भाव र सहयोगी भावनामा रहेको रहेको हुन्छ तर मानिस भने बाहिर दृश्य जगत्मा ईश्वरको खोजी गरिरहेका हुन्छन् भन्ने कुरालाई तलका कवितांशबाट स्पष्ट पारिएको छ :

भित्र छ ईश्वर बाहिर आँखा, खोजी हिँड्छौ कुन पुर ?
ईश्वर बस्तछ गहिराइमा, सतह बहन्छौ कति दूर ?
खोजी गर्छौं ? हृदय लगाऊ, बत्ती बाली तेज प्रचुर । (यात्री, प. ११–१३)

माथिको कवितांशमा ईश्वरीय सत्ता भनेकै मानव मन हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दै आफैँभित्रको ईश्वर पहिचान नगरी मानिस बाहिरी जगत्मा ईश्वर खोजिरहेको मानिसलाई अन्तर्निरीक्षणका लागि आग्रह गरिएको छ । मानव देवतालाई बाहिरी विभिन्न मठमन्दिरका ढोकामा खोज्दै हिँड्छ तर वास्तवमा उसले आफूभित्रै रहेको मानवतारूपी देवत्वको पहिचान गर्न सकेको छैन भन्ने कुरालाई कवितांशमा स्पष्ट पारिएको छ । ईश्वर मानिसको मनको गहिराइमा हुन्छ र त्यसको मापन

मानिसमा रहेको मानवतावादी धारणाका आधारमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई कवितामा जोडका साथ उठाइएको छ । ईश्वर न कुनै सहरमा छ न त कुनै देवालयमा नै छ बरु ईश्वर त मानिसमा रहेको सेवाभावमा छ अनि मनको गहिराइमा छ भन्दै मानव मनमा रहेको ईश्वरको पहिचानका लागि मानवलाई आग्रह गरिएको छ । बाहिरी उज्यालाले देवताको खोजी सम्भव छैन । यसका लागि मानिसको मनको बत्ती बलेको हुनुपर्छ र अन्तरात्माबाट प्रकाशित मानवसेवाको भावमा नै देवत्व रहन्छ भन्दै बाहिरी कुरामा नभई आफ्नै आत्मामा ईश्वरको खोजी गर्नुपर्ने विचार यस कवितामा पोखिएको छ । सतही र स्वार्थी विचारले होइन सेवायुक्त मानवतावादी विचारले नै मानिसको मानवता मापन गर्छ । त्यही मानिसमा रहेको मानवता नै देवताका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ भन्ने कुरालाई यस कवितामा विशेष महत्त्वका साथ स्थापित गरिएको छ । बरु देवता र दानव अरू कोही नभएर मानवमा नै रहने प्रवृत्तिगत विशेषता हो भन्ने कुरा पनि यस कवितामा अभिव्यक्त भएको छ । दीनदुःखी, गरिब, असहाय व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने मानवतावादी विचारमा नै ईश्वरको सत्ता रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई तलको कवितांशबाट स्पष्ट पारिएको छ :

साथी यात्री ! बिच सडकमा, ईश्वर हिँड्दछ साथ
चुम्दछ ईश्वर काम सुनौला, गरिरहेको हात
छुन्छ तिलस्मी करले उसले, सेवकहरूको माथ । (यात्री, प. १४ –१६)

माथिको कवितांशमा परिश्रमी मानिसको कर्मशील यात्रालाई ईश्वरले सधैँ समर्थन गर्ने र कर्ममा नै ईश्वरको प्राप्ति छ भन्ने मानवतावादी विचार मुख्य रूपमा प्रकट भएको छ । ईश्वर सधैँ मानिसकै साथमा नै रहन्छ र मानिसलाई सकारात्मक बाटामा लैजाने काम पनि मानवतारूपी ईश्वरले नै गरेको हुन्छ । मानिसको कर्मशील जीवनमा ईश्वरको निवास हुन्छ र सकारात्मक सोचाइका साथ निरन्तर काममा खटिएका मानिसप्रति रहने सकारात्मक भाव नै मानवतावाद हो अनि सच्चा अर्थमा त्यही नै देवत्वको प्राप्ति पनि हो भन्ने कुरा यस कवितामा आएको छ । सिर्जनशील भई आफ्नो जीवन बिताउने र अरूलाई पनि सकारात्मक कामका लागि उत्प्रेरित गर्ने सोचाइमा नै मानवतारूपी देवत्व रहेको हुन्छ भन्ने कुरा यस कवितामा अभिव्यक्त भएको छ । यही आधारमा हेर्दा मानिसभित्र रहने सकारात्मक र मानवतावादी विचार नै ईश्वरीय गुण हो भन्दै कर्मशील जीवनबाट नै ईश्वरको प्राप्ति हुने आशय यस कवितामा मानवतावादी चिन्तनका रूपमा प्रकट भएको छ ।

मानव र प्रकृतिको सम्बन्ध

'यात्री' मानिसको सर्वाधिकार खोजी गर्दै रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा मानिसभित्र मानवताका रूपमा लुकेर बसेको ईश्वरको खोजी गरिएको छ । यस कवितामा ईश्वरको निवास कुनै बाहिरी स्थलमा हुँदैन भन्दै मानिसको आत्मामा नै ईश्वरको निवास हुने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । यस कवितामा प्राकृतिक मानव जीवनको समर्थन गरिएको छ । सडकको किनारामा सुनिने चराको प्राकृतिक बोलीमा ईश्वरीय सत्ता रहने भन्दै कविले मानिसको जीवन पनि प्राकृतिक हुन सक्यो भने त्यसमा थप सौन्दर्य पाइने कुरा मात्र उल्लेख गरेका छैनन् बरु दुःखीदरिद्रीको सेवाबाट नै ईश्वर प्रसन्न हुने धारणा पनि राखेका छन् । ईश्वरको दर्शन चर्मचक्षुबाट गर्न सकिँदैन बरु आर्तमा छटपटाइरहेका मानिसको सेवाभावबाट गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई तलको कवितांशका माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ :

सडक किनारा गाउँछ ईश्वर, चराहरूको तानामा
बोल्दछ ईश्वर मानिसहरूको पीडा, दुःखको गानामा
दर्शन किन्तु कहीँ दिँदैन, चर्मचक्षुले कानामा
कुन मन्दिरमा जान्छौ यात्री, कुन नव देश बिरानामा ? (यात्री, प. १७ –२०)

माथिको कवितांशमा मानिसका स्वाभाविक तथा स्वार्थरहित क्रियाकलाप नै मानवताका परिचायक रूपमा लिइएको छ । यस कवितामा सहज स्वाभाविक तथा स्वच्छन्द जीवनशैलीप्रति झुकाव देखाइएको छ । यस कवितामा सबै मानिसमा मानवतावादी विचार अङ्कुरण भएको देख्न चाहने मानवतावादी अवधारणा आएको छ । यस कवितामा कुनै एक मानिसले अर्को मानिसको पीडा बुझेर सहयोग गरोस् भन्ने मूल विचार प्रकट भएको छ । यस कवितामा ईश्वरको भौतिक उपस्थिति हुँदैन तर दुःखीको सेवामा ईश्वरको उपस्थिति रहेको हुन्छ भन्ने कुरा विशेष जोडका साथ उठाइएको छ । यस कवितामा मानवतारूपी ईश्वरीय सत्ता हाम्रा छालाका आँखाले नभई मानवताका आँखाले मात्र देख्न सक्ने विषय भएकाले सेवा, सहयोग, आदर, सद्भाव, सौहार्द सम्बन्धमा नै ईश्वर मानवताको स्वरूपमा प्रकट भएको हुन्छ भन्दै मानवतावादी चिन्तनलाई ईश्वरीय सत्ताका रूपमा स्थापित गरिएको छ ।

मानवसेवाको भावना

'यात्री' कवितामा मानिसको सेवालाई नै सबैभन्दा ठुलो धर्मका रूपमा हेरिएको छ भने सेवाको भावनाबाट प्रेरित भई सबै मानिसप्रति सम भाव राख्ने व्यक्तिमा नै देवताको निवास हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस कवितामा हाम्रो समाजमा एक पेट मात्र पनि मिठो मसिनोको

अनुभूति गर्न नपाएका मानिसको सेवाबाट नै सच्चा ईश्वर प्राप्त हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । कुनै भौतिक स्थलमा गरिने पूजापाठका तुलनामा मानवसेवा नै पवित्र पूजा बन्न सक्छ भन्ने आशय कवितामा अभिव्यक्त भएको छ । यस कवितामा पीडामा परेका व्यक्तिको सहयोगमा नै देवत्व रहने विषयलाई तलको कवितांशबाट स्पष्ट पारिएको छ :

फर्क फर्क हे ! जाऊ समाऊ, मानिसहरूको पाउ
मलम लगाऊ आर्तहरूको, चहराइरहेको घाउ
मानिसहरू भई ईश्वरको यो दिव्य मुहार हँसाऊ । (यात्री, प. २१ –२३)

माथिको कवितांशमा मानिसको काँधमा चढेर कुनै देवपुरीमा पुगी आफ्ना सम्पूर्ण अभीष्ट पूरा गर्न लालायित मानवलाई दृष्टान्तका रूपमा प्रस्तुत गर्दै समग्र मानव जगत्मा मानवतावादी विचार जगाउने काम गरिएको छ । यस कवितामा कुनै देवालयमा देवता नपाइने बरु मानवको सेवामा देवता प्रसन्न हुने धारणा प्रकट भएको छ । यस कवितामा मानिसको सेवा नै मानवको धर्म हो र धर्म गर्ने चाहना भएको मनमा नै ईश्वरको वास हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । दुःखीको सेवा, पीडितलाई सहयोग, समस्यामा परेका मानिसको समस्या समाधानबाट नै वास्तविक देवतात्व प्राप्त हुने कुरा उल्लेख गर्दै देवता मानिसभन्दा बाहिर होइन कि मानिसभित्रै हुने मानवतावादी विचारको प्रकटीकरण भएको विषय यस कवितामा स्पष्ट पारिएको छ ।

'यात्री' कवितामा कुनै देवता बस्ने स्थलमा जाँदा ईश्वर प्राप्त हुन्छ भन्ने अन्धविश्वासी परम्पराको विरोध गरी मानिसको सेवाबाट नै ईश्वर प्राप्त गर्न सकिने विषय मूल विचारका रूपमा प्रकट भएको छ । देवतारूपी दिव्यतत्त्वको बास शरीररूपी मन्दिरको मनरूपी सिंहासनमा हुने कुरा यस कवितामा प्रस्तुत आएको छ । यस कवितामा दीनदुःखीप्रतिको सहानुभूति, मानवसेवाको भावना तथा मानवतावादी जीवनदृष्टि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ३९) । मानवप्रति समभाव व्यक्त गर्ने यस कविताले सबैलाई सम्मान गर्नुपर्ने र त्यसमा पनि गरिब दुःखीको सेवामा समर्पित हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेको छ । धर्मको प्रतिच्छाया मानिसको मानवतामा प्रतिविम्बित हुने भएकाले मानिसको सेवामा लाग्नुपर्ने विषय यस कवितामा निकै बलियो बनेर प्रकट भएको छ । कर्मवादी आवधारणा, सेवाको भाव, मानवताको पुकारलाई सबै मानिसमा पुऱ्याएर मानवताले भरिएको मानवतावादी संसारको निर्माण गर्ने कविको विश्वदृष्टि यस कविताको मूल प्रतिपाद्य विषय बनेर अभिव्यञ्जित भएको छ । मानिसको शरीर नै मन्दिर भएको र त्यही मन्दिररूपी मनमा ईश्वरको बास हुने भएकाले एक सजीव सुनौलो मूर्ति स्वयम् मानिसभित्र लुकेको अदृश्य ईश्वर (मानवतावादी चेत) लाई जगाएर मानव जगत्को कल्याण गर्न चाहने उच्च मानवतावादी विचार यस कवितामा

आएको छ । देवकोटाका कवितामा प्रचलित परम्पराका ठाउँमा नयाँ आध्यात्मिक र मानवतावादी भावना स्थापित गर्ने चाहना प्रकट भएको पाइन्छ (ठाकुर, २०७६ कात्तिक ९, शनिवार) । त्यसैले मानिसलाई चिन्न सक्नुपर्छ अनि मात्र ईश्वर प्राप्त हुन सक्छ भन्दै सच्चा मानवीय धर्मको प्राप्ति सेवा मार्गबाट हुने भएकाले ईश्वरलाई पाउने मार्ग भनेको धार्मिक स्थलको गमन नभई मानवसेवा नै हो भन्ने भाव यस कवितामा मूल प्रतिपद्य विषय बनेर प्रकट भएको छ ।

'यात्री' कवितामा मूलतः ईश्वर प्राप्तिका लागि कुनै मठमन्दिरमा धाउने मानिसका क्रियाकलापप्रति असहमति प्रकट गर्दै मानव मनमा रहेको मानवतावादी प्रवृत्तिलाई नै देवताका रूपमा स्थापित गरिएको छ । यस कवितामा मानिसको मन नै सुन्दर मन्दिर हो र त्यही मनमा रहने मनवतासम्बन्धी चेत नै देवता वा ईश्वर हो भन्ने उच्च मानवतावादी विचार प्रकट भएको छ । सत्कर्ममा रमाउने मानिसका साथमा ईश्वर रहेको हुन्छ र त्यो ईश्वरीय चेतना मानवतावादको स्वरूपमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ भन्ने कुरा कविताको मूलभावका रूपमा आएको छ । समाजमा व्याप्त धार्मिक रुढिवाद एवम् अन्धपरम्पराप्रति विद्रोह तथा समाज सुधारको चाहना राखी लेखिएको 'यात्री' कविता मूलतः मानवतावादी कविता हो (जोशी, २०४८, पृ. १०६) । दुःखीगरिबको भेषमा ईश्वर बोलिरहेको हुन्छ र तिनको सेवाबाट नै ईश्वरको सच्चा पूजाआराधना हुन्छ भन्दै मानिसले मानिसका पीडामा मलम लगाउन सक्नुपर्छ भन्ने कुरालाई यस कवितामा विशेष जोड दिइएको छ । ईश्वरको भौतिक सत्ता नहुने भएकाले भौतिक स्थानमा धाउनु पनि व्यर्थ छ भन्दै मासु, हाड, छाला आदिबाट बनेको मानव शरीर नै मन्दिर हो र त्यही मानवको आर्तपुकार सुन्न सक्नु र त्यसलाई सक्दो सहयोग गर्नुमा नै देवत्वको प्राप्ति छ भन्ने कुरा कवितामा देखाइएको छ ।

निष्कर्ष

'यात्री' कवितामा परम्परित अन्धविश्वासी मान्यताबाट डोरिएको यात्री कुनै भौतिक स्थालमा देवता हुन्छ भन्ने सोचाइबाट प्रेरित भई मानिसको काँधमा चढेर त्यही देवस्थलतर्फ जाँदै गरेको प्रसङ्गलाई माध्यम बनाएर मानवतावादी विचार पोखिएको छ । यस कवितामा हाम्रै समाजका विभिन्न दृष्टान्तका माध्यमबाट ईश्वरीय सत्ता भौतिकतामा होइन मानसिकतामा हुन्छ र त्यो मानवतावादका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ । हाम्रा आँखाले देख्ने देवताका स्वरूप सबै भ्रमका खेती मात्र हुन्, वास्तविक देवता त मानिसको मनमन्दिरमा विराजमान हुन्छन् र सहयोगी हातका रूपमा मानव समुदायमा प्रकट हुने गर्छन् भन्ने मानवताको जगमा यो कविता उभिएको छ । हाम्रा चर्मचक्षुले कहिल्यै पनि ईश्वरलाई साक्षात् गराउन सक्दैनन् भन्दै बाहिरी आँखाका माध्यमबाट ईश्वर कहिल्यै दृष्टिगोचर हुँदैन र ईश्वर त मानिसको सहयोगी

भावनाबाट प्रकट भएको हुन्छ अनि मानिसको उदार र पवित्र भावनाबाट देखिएको हुन्छ भन्दै यी सबै ईश्वरीय स्वरूपको प्राप्ति त केवल मानवतावादी चिन्तनबाट मात्र सम्भव छ भन्ने कुरालाई यस कवितामा राम्रोसँग स्थापित गरिएको छ । कर्मलाई अवलम्बन गरी सेवाको मार्ग अपनाएर मानव जातिको सेवामा समर्पित हुनुबाट नै ईश्वरत्व प्राप्त हुन सक्ने धारणा यस कवितामा पोखिएको छ । त्यसैले मानवीय सत्कर्म नै ईश्वर पूजा हो र ईश्वरको मुहार हँसाउनका लागि सेवारूपी मार्गबाट चल्नुपर्ने विचार यस कवितामा आएको छ । देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी भावसौन्दर्यका रूपमा रहेको प्रकृतिको पूजनबाट पनि ईश्वर प्रसन्न हुन सक्ने विषय यस कविता आएको छ । चराहरूको गीतमा अनि दरिद्रीहरूको आर्तपुकारमा ईश्वर बोल्ने, ईश्वर मानिसको मनमा बसेर उसैसँग सडक, गल्ली, डाँडा, पाखा, पखेरा आदिमा घुम्ने जस्ता स्वच्छन्दतावादी विचार यस कवितामा आएका छन् । यस कवितामा जब मानवसेवालाई ईश्वरले साक्षात् गर्छ तब मात्र उसले आफ्नो प्रसन्न रूप देखाउँछ भन्दै मानवता र ईश्वरलाई एउटै स्वरूपमा उभ्याइएको छ । दुःखी दरिद्रीको चीत्कार सुन्नु ईश्वरको आवाज सुन्नु हो भन्दै दुःखी दरिद्रीको पीडारूपी चहराइरहेको घाउमा सेवारूपी मलम सिञ्चन गरेको देखेर ईश्वरले आफ्नो हँसिलो मुहार देखाउने आशय यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ । तिनै गरिब दुःखीको हँसाइ नै ईश्वरको हँसाइ हो भन्ने विषय यस कवितामा आएको छ । मानवतावादी सन्देश दिने, सेवा भावलाई धर्मको मूल जरो मान्ने, सामाजिक सुधारको चाहना बोक्ने, आधुनिकताको सन्देश प्रवाहित गर्ने र अन्धविश्वासी परम्पराबाट मानिसलाई अग्रगति दिन चाहने प्रस्तुत कविताले मूलतः मानवतावादी अवधारणालाई मुखर गरेको छ । यस कवितामा मानव शरीरलाई मन्दिर, मानिसको मनमा देवताको निवास हुने विचार, मानव र प्रकृतिको सम्बन्ध अनि मानवसेवाको भावना जस्ता मानवतावादी विचार प्रकट भएका छन् । यस कवितामा मानवलाई उच्च मूल्य प्रदान गर्दै देवतत्व शक्ति भनेकै मानवभित्रको मानवतावादी चिन्तन हो र यसैको प्रकटीकरणबाट नै मानिसमा सेवाभाव जाग्छ भन्ने मानवतावादी अवधारणा प्रस्तुत भएको छ । यस कविताले मानवभित्र रहेको देवत्वलाई जगाई मानवसमाजलाई सबै दुःखीदरिद्रीको सेवामा समर्पित हुने बाटामा लगाउने कार्य गरेको छ । मानवसमाजमा मानवमूल्य स्थापित गर्ने 'यात्री' कवितामा अभिव्यञ्जित मानवतावादी चिन्तनलाई प्रसार गर्दै आम मानिसलाई मावनसेवामा समर्पित हुनुपर्छ भन्ने विचार बोध गराउनु नै यस लेखको मूल प्राप्ति रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी हेमाङ्गराज र बदरीविशाल भट्टराई (२०६३). *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश.* दोस्रो संस्क. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

आप्टे, वामन शिवराम. (सन्. १९६९). *संस्कृत हिन्दी कोश* (दोस्रो संस्क.). मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स ।

ठाकुर, उषा (२०७६ कात्तिक ९). मानवतावादी कविद्वय देवकोटा र पन्त, https://beta.gorkhapatraonline.com/saturday/2019-10-26-3276.

जोशी, कुमारबहादुर (२०४८०). *देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना.* प्राज्ञिक परिषद् सिद्धार्थ वनस्थली ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०५७). *देवकोटाका कविता यात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन.* साझा प्रकाशन ।

द इन्साइक्लोपेडिया अफ फिलसफी. (सन्. १९६७). द म्याकमिलन कम्पनी ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. (२०६०). *भिखारी.* (अठारौँ संस्क.). साझा प्रकाशन ।

नागौरी, एस.एल. (सन्. १९८५). *आधुनिक विश्वका इतिहास.* आर. बी.एस. पब्लिसर्स ।

न्यौपाने, नेत्रप्रसाद (२०६४). देवकोटाका काव्यकृतिमा मानवतावाद. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

पाठक, रंगनाथ (सन्. २००२). *मानव मूल्य और प्रसाद का गद्य साहित्य.* एस. भी. एस. प्रकाशन ।

पौड्याल, शालिकराम (सन् २०२३). विश्वबन्धु कवितामा मानवतावादी चिन्तन. Pragyan , 7(1), 53–61. https://doi.org/10.3126/pragyan.v7i1.55155

लामिछाने, भीमप्रसाद (२०७४ आश्विन २३). मानवतावादी दार्शनिक. https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion.

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको अवधारणा

शालिकराम पौड्याल, पि.एचडी.
उपप्राध्यापक
बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि.

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Shalikram Paudyal, paudyalshalikram@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0007-6023-9864
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80170

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त अवधारणालाई अध्ययन गरिएको छ । यस लेखमा आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको यस लेखमा विभिन्न उदाहरणका माध्यमबाट संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त र त्यसको अवधारणालाई स्पष्ट पारिएको छ । ग्राइसको संवादात्मक सिद्धान्तले संवादका क्रममा सहभागी हुने वक्ता र श्रोता बिचको सम्बन्ध र सहभागिताको अध्ययन गर्छ । त्यस्तै संवादका क्रममा संवादलाई सफल बनाउन सहभागी दुवैको पारस्परिक सहयोग र सहकार्यको अध्ययन सहकार्यात्मक सिद्धान्तले गर्दछ । संवादका क्रममा एकअर्कामा सहयोग नभएमा संवाद सफल नहुने र सहयोग भएमा संवाद सफल हुने ग्राइसको धारणा रहेको छ । संवाद सफल हुन वक्ता र श्रोतामा कतैबाट पनि आघात हुन नहुने मान्यता राख्दै ग्राइसले गुणोक्ति परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति गरी चार किसिमका उक्ति तथा मान्यताको चर्चा गरेका छन् । ग्राइसले प्रस्तुत गरेका यी उक्ति वा मान्यताको पालना भएमा संवाद आदर्श र प्रभावकारी हुने एवम् पालना नभएमा संवाद अविश्वसनीय हुने कुराको विभिन्न दृष्टान्तका माध्यमबाट पुष्टि गर्दै संवादमा वक्ता र श्रोताको योगदान र भूमिका कति, कस्तो र कुन रूपमा हुनुपर्छ भन्ने कुरा यसै सिद्धान्तबाट जानकारी लिन सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, व्यवहारोक्ति, सम्बन्धोक्ति, संवादात्मक ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

हर्बर्ट पाउल ग्राइस (सन् १९१३-१९८८) को संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको अध्ययनमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ । ग्राइस भाषाका एक ब्रिटिश दार्शनिक थिए । उनले व्यावहारिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा आधारभूत अवधारणा संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । भाषा र सञ्चारको अध्ययनमा अर्थको सिद्धान्त उनको महत्त्वपूर्ण योगदान हो। ग्राइसले सन् १९६७ मा हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा विलियम जेम्स भाषणमालाअन्तर्गत दिएका 'धारणाको कारण सिद्धान्त' तथा 'तर्क र संवाद' सम्बन्धी व्याख्यानहरूमा अर्थको सिद्धान्तको विकास गरे । यी दुई व्याख्यानहरू सुरुमा वक्ताको *वक्ताको अर्थ, वाक्यको अर्थ र शब्दको अर्थ* (१९६८) र *अर्थ र आशय* (१९६९) मा प्रकाशित भएका थिए । उनको *तर्क र संवाद* १९७५ लेखबाट यस सिद्धान्तले विस्तार हुने मौका पाएको हो । उनका अन्य व्याख्यान पछि 'शब्दको अध्ययनको मार्ग' (१९८९) को पहिलो खण्डको रूपमा अन्य व्याख्यानहरूसँग यसलाई सङ्कलन गरिएको छ । ग्राइसको सिद्धान्तले संवादमा सहभागी भएका वक्ता र श्रोताको भूमिका र संवादको अध्ययन गर्छ । वक्ता र श्रोता बिच हुने कुराकानी संवादात्मक कार्य हो भने उक्त अन्तर्क्रियामा एकअर्कामा हुने सहयोग नै सहकार्यात्मक कार्य हो । भाषाको सामाजिक कार्य व्यक्तिहरूका बिचको संवादात्मक अन्तर्क्रिया हो । यही संवादबाट सामाजिक कार्यहरू निष्पन्न हुन्छन् । ग्राइसको सिद्धान्तका बारेमा चूडामणि बन्धु, योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, देवीप्रसाद गौतम र प्रेमप्रसाद चौलागाई, टङ्कप्रसाद न्यौपाने, हेरम्बराज बास्तोला, महेशप्रसाद भट्ट आदिले अध्ययन गरेका छन् । यी अध्ययनमा संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको परिचय मात्र भएकाले नेपाली भाषाका सन्दर्भका यसको उपयोगिताका बारेमा अध्ययन गरिएकाले यस लेखको औचित्य देखिन्छ । प्रस्तुत लेखमा ग्राइसले प्रतिपादन गरेको संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको धारणा के कस्तो रहेको छ भन्ने मुख्य समस्यामा केन्द्रित रहेर संवादात्मक व्यञ्जना र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको अवधारणालाई नेपाली उदाहरणबाट स्पष्ट पार्नु मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा ग्राइसले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा विलियम जेम्स भाषणमालाअन्तर्गत गरेका व्याख्यानहरूमा आधारित लेख 'तर्क र संवाद' लाई लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, अनुसन्धान सार, जर्नलमा प्रकाशित लेख र विद्युतीय माध्यममा रहेका सामग्रीलाई लिइएको छ । दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रस्तुत

लेखमा संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको अवधारणालाई प्रस्तुत गरी नेपाली भाषाका उदाहरण दिई व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक परिचय

कुनै पनि वक्ताले विशेष सन्दर्भमा अभिव्यक्त गरेको कथनलाई श्रोताले पनि त्यसैअनुरूप विशेष अर्थमा बुझ्छ । भाषिक सन्दर्भले बुझाउने वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थभन्दा भिन्न अर्थ सन्दर्भ र प्रयोगअनुसार निर्धारण हुन्छ र त्यहीअनुसारको अर्थ भाषाले प्रवाहित गरेको हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन प्रकरणार्थ विज्ञानले गर्दछ । त्यसैले खास प्रसङ्गमा प्रयोग भएको भाषाको अध्ययन नै प्रकरणार्थ विज्ञान हो । यही प्रकरणार्थविज्ञानको विकाससँगै यसैको केन्द्रीयतामा वाक्क्रिया सिद्धान्त, संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त जस्ता अवधारणा विकास भएको हो । सहकार्यात्मक सिद्धान्तलाई प्रकरणार्थ विज्ञानको केन्द्रका रूपमा लिने गरिन्छ । विचार आदान प्रदानका सन्दर्भमा आफ्नो भूमिकालाई बढीभन्दाबढी क्रियाशील र शक्तिशाली बनाउनुपर्छ भन्ने कुरामा यसले जोड दिन्छ । यस सिद्धान्तमा गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति एवं व्यावहारोक्ति जस्ता उक्तिगत नियमहरूको चर्चा गरी यिनको पालना भएमा संवाद सफल हुने र नभएमा संवाद सफल नहुने मान्यता राखिएको छ (ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२४) । सहकार्यात्मक सिद्धान्त भाषा प्रयोगका अर्थको अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । यसका सहायताले साहित्यमा यस्ता भषिक प्रयोगले खेलेको भूमिकाको अध्ययन गर्ने गरिन्छ (भट्ट, सन् २०२३, पृ. ५१) । वक्ताले भाषाका माध्यमबाट आफ्ना विचारलाई श्रोतासम्म पुऱ्याउँछ भने श्रोताले वक्ताका कुराको प्रक्रिया जनाउँछ । यही वक्ता र श्रोताका बिचमा हुने भाषिक अन्तर्क्रिया नै संवाद हो । संवादका क्रममा वक्ता र श्रोताको समान भूमिका रहन्छ । संवादका क्रममा वक्ता र श्रोताको अनिवार्य उपस्थिति आवश्यक हुन्छ । संवादमा सहभागीको पालो, सहभागिता, क्रमबद्धता, पारस्परिक सहयोग, वक्ता र श्रोताको सम्बन्ध, तात्कालिक परिस्थितिका आधारमा प्रयुक्त भाषिक उच्चारको अर्थ आदिको अध्ययन गर्ने सिद्धान्त संवादात्मक सिद्धान्त हो । संवाद अध्ययनका लागि अघि सारिएका सिद्धान्तले संवादका दुई पक्ष बिचको सम्बन्ध र सहभागिताको अध्ययन गर्दछन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१२) । संवादात्मक कार्य सम्पन्न गर्नका लागि संवादका सहभागीहरू बिच हुने परस्परको सहयोगलाई सहयोगात्मक वा सहकार्यात्मक सिद्धान्त भनिन्छ । यस सिद्धान्तको सार आफू सहभागी भएको वार्तालापमा स्वीकृत उद्देश्य र दिशाअनुसार एकले अर्कालाई सहयोग र योगदान गर्नुपर्दछ भन्ने हो । सहयोग नभएमा वार्तालापमा व्यञ्जनाको अभिव्यक्ति हुन्छ भने सहयोग भएमा दैनिक वार्तालाप सम्पन्न हुन्छ (बन्धु, २०७७, पृ. १५९) । ग्राइसले प्रस्ताव गरेका सामान्य सिद्धान्त सहकार्यात्मक र संवादात्मक हो । सन् १९६७ मा

ग्राइसले सहयोगात्मक सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दा अभिव्यक्ति र सम्प्रेषणबिच भिन्नता छुट्याउँदै अभिव्यक्तिलाई वाक्यको अर्थ तथा सम्प्रेषणलाई वक्ताको अर्थ मानेका छन् (सन् १९८९, पृ.२६) । भाषिक उच्चारलाई वक्ताको आशयका आधारमा अर्थ्याउनुपर्ने र त्यसो नहुँदा वास्तविक भाषिक विश्लेषण हुन नसक्ने कुरालाई जोड दिँदै ग्राइसले जबसम्म सहभागीहरू संवादको उद्देश्य र वातावरणअनुरूप आफ्नो भूमिकालाई अनुकूल बनाउदैनन् तबसम्म संवादले गति लिदैन भन्ने अवधारणा राखेका छन् (सन् १९८९, पृ.२५) । स्कुलफिल्ड (२००७) का अनुसार ग्राइसले संवादमा सहकार्यात्मक पूर्णताको लागि खास खास नियम प्रतिपादन गरेका छन् र संवादात्मक उक्तिहरू, उक्ति अतिक्रमण, उक्ति उलङ्घन एवम् अन्तरोक्ति जस्ता पक्षको समावेश गरी पूर्णता दिएका छन् । यस्ता उक्तिहरूले संवादको नियमबद्धतालाई अध्ययन गर्छन् । ग्राइसले प्रस्तुत गरेका यी दुई मुख्य अवधारणा संवादात्मक व्यञ्जना र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको परिचय दिई नेपाली वाक्यका सन्दर्भबाट उदाहरण दिई स्पष्ट पारिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत लेखमा हर्बट पाउल ग्राइसद्वारा प्रतिपादित संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्तको परिचय प्रस्तुत गरी विभिन्न उदाहरणबाट उक्त सिद्धान्तको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा संवादात्मक व्यञ्जना, सहकार्यात्मक सिद्धान्त र ग्राइसले प्रस्तुत गरेका चारओटा उक्ति गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्तिको अध्ययन गरिएको छ । ग्राइसले संवादलाई अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण र सहज बनाउन गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति जस्ता चार सूत्रहरू अघि सारे । यसले संवादको गुणस्तर, संवादको मात्रा, संवादमा अन्तरसम्बन्ध तथा संवादको तरिकाका बारेमा स्पष्ट पारेको छ (बास्तोला, सन् २०२३, पृ. १५५) । ग्राइसले भनेका चारओटा उक्तिले संवादका क्रममा वक्ताले असत्य र प्रमाणहीन कुरा बोल्नुहुँदैन, सत्य बोलेर संवादलाई गुणस्तरीय बनाउनुपर्छ, आवश्यक कुरा बोल्नुपर्छ र अनावश्यक कुरा बोल्नुहुँदैन, संवादलाई सफल बनाउन संवादको प्रसङ्ग मिल्नुपर्छ, अभिव्यक्तिमा अस्पष्टता र आशंका हटाएर सङ्क्षेपमा र क्रमैसँग भन्नुपर्छ भन्ने बुझाएका छन् (ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२४) । संवादलाई सहज, स्पष्ट, प्रभावकारी बनाउन र संवादका एकअर्कालाई सहयोग गर्न ग्राइसको संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त एक महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन रहेको छ ।

संवादात्मक व्यञ्जना

ग्राइसले सहयोगात्मक भाषिक व्यवहारमा प्रयोग हुने नियमलाई आधार मानी केही उक्तिहरूको चर्चा गरेका छन्, तिनलाई नै संवादात्मक उक्ति भनिन्छ । संवादमा सहभागीहरूले अप्रत्यक्ष रूपमा निश्चित नियमहरू पालन गरेको हुनुपर्छ । यी नियमहरूको पूर्णतः पालन गरिएको संवाद संरचनात्मक तहमा सफल हुन्छ (भट्ट, सन् २०२३, पृ. ४४) । भाषाका कथ्य र लेख्य रूपमध्ये ग्राइसले कथ्य रूप अर्थात् संवादलाई आफ्नो विषय बनाएर व्यञ्जनात्मकको चर्चा गरेका छन् । व्यञ्जनात्मकता भनेको अभिव्यक्तिबाट व्यञ्जित हुनु हो र निहितार्थभन्दा फरक हुनु हो (बन्धु, २०७७, पृ. १५८) । जस्तै : 'भाइ विद्यालय जान छोड्यो' भन्ने वाक्यमा 'भाइ विद्यालय जान्थ्यो' भन्ने अर्थ निहित भएकाले यसलाई निहितार्थ भनिन्छ ।

ग्राइसका अनुसार व्यञ्जना भनेको संवादमा वक्ताले बुझाउन खोजेको अर्थ हो । व्यञ्जना कथित व्यञ्जना (वाच्यार्थ) तथा व्यञ्जित व्यञ्जना (वाच्यार्थभन्दा भिन्न) गरी दुई किसिमका हुन्छन् । भाषाको वाच्यार्थ वा भाषिक संरचनाबाट प्राप्त अर्थ कथित व्यञ्जना हो । व्यञ्जित व्यञ्जना भनेको वाच्यार्थभन्दा भिन्न व्यङ्ग्यार्थ हो । व्यञ्जित व्यञ्जना परम्परागत र संवादात्मक हुन्छ । भाषाको परम्परागत प्रयोगबाट प्राप्त हुने अर्थ परम्परागत व्यञ्जना हो । संवादको पृष्ठभूमिबाट प्राप्त हुने अर्थ संवादात्मक व्यञ्जना हो । संवादात्मक व्यञ्जना सामान्यीकृत र विशिष्टीकृत हुन्छन् । सामान्यरूपमा प्राप्त हुने अर्थलाई सामान्यीकृत व्यञ्जना र विशेष परिवेशबाट प्राप्त हुने अर्थ विशिष्टीकृत व्यञ्जना हो (ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२६) । ग्राइसले संवादात्मक व्यञ्जनाको प्रयोगार्थ विज्ञान र संवादात्मक सिद्धान्तका सन्दर्भमा विशेष महत्त्व हुने बताएका हुन् । संवादमा वक्ता र श्रोताको योगदान र भूमिका के र कति, कस्तो र कुन रूपमा हुनुपर्ने हो भन्ने कुरा यसै सिद्धान्तबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । बन्धु (२०७७) ले यसलाई निम्नलिखित उदाहरणबाट स्पष्ट पारेका छन् : जस्तैः

> लोग्ने : आज रामु काका बेलुकाको खानाका लागि आउँदै हुनुहुन्छ ।
>
> स्वास्नी : रक्सीको बोतल दराजमा बन्द गर्नुपर्ला ।
>
> माथिको उदाहरणमा स्वास्नीको उत्तरबाट दुई किसिमका व्यञ्जनाको अभिव्यक्ति भएको छ : (क) काकालाई रक्सी देखाउनुहुँदैन, गाली गर्नुहुन्छ । (ख) काका रक्सीबाज भएकाले रक्सी देखेपछि सबै खानुहुन्छ । (पृ. १५९)

माथिको उदाहरणका 'रक्सी लुकाउनुपर्ला' भन्ने व्यञ्जना अभिव्यक्त हुँदा संवादात्मक अभिव्यक्ति हुन गएको छ । यदि स्वास्नीको उत्तरमा 'उसो भए चाँडै खाना तयार गर्नु पर्ला' भए सहकार्यात्मक हुन जान्छ ।

ग्राइसका अनुसार वक्ताको एउटा कथनद्वारा वक्ताले के भनेको छ र वक्ताको भनाइमा निहित अर्थ के हो भन्ने अध्ययन गरिन्छ । ग्राइसले वक्ताको मनमा रहेको भनाइको धारणा शब्दको बोलचाल अर्थसँग सम्बन्धित हुन्छ । ग्राइसले वक्ताको भनाइलाई एक प्रकारको अर्थ मानेका छन् । नियल (सन् १९९२) ले ग्राइसको धारणाको विवादको बिन्दु भनेको वक्ताको अभिव्यक्ति र अभिव्यक्तिको अनन्त अर्थ बिचको सम्बन्ध हो । वक्ताले जुन अर्थमा शब्द वा वाक्य बोलेको हुन्छ त्यसको परम्परागत अर्थसँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्ध हुन्छ । वक्ताले परम्परागत रूपमा वाक्य उच्चारण गरेर भन्न खोजेको आशय अनन्त अर्थसँग पनि जोडिएको हुन्छ । नियल (सन् १९९२) ले ग्राइसको परम्परागत निहितार्थको सबैभन्दा प्रसिद्ध उदाहरणमा 'तर' शब्द समावेश भएको बताएका छन् ।

(क) उनी गरिब थिइन् तर उनी इमानदार थिइन् ।

(ख) उनी गरिब थिइन् र उनी इमानदार थिइन् । (पृ. ५१०)

ग्राइसले परम्परागत निहितार्थको धारणामा धेरै विस्तार गरेनन्, तर धेरै अन्य लेखकहरूले यसको थप व्याख्या दिने प्रयास गरेका छन्, जसमा लौरी कार्टुनेन र स्टेनली पिटर्स, केन्ट बाख, स्टिफन नियल, क्रिस्टोफ पोट्स आदि रहेका छन् । ग्राइसका अनुसार बोल्नु भनेको कुनै कुरालाई वार्तालापमा संलग्न गराउनु हो । यो त्यस्तो कुरा हो जुन कुनै व्यक्तिले बोलेको कुराभन्दा बाहिर जान्छ । यसलाई सञ्चार र सहयोगात्मक सिद्धान्तहरूको साथमा गैरभाषिक विशेषताहरूबाट अनुमान लगाउनुपर्छ । ग्राइसको अध्ययन गैरप्राकृतिक अर्थको अध्ययनलाई पछि आशयमा आधारित शब्दार्थ भनियो किनभने यसले वक्ताको अभिप्रायका आधारमा गैरप्राकृतिक अर्थको व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ । ग्राइसले गैरप्राकृतिक अर्थका वक्ताको अर्थ र अनन्त अर्थ गरी दुईओटा भेद देखाएका छन् (नियल, सन् १९९२, पृ. ५११) । वक्ताको उच्चारणको अर्थ वक्ताको अर्थ हो भने शब्द वा वाक्य आदिको कथनद्वारा निहित अर्थ अनन्त अर्थ हो ।

सहकार्यात्मक सिद्धान्त

ग्राइसका अनुसार सहकार्यात्मक सिद्धान्त भनेको मानवबिचको सबै सहकार्य अन्तरक्रियालाई नियन्त्रित गर्ने नियम हो । यसले तपाईं संलग्न भएको वार्तालापमा आदानप्रदानको स्वीकृत उद्देश्य वा निर्देशनअनुसार आवश्यक योगदान गर्नुहोस् भन्ने मान्दछ (ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२६) । ग्राइसद्वारा प्रतिपादित सहकार्यात्मक सिद्धान्तले संवादलाई सफल बनाउन वक्ता र श्रोता दुवैले एक आपसमा सहयोग र सहकार्य गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा राखेको छ । त्यसैले संवादका क्रममा संवादलाई सफल बनाउन सहभागी दुवै पक्षको पारस्परिक सहयोग र सहकार्यसम्बन्धी अध्ययन नै सहकार्यात्मक सिद्धान्त हो । "यस सिद्धान्तले आफू सहभागी भएको संवादका स्वीकृत उद्देश्य र

दिशानुरूप जव आफ्नो पालो आउँछ त्यस अवस्थामा आवश्यक परेजति योगदान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ" (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१२) । ग्राइसले १९६७ मा सहकार्यात्मक सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्ने क्रममा अभिव्यक्ति र सम्प्रेषणबिच भिन्नता देखाउँदै अभिव्यक्तिलाई वाक्यको अर्थ र सम्प्रेषणलाई वक्ताको अर्थ मानेका छन् (भट्ट, सन् २०२३, पृ. ४४) । भाषिक उच्चारलाई वक्ताको आशयका आधारमा नअर्थ्याउँदा वास्तविक भाषिक विश्लेषण हुन नसक्ने ग्राइसको धारणा छ । सहभागीले संवादको उद्देश्य र वातावरणअनुसार आफ्नो भूमिका अनुकूल नबनाएसम्म संवादले गति लिँदैन । ग्राइसका अनुसार "वार्तालापमा वक्ता र श्रोताका बिचको सहयोग नै सहयोगात्मक वा सहकार्यात्मक सिद्धान्त हो र त्यसैले उनले सहकार्यात्मक हुनका लागि गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, व्यवहारोक्ति र सम्बन्धोक्ति गरी चार किसिमका उक्ति वा सिद्धान्तहरू आवश्यक हुने बताएका छन्" (बन्धु, २०७७, पृ. १५९) । यी उक्तिको पालना भएमा सहयोगात्मक वा सहकार्यात्मक हुने ठानेका छन्, ती हुन्:

गुणोक्ति

वार्तालापका क्रममा आफ्नो भनाइलाई गुणात्मक बनाउनु गुणोक्ति हो । गुणोक्तिमा सत्यता, सूचनात्मकता, प्रासङ्गिकता र स्पष्टता हुनुपर्छ (विल्सन र स्परबेर, सन् २०१२, पृ. ४८) । ग्राइसका अनुसार कुनै पनि संवादमा असत्य कुरा बहिष्कृत तथा अस्वीकार्य ठानिन्छ र केवल प्रामाणिक, विश्वसनीय र सत्य कुरा मात्र स्वीकार्य मानिन्छ । कुनै घटनाका बारेमा बताउँदा आफूले देखेको र सत्य ठानेको कुरा बोलेमा त्यसप्रति श्रोताको विश्वास हुन्छ । त्यसैले आफ्नो भनाइलाई भरपर्दो विश्वासिलो बनाउनुपर्छ । संवादलाई सफल बनाउन गुणोक्तिको पालना हुनुपर्छ । ग्राइसले यसअन्तर्गत तीनओटा उक्ति हुने बताएका छन् :

(अ) आफ्नो योगदानलाई सत्य बनाउन प्रयास गर्नुहोस् ।

(आ) आफूले असत्य ठानेको कुरा नभन्नुहोस् ।

(इ) पर्याप्त प्रमाण नभएको कुरा नभन्नुहोस् ।

(ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२७) जस्तै :

(क) कक्षामा शिक्षक विद्यार्थीलाई पुस्तक पढ्न लगाएर आफू कुर्चीमा बसेर निदाउँछन् रे ।

(ख) यस्तो नचाहिने कुरा पनि गर्ने हो ? कसले भन्यो तिमीलाई ?

(ग) पत्यार त म गर्दिनँ तर यस्तै सुनेको थिएँ ।

माथिको संवादमा क वक्ता न विषयवस्तुमा आफू स्पष्ट छ, न त आफ्नो भनाइलाई पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण नै छ । तसर्थ, गुणोक्ति सूत्रका आधारमा यो संवाद कमजोर छ । यहाँ गुणोक्तिको पालना नभएकाले संवाद सफल भएको छैन र सहकार्यात्मक हुन सकेको छैन ।

(क) ऊ चोर रहेछ ।

(ख) कसरी थाहा पायौ ?

(क) पसलबाट सामान चोरेको आरोपमा प्रहरीले चौकीमा थुनेको छ ।

(ख) अब हामी पनि सावधान हुनुपर्छ ।

माथिको संवादमा पसलबाट सामान चोरेको व्यक्तिलाई प्रहरीले चौकीमा थुनेको कुरा गरिएको छ । यस संवादमा सत्य र प्रमाण भएका कुरा भएकाले गुणोक्तिको पालना भएको छ र संवाद सफल भएको छ ।

परिमाणोक्ति

संवादका क्रममा आफ्ना योगदानलाई चाहिँदो मात्रामा सूचनापूर्ण बनाउनु परिमाणोक्ति हो । यसले वक्ताले श्रोतालाई सूचना दिँदा त्यतिमात्र सूचना दिनुपर्छ जति श्रोतालाई आवश्यक र उपयोगी हुन्छ (ग्राइस, सन् १९८९, पृ.२६) । अनावश्यक गफ र बढाइचढाइले श्रोतलाई विश्वास हुँदैन । यसमा दुई उक्ति छन् :

(अ) वर्तमान उद्देश्यका लागि आवश्यक भएअनुसार आफ्नो योगदानलाई जानकारीमूलक बनाउनुहोस् ।

(आ) आफ्नो योगदान आवश्यक भन्दा बढी जानकारीपूर्ण नबनाउनुहोस् ।

(ग्राइस, १९८९, पृ. २६)

(क) तिमी हिजो किन विद्यालय नआएको ?

(ख) अँ म आइनँ ।

यस उदाहरणमा विद्यालय नआउनुको कारणसहित पर्याप्त सूचना नभएकाले संवाद सफल हुन सकेको छैन ।

(क) तिमी हिजो विद्यालय किन नआएको ?

(ख) हिजो म अस्वस्थ भएकाले विद्यालय आउन सकिनँ सर ।

यस उदाहरणमा विद्यालय नआउनुको कारण अस्वस्थ भएको भन्ने उपयुक्त र पर्याप्त सूचना भएकाले संवाद सफल भएको छ ।

(क) तिमी हिजो विद्यालय किन नआएको ?

(ख) हिजो म बिहान ढिलो उठेँ । चिया र खाजा खाएँ । साथीसँग खेल्न गएँ । आमाले भात ढिला पकाउनुभयो । भात ढिलो खाएँ । एकछिन सुतेँ । उठेर फेरि खाजा खाएँ । त्यसैले हिजो विद्यालय आइनँ ।

यस उदाहरणमा आएका वाक्यमा अनावश्यक सूचना दिइएको छ । यस्ता अनावश्यक सूचना दिइएकाले परिमाणोक्तिको पालना नभई संवाद सफल भएको छैन ।

सम्बन्धोक्ति

वार्तालापका क्रममा सहभागीहरूको योगदान संवादको उद्देश्य र दिशासँग सम्बन्धित हुनु सम्बन्धोक्ति हो । यो विशिष्ट संवादको विशेषताबाट निर्धारित हुन्छ (ग्राइस, १९८९, पृ. २७) । वार्तालापका सहभागीहरुले के विचार गर्ने निर्णय गर्छन् त्यो सान्दर्भिक छ वा छैन ?, श्रोताले वक्ताले सान्दर्भिक सूचना दिएको छ वा छैन ? यसले समस्या ल्याउन सक्छ । त्यसैले जे विषय र प्रसङ्गका बारेमा कुराकानी भएको छ त्योबाहेकको विषय र प्रसङ्गमा प्रवेश नगर्नु नै सम्बन्धोक्ति हो । वक्ता र श्रोताको संवादमा सम्बन्ध, सङ्गति र अन्विति हुनुपर्छ । वक्ताले पहिले बोलेको र पछि बोलेको कुरामा अन्विति नभएमा श्रोताले विश्वास गर्दैन । यसले संवाद प्रभावकारी हुँदैन । यसमा एउटा उक्ति छः

(अ) सम्बन्धित कुरा मात्र भन्नुहोस् ।

(ग्राइस, १९८९, पृ. २७)

(क) एमबिबिएसको प्रवेश परीक्षाको नतिजा आएछ नि ।

(ख) हो, म सफल भएँ ।

(क) एमबिबिएसको प्रवेश परीक्षाको नतिजा आएछ नि ।

(ख) हो, सोझासाझाका दिन गए ।

पहिलो उदाहरणमा सफल भएँ भनेर प्रश्नसँग सम्बन्धित उत्तर आएको छ र संवाद सफल भएको छ । तर दोस्रो उदाहरणमा विषयबाहेकको कुरा भएकाले संवाद सफल भएको छैन ।

व्यवहारोक्ति

संवादका क्रममा सहभागीहरूको योगदान स्पष्ट, सङ्क्षिप्त र क्रमबद्ध हुनु व्यवहारोक्ति हो । कुनै पनि कुराकानी सफल हुन संवाद व्यावहारिक र स्पष्ट हुनुपर्छ (ग्राइस, १९८९, पृ. ३०) ।

वक्ताले जे कुरा गरेको छ, व्यवहार पनि त्यस्तै हुनुपर्छ । वक्ताको बोली र व्यवहारमा अन्विति नभएमा संवाद सफल हुन सक्दैन ।। यसमा चार उक्ति छन् :

(अ) अभिव्यक्तिको अस्पष्टताबाट बच्नुहोस् ।

(आ) भनाइलाई अनेकार्थक नबनाउनुहोस् ।

(इ) सङ्क्षेपमा भन्नुहोस् ।

(ई) व्यवस्थित र क्रमिकतामा भन्नुहोस् ।

(ग्राइस, १९८९, पृ. २७)

बिरामी : डाक्टर साहेब, मेरो रोग निको हुन्छ ?

डाक्टर : इच्छा लागेको कुरा गर्नुहोस् ।

बिरामी : डाक्टर साहेब, मेरो रोग निको हुन्छ ?

डाक्टर : औषधी समयमा खानुहोस्, ठिक हुन्छ ।

पहिलो उदाहरणमा भनाइ अनेकार्थक र अस्पष्ट भएकाले संवाद सफल भएको छैन भने दोस्रो उदाहरणमा भनाइ स्पष्ट भएकाले संवाद सफल भएको छ ।

निष्कर्ष

ग्राइसको संवादात्मक र सहकार्यात्मक सिद्धान्त पाश्चात्य भाषिक चिन्तन परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । ग्राइसले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा दिएका व्याख्यानहरूमा आधारित छ । ग्राइसका अनुसार संवादको पृष्ठभूमिबाट प्राप्त हुने अर्थ संवादात्मक व्यञ्जना हो । ग्राइसले संवादात्मक व्यञ्जनाको प्रयोगार्थ विज्ञान र संवादात्मक सिद्धान्तका सन्दर्भमा विशेष महत्त्व हुने बताएका हुन् । संवादमा वक्ता र श्रोताको योगदान र भूमिका के र कति, कस्तो र कुन रूपमा हुनुपर्ने हो भन्ने कुरा यसै सिद्धान्तबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । ग्राइसको सिद्धान्तले वक्ता र श्रोता बिच हुने कुराकानी संवादात्मक कार्य हो भने उक्त अन्तर्क्रियामा एकअर्कामा हुने सहयोग नै सहकार्यात्मक कार्य हो भनी परिभाषित गरेको छ । भाषाको सामाजिक कार्य व्यक्तिहरूका बिचको संवादात्मक अन्तर्क्रिया हो । यही संवादबाट सामाजिक कार्यहरू निष्पन्न हुन्छन् । ग्राइसको सिद्धान्तले संवादलाई अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण र सहज बनाउन, संवादको गुणस्तर, संवादको मात्रा, संवादमा अन्तरसम्बन्ध तथा संवादको तरिकामा ध्यान दिनुपर्छ । यस क्रममा ग्राइसले गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यवहारोक्ति जस्ता चार सूत्रहरू प्रयोग गर्दै संवादका सिलसिलामा वक्ताले असत्य र प्रमाणहीन कुरा नबोली सत्य र प्रामाणिक कुरा बोलेर संवादलाई गुणस्तरीय बनाउनुपर्छ, आवश्यक कुरा मात्र बोल्नुपर्छ र अनावश्यक कुरा बोल्नुहुँदैन, संवादलाई लक्ष्योन्मुख र

BMC Research Journal
ISSN: 2795- 1731,
Peer-reviewed Multidisciplinary
Open Access Journal
Indexed in Journal

Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali, Nepal
Url:www.birendracampus.edu.np

Research Article

थैले खत्रीको इतिहास कथामा अनुभूतिको संरचना

होमनाथ जोशी, पि.एचडी स्कलर
उपप्राध्यापक
डोटी बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि.

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal
Publication: June 2025, Volume: 4, BMC Research Journal
Corresponding author: Homnath Joshi, joshi.homnath123@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0004-7178-1075
Copy right@ The Author (s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).
DOI: 10.3126/bmcrj.v4i1.80171

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको प्रमुख मान्यताका रूपमा रहेको रेमन्ड विलियम्सको अनुभूतिको संरचनाका आधारमा कथाकार प्रदीप नेपालको 'थैले खत्रीको इतिहास' कथाको विश्लेषण गरिएको छ । समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि उपयुक्त रहेको कथाकार प्रदीप नेपालको 'थैले खत्रीको इतिहास' कथालाई विश्लेष्य सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गर्दै कथामा प्रस्तुत पिँढी र प्रभुत्वको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा केकस्तो पिँढी र प्रभुत्व छ र कथामा कसरी अनुभूतिको विशिष्ट संरचना निर्माण हुनपुगेको छ भन्ने सन्दर्भलाई सैद्धान्तिक आधारबाट विश्लेषण गरिएको छ । कथाकार प्रदीप नेपालको यस कथालाई अन्य विभिन्न समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा अध्ययन गर्न सकिने भए तापनि यस लेखमा रेमन्ड विलियम्सको साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको केन्द्रीय मान्यताका रूपमा रहेको सांस्कृतिक भौतिकवादमा आधारित अनुभूतिको संरचनाका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ । सोद्देश्य नमुना छनौटका आधारमा अनुभूतिको संरचनाको प्रधानता भएको 'थैले खत्रीको इतिहास' कथालाईप्रस्तुत गरिएको छ भने कथाविश्लेषणका लागि पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । कथाका साक्ष्यका आधारमा प्रस्तुत कथा अनुभूतिको संरचनाका दृष्टिले सफल रहेको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : अधीनस्थ, उदीयमान, पिँढी, प्रभुत्व, संस्कृति ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रदीप नेपाल (२०१०) नेपाली साहित्यमा कविता, कथा, उपन्यास र संस्मरण जस्ता फरक क्षेत्रमा कलम चलाई २०३० को दशकबाट हालसम्म निरन्तर क्रियाशील व्यक्तित्व हुन् । उनका हालसम्म सूर्यमानको कथा शृङ्खला (२०४१), कथाभित्रका नारी अनुहारहरू (२०४७), बेचिएका चेलीहरू (२०४८), परोपकार यात्रा (२०५०), धरहराको सहर (२०६२), बाघ मारेको लालसलाम (२०६४) लगायत कथासङ्ग्रहका साथै बालउपन्यास र संस्मरण प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनका कथामा सामाजिक राजनीतिक चेतनाका साथै नेपाली समाजमा रहेका सामाजिक एवम् आर्थिक विषमताको चित्रण पाइन्छ । उनले कथामा वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक समस्यालाई प्रमुख विषय बनाएर चित्रण गरिएको पाइन्छ । साथै उनका कथामा नेपाली समाजमा हुने गरेका जातीय, लैङ्गकि, सामाजिक तथा आर्थिक विभेदको चित्रण मात्रै नभई समाजमा पछि पारिएकाहरूप्रति सहानुभूतिका साथै समतामूलक समाज निर्माणको अभिव्यक्ति पनि कथाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । कथामा निम्न वर्गीय पात्रको नायकत्व प्रस्तुत गरी प्रभुत्वशाली पिँढीको चिन्तन र व्यवहारबाट प्रताडित बन्दै कसरी विशिष्ट अनुभूतिको संरचना निर्माण हुन पुगेको छ भन्ने सन्दर्भ कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

'थैले खत्रीको इतिहास' कथा कथाकार प्रदीप नेपालको 'धरहराको सहर' कथासङ्ग्रह (२०६२) भित्र सङ्ग्रहित कथा हो । यो कथा सर्वप्रथम 'उत्साह' पत्रिका (२०४३) मा प्रकाशित भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न वर्गप्रति कस्तो व्यवहार गर्दछन् त्यस प्रभुत्वशाली पिँढीका विचारका विरुद्धमा अर्को नयाँ विचारको जन्म कसरी हुन्छ भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएकाले यो कथा रेमन्ड विलियम्सको साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताका रूपमा रहेको सांस्कृतिक भौतिकबाद अन्तर्गत अनुभूतिको संरचनाका आधारमा विश्लेषण गर्न उपयोगी रहेको छ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले थैले खत्रीलाई प्रमुख पात्र बनाई ख्याउटे कार्की जस्तो प्रभुत्वशाली संस्कृति बोकेको पात्रका कारण थैले खत्रीले कसरी घरबार विहीन बन्नु पऱ्यो र समाजको त्यो प्रभुत्वशाली विचारका विरुद्ध कसरी नयाँ विचारले जन्म लियो भन्ने अभिव्यक्ति पाइने यस कथामा थैले खत्रीको आफ्नो पुख्यौंली दश मुरी धान फल्ने खेतमा ख्याउटे कार्कीले आफ्ना गोरु नार्न थालेपछि आफूमाथि गरेको अन्याका विरुद्ध धाबा बोल्न थाल्छ । थैले खत्री आफ्नो खेतबारी हडप्ने, स्वास्नीमाथि दुर्वचन बोल्ने, र घरमा आगो लगाउने ख्याउटे कार्कीका विरुद्ध प्रतिकार गर्छ । यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले कसरी आफ्नो विचार अरुमाथि प्रयोग गरेको छ । साथै दबाव तनावका बिचमा

कसरी अनुभूतिको विशिष्ट संरचना निर्माण भएको भन्ने विश्लेषण गर्न सकिने भएकाले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि थैले खत्रीको यो कथा निकै सान्दर्भिक र उपयोगी रहेको छ ।

'अनुभूतिको संरचना' प्रसिद्ध बेलायती बेलायती समाजशास्त्री तथा चिन्तक रेमन्ड विलियम्सको महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । रेमन्ड विलियम्सका विचारमा संरचनाले सुनिश्चित रूपको बोध गराउँछ भने अनुभूतिले कलाको अनुभव पक्षलाई प्रस्तुत गर्छ । अनुभूतिको संरचनालाई एउटा कालखण्डको संस्कृति पनि भन्न सकिन्छ । कुनै एउटा समयबिन्दुमा तीन तहको अनुभूतिको संरचना व्यवहारमा देखिन्छ । त्यस समयमा वाँचिरहेका तीन पिँढीहरू आफ्नो समयको संसारसँगको क्रिया प्रतिक्रियामा अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्छन् । यसै क्रममा उनले प्रभुत्वशाली, अवशिष्ट र उदीयमान गरी तीन पिँढीको चर्चा गरेको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली पिँढी शासकको हैसियतमा रहेको हुन्छ । दोस्रो वा तेस्रो पिँढीले दबाब र तनाबको बिचमा वैकल्पिक बाटो रोज्छ र परिणामस्वरूप नयाँ अनुभूतिको संरचना निर्माण हुन्छ । विश्लेष्य कथामा केकस्तो पिँढी र प्रभुत्त्व विद्यमा छ र यसमा कसरी अनुभूतिको संरचना निर्माण भएको छ भन्ने विषयलाई प्रमुख समस्या बनाई प्रस्तुत कथामा पिँढी र प्रभुत्वका साथै अनुभूतिको संरचनाको विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनको समस्या

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख कथाकार प्रदीप नेपालद्वारा लिखित 'थैले खत्रीको इतिहास' कथाको विश्लेषण समाजशास्त्रीय अध्ययनको महत्त्वपूर्ण मान्यताका रूपमा रहेको अनुभूतिको संरचनामा केन्द्रित भएकाले कथामा के-कस्तो पिँढी र प्रभुत्त्व विद्यमान छ र कथामा कसरी अनुभूतिको विशिष्ट संरचना निर्माण हुनपुगेको छ भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यही नै यस अध्यनको शोधअन्तराल रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा अनुभूतिको संरचनालाई मुख्य समस्याका रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसै मुख्य समस्याको प्राज्ञिक समाधान स्वरूप उक्त कथामा अनुभूतिको संरचनाको निरूपण गर्नु नै यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि कथाकार प्रदीप नेपालद्वारा लिखित 'थैले खत्रीको इतिहास' कथालाई साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत अनुभूतिको संरचनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा थैले खत्रीको इतिहास कथालाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ, भने अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । कथाकार प्रदीप नेपालका अन्य कथाहरू पनि अनुसन्धानका लागि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भए तापनि यसमा सोद्देश्य नमुना छनौटका आधारमा अनुभूतिको संरचना पाइने थैले खत्रिको इतिहास कथालाई मात्र विश्लेष्य सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्कलनमा पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कथालाई निगमनात्मक पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अर्थापन गर्न पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । समग्रमा यो लेख गुणात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा नेपाली आख्यानको अध्ययन गर्ने परम्परा रहे तापनि कथाकार प्रदीप नेपालको थैले खत्रिको इतिहास कथालाई साहित्यको समाजशास्त्री मान्यता अन्तर्गत पर्ने 'अनुभूतिको संरचना' का आधारमा अध्ययन विश्लेषण भएको पाइँदैन । हालसम्म अध्ययन हुन बाँकी रहेको 'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा अनुभूतिको संरचनाको अध्ययन गर्नु नै यस लेखको शोध अन्तराल रहेको छ । हालसम्म अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी भएगरेका अनुसन्धान तथा सैद्धान्तिक पुस्तकको कालक्रमिक विवरणसहितको समीक्षा निम्न बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

मैनेजर पाण्डेय (सन् १९७४) *साहित्य के समाजशास्त्रीय भूमिका नामक* पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत रेमन्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यस पुस्तकमा आख्यान विश्लेषणका मान्यता प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुत लेखमा सामग्री विश्लेषणको अवधारणा निर्माणका लागि उपयागी रहेको छ ।

निर्मला जैन (सन् १९८६) द्वारा लिखित *साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन* नामक पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनसम्बन्धी मान्यताहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । उक्त पुस्तकमा साहित्य र समाजबिचको अन्तर्सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुत 'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा अनुभूतिको संरचना शीर्षको लेखका लागि अवधारणा निर्माण गर्न उपयोगी रहेको छ ।

कृष्ण गौतम (२०५९) *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* नामक पुस्तकअन्तर्गतको समाजशास्त्रीय आलोचना शीर्षकको लेखमा साहित्य एक प्रकारको समाजशास्त्र हो भन्दै साहित्य र समाजशास्त्रको काम समाजको अवस्थालाई देखाउनु हो भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताका साथै प्रह्लाद नाटकको समाजशास्त्रीय पठन प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा कथाको विश्लेण नगरिएको भए पनि प्रदीप नेपालद्वारा रचना गरिएको थैले खत्रीको इतिहास कथा विश्लेषणको अवधारणा निर्माणका लागि उपयोगी रहेको छ ।

बिदुला घिमिरे (२०६९) *बानिरा गिरीका उपन्यासहरूमा अनुभूतिको संरचना* शीर्षक रहेको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रका व्याख्याता रेमन्ड विलियम्सको प्रमुख मान्यताका रूपमा रहेको सांस्कृतिक भौतिकवादमा आधारित अनुभूतिको संरचनाको सैद्धान्तिक जगमा रहेर विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ तर कथाकार प्रदीप नेपालको थैले खत्रीको इतिहास कथाको विश्लेषण भने पाइँदैन । उक्त अध्ययनमा अनुभूतिको संरचना विश्लेणको सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरिएकाले यस लेखमा विश्लेषणको अवधारणा निर्माणका लागि सहयोगी रहेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र* नामक पुस्तकमा रेमन्ड विलियम्सको प्रमुख मान्यताका रूपमा रहेको सांस्कतिक भौतिकवादअन्तर्गत अनुभूतिको संरचनाका आधारमा बसाइँ उपन्यासको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा कथाकार प्रदीप नेपालका कथाहरूको विश्लेषण भने पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययनमा अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक परिचयका साथै विश्लेषणको ढाँचा निर्माण गर्न यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

विदुला घिमिरे (२०७४) *सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यासमा अनुभूतिको संरचना* शीर्षक रहेको विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गर्दै प्रभुत्वशाली संस्कृति, अवशिष्ट संस्कृति र उदीयमान संस्कृतिबारे सैद्धान्तिक चर्चा गरिएको छ । उक्त शोधप्रबन्धमा मुलुकबाहिर, बसाइँ, एक पालुवा अनेकौँ याम, बैसको मान्छे, आगत, घामका पाइलाहरू र अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासलाई अनुभूतिको संरचनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ तर कथाका प्रदीप नेपालको थैले खत्रीको इतिहास कथाको अध्ययन भने पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययनमा अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारका साथै अवधारणा निर्माण गर्न उपयोगी रहेको छ ।

कृष्ण गौतम (२०७५) *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म* नामक पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका अवधारणा प्रस्तुत गर्ने क्रममा रेमन्ड विलियम्सको साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको प्रमुख मानयताका रूपमा रहेको सांस्कृतिक भौतिकवाद अन्तर्गत अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा कथाकार प्रदीप नेपालद्वारा रचना गरिएको थैले खत्रीको इतिहास कथाको विश्लेषणका लागि अवधारणा निर्माण गर्न उपयोगी रहेको छ ।

तोयानाथ सुवेदी (२०७८) *ऋषिराज बरालका कथामा अनुभूतिको संरचना* शीर्षक रहेको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी मान्यताका आधारमा कथाको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ तर उक्त शोधप्रबन्धमा प्रदीप नेपालद्वारा रचना गरिएको थैले खत्रीको इतिहास कथाको अध्ययन भने भएको पाइँदैन । यसरी उक्त अध्ययनमा कथा विश्लेषणको आधार प्रस्तुत गरिएकाले यस लेखमा विश्लेषणको अवधारणा निर्माणका लागि उपयोगी रहेको छ ।

दुर्गाबहादुर घर्ती (२०७९) *केही दृष्टिकोण केही विश्लेषण* नामक पुस्तकमा आख्यान अध्ययनका आधारहरू प्रस्तुत गर्दै साहित्यको समाजशास्त्रका अवधारणा र पद्धतिअन्तर्गत रेमन्डविलियम्सको प्रमुख मान्यताका रूपमा रहेको सांस्कृतिक भौतिकवादसँगै अनुभूतिको संरचनासम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यस पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका आधार प्रस्तुत गरिएकाले यस अध्ययनको अवधारणा निर्माणका लागि उपयोगी रहेको छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत 'अनुभूतिको संरचना' साहित्य अध्ययनको महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । हालसम्म भएगरेका यससम्बन्धी कार्यको पुनरावलोकनपश्चात् नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा विभिन्न कथाकारहरूका कथाकृतिहरूको समाजशास्त्रीय अध्ययन भए तापनि प्रदीप नेपालद्वारा रचना गरिएको 'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा अनुभूतिको संरचनाको अध्ययन भएको छैन । यही नै यस लेखको मुख्य समस्या रहेको छ । यसै समस्याको पूर्तिका लागि यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

रेमन्ड विलियम्स (१९२१-१९८८) द्वितीय विश्वयुद्धपछिको कला तथा सांस्कृतिक चिन्तनका क्षेत्रमा केन्द्रीय व्यक्तित्वका रूपमा रहेका चिन्तक समाजशास्त्री हुन् । उनको अनुभूतिको संरचना समाजसँग संस्कृतिको जीवनत र सिर्जनात्मक सम्बन्धको व्याख्याका क्रममा आएको केन्द्रीय अवधारणा हो । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा गोल्डमानको विश्वदृष्टि, र लावेन्थलको

अर्थको संरचना जस्तै रेमन्ड विलियम्सको अनुभूतिको संरचना पनि महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । अनुभूतिले कलाको अनुभव पक्षलाई सङ्केत गर्छ भने संरचनाले सुनिश्चित रूपको बोध गराउँछ (पाण्डेय, सन् २००६, पृ. १८०) । अनुभूतिको संरचनालाई एउटा कालखण्डको अनुभूति पनि मान्न सकिन्छ । साथै कलाका माध्यमबाट नै अनुभूतिको संरचना प्राप्त गर्न सकिन्छ । कुनै कालविशेषको समाजको अध्ययनका लागि अनुभूतिको संरचना महत्त्वपूर्ण छ । अनुभूतिको संरचना एउटा कालविशेषको चरित्रको द्योतक पनि हो तर एउटा कालविशेषको समाजमा सबैतिर संस्कृतिको एउटै रूप पाउन सकिदैन । अनुभूतिको संरचना कसैले निर्माण गर्न खोजेर प्राप्त हुने चिज पनि होइन । यो स्वतः अनायास रूपमा नै निमार्ण हुने गर्छ र अचेतन अवस्थामा नै गतिशील बन्छ (पाण्डेय, २०७३ पृ. ३१) । यो सिकेर सिकिने चिज नभएर एक पिँढीबाट दोस्रो पिँढीमा सहज ढङ्गले प्राप्त हुन्छ । यो स्वतःरूपमा एकपिँढीले अर्को पिँढीलाई सामाजिक चरित्र र सांस्कृतिक ढाँचाको अनुभव गराउँछ । कुनै पनि नयाँ पिँढीको अनुभूतिको संरचना आफ्नो हुन्छ । अनुभूतिको संरचना एउटा कालविशेषको समुदायको एउटा पिँढीको आफ्जो जीवनानुभव हुन्छ । यस अवधारणामा विलियमसले विचारभन्दा अनुभूति, वर्गभन्दा समुदाय र सामाजिक संरचनाभन्दा पिँढीलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ (पाण्डेय, सन्. २००६ पृ. १८१) । मजदुरहरूको जीवन र उनीहरूको आन्दोलनलाई नजिकबाट हेर्ने अवसर पाएका विलियम्सले मजदुरहरूको जीवनमूल्यका साथै सांस्कृतिक चेतनालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादी चिन्तनबाट प्रभावित विलियम्सको चिन्तनमा ग्रामीण जनसंस्कृतिप्रतिको झुकाव देखिन्छ । सामाजिक चरित्र नैतिकता वा आदर्श हो भने अनुभूतिको संरचना त्यसैबाट जन्मिने त्यस्तो अनुभव हो जसले उच्चारण नगरी वा प्रत्यक्ष नभई कुनै मूर्त किसिमको दबाब जन्माउन सक्छ । समाधानका रूपमा कुनै कुनै प्रभुत्वशाली संस्कृतिलाई पछाडि छोडेर नषँ संस्कृतिको विकास गर्ने तत्त्व हुन्छ, यसै आधारमा विलियम्सले समाधानतर्फ उन्मुख सामाजिक संज्ञा दिएका छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ.८२) । विलियम्सले ग्राम्सीको पिँढी र प्रभुत्वसम्बन्धी अवधारणाबाट प्रभाव ग्रहण गर्दै त्यसलाई थप व्यवस्थित र नवीन दृष्टिकोणका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । विलियम्सले तीन प्रकाारका पिँढीको चर्चा गर्दै पहिलो प्रभुत्वशाली पिँढी जसको समाजमा एक किसिमको दबदबा हुन्छ अथवा शासको हैसियतमा हुन्छ । दोस्रो पिँढीले अगिल्लो पिँढीका प्रभुत्वका विकल्पमा आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्छ । यसबिचमा दबाब र तनाव सिर्जना भई अर्को पिँढीको उदय हुन्छ भन्दै प्रभुत्वशाली, अवशिष्ट र उदीयमान पिढीको चर्चा गरेका छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ ३७) । कुनै एउटा समयविन्दुमा तीन तहको अनुभूतिको संरचना व्यवहारमा देखिन्छ । त्यस समय बाँचिरहेको पीढी आफ्नो जीवन, आफ्नो समय र संसारसँगको क्रियाप्रतिक्रियामा

आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्छन् । विलियम्सको अध्ययन संस्कृति केन्द्री रहेको छ । उनले समाज र संस्कृतिको व्याख्या गर्दै लेखकलाई संस्कृति र समाजमा आएको परिवर्तनका बारेमा बोध हुनु पर्ने कुरालाई जोड दिएका छन् । उनको अध्ययन क्षेत्र व्यापक रहे तापनि उनले मूलतः संस्कतिलाई जोड दिएका छन् । उनको अध्ययनलाई सांस्कृतिक भौतिकवाद, सांस्कृतिक इतिहास, विचारहरूको इतिहास, सामाजिक आलोचना, साहित्यको समाजशास्त्र आदि विभिन्न नाउँ दिइएको पाइन्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. २९) । उनले बेलायतको प्रभुत्वशाली अभिजात संस्कृतिसँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो ठाउँ बनाएका हुन् । उनले संस्कृतिका तीन रूप र स्तरको चर्चा गर्दै पहिलो संस्कृति जीवन्त अनुभवका रूपमा रहन्छ । दोस्रो यसको रूप दस्ताबेजी हुन्छ जुन कलाकृतिदेखि अन्य वस्तुमा प्रकट हुन्छ । तेस्रो यी दुबैका सम्बन्धबाट बन्छ भन्ने विचार अगि सारेका छन् (पाण्डेय, २०७३ पृ. २९) । प्रस्तु मान्यताका आधारमा कुनै कालविशेषका समुदायका अनुभव अनुभूतिलाई पिँढी र प्रभुत्वको आधारमा विश्लेषण गरी साहित्यिक रचनामा कसरी अनुभूतिको संरचना निर्माण हुनपुगेको छ भन्ने सन्दर्भको अध्ययन गर्न सकिने भएकाले 'थैले खत्रीको इतिहास' कथालाई यसै मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

छलफल तथा परिणाम

'थैले खत्रीको इतिहास' कथाका कथांशलाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरी निम्नबमोजिमका उपशीर्षकमा केन्द्रित रही विश्लेषण गरिएको छ :

थैले खत्रीको इतिहास कथामा पिँढी र प्रभुत्व

'थैले खत्रीको इतिहास' कथा समयका दृष्टिले २०४६ सालअगिको नेपालको पञ्चायती व्यवस्थामा रहेको सामन्तवादी समाजको पृष्ठभूमिलाई आधार बनाएर रचना गरिएको यथार्थवादी कथा हो । नेपालमा समयसमयमा राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तन भए पनि विचारधारा एवम् सामाजिक सांस्कृतिक चेतना यथावत रहेको तत्कालीन सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यस कथामा थैले खत्री आर्थिक रूपमा अत्यन्त कमजोर र दीनहीन अवस्था भएकै कारण उसको वास्तविक नाम नरबहादुर खत्री हुँदाहुदै समाजमा ऊ आफ्नो वास्तविक नामबाट परिचित नभएर थैले खत्रीको नामबाट परिचित छ । तत्कालीन सामन्तवादी संरचनाले परिचित गराउने नाम नै थेले खत्री हो । थैले खत्रीले भोग्नु परेको आर्थिक सामाजिक उत्पीडन सामन्तवादी सामाजिक संरचनाको परिणाम हो । त्यसैले प्रस्तुत कथाको अनुभूतिको संरचना पनि त्यही सामन्तवादी सामाजिक संरचनाको सांस्कृतिक उत्पादकका रूपमा देखा पर्दछ । आर्थिक दृष्टिले यस कथाका ख्याउटे

(हरिप्रसाद) कार्की, बडाहाकिम, पुलिस जस्ता पात्रहरू सामन्त वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हुन् भने पिँढीगत दृष्टिले ती तत्कालीन नेपाली समाजका प्रभुत्वशाली पिँढीको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हुन् । ती पात्रहरू एउटा पिँढीको प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम रहेका छन् । ती पात्र व्यक्तिपात्र भएर पनि तिनले एउटा पिँढीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । थैले खत्री, थैलेकी स्वास्नी, किस्ने भुजेल आर्थक दृष्टिले विपन्न वर्गका व्यक्ति हुन् । प्रस्तुत कथामा आएका ख्याउटे, बडाहाकिम, पुलिस आदि पात्रहरू आर्थिक रूपमा मात्रै नभएर विचारधाराका दृष्टिकोण पनि प्रभुत्वशाली पिँढीका पात्र हुन् । यो पिँढी आफ्नो आफ्नो आर्थिक हैसियत मात्रै नभएर समाजमा आफ्नो सांस्कृतिक प्रभुत्व कायम गर्न र अर्को पिँढीलाई आफ्नो अधीनस्थ बनाउन प्रयासरत रहेको कुरालाई यस भनाइबाट पुष्टि हुन्छ ।

"नवलपुरको पुछारमा थैले खत्रीको एउटा खेत थियो । त्यो खेत उसको बाबुले अंशमा पाएको थियो र एक मात्र छोरो थैलेले आफ्नो बाबुबाटै त्यो खेत पाएको थियो । अड्डामा भएका प्रमाणले पनि थैलेलाई नै मालिक सकारेका थिए । दस मुरी मात्रै धान फल्ने भए पनि खेत हिराकै टुक्रा थियो । सिरानमा पानीको मूल थियो अनि पन्ध्र मुरी धान उमार्ने त्यो खेतमा जम्माजम्मी चारवटा गराहरू थिए अर्थात् एक गरा बराबर साढे दुई मुरी धान । खेतको गुणले गर्दा ख्याउटे कार्कीलाई पनि खेत साह्रै मन परको थियो " (पृ. १) ।

प्रस्तुत कथांशमा प्रभुत्वशाली विचारको पिँढीको प्रतिनिधित्व गर्ने ख्याउटे कार्की समाजमा आर्थिक हैसियत भएको व्यक्ति हो । यति मात्रै नभएर ऊ सामन्तवादी राज्यव्यवस्थामा प्रभुत्वशाली पिँढीको विचारको वाहक बनेको छ । ख्याउटेलाई कसैको कुनै वस्तु मन पर्‌यो भने ऊ त्यस वस्तुलाई प्राप्त गरेरै छोड्छ । यस कथामा पनि थैले खत्रीको पैतृक सम्पत्तीका रूपमा रहेको एक मात्र खेत उसलाई मन पर्छ । ऊ थैलेलाई सके प्रलोभनमा पारेर नसके जबर्जस्ती गुण्डा लगाएर भए पनि खेत प्राप्त गर्न चाहन्छ । यहाँ प्रभुत्वशाली पिँढी अरुमाथि आफ्नो आर्थिक मात्रै नभएर सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभाव बनाइरहन क्रियाशील देखिन्छ । यहाँ ख्याउटेले जुन पिँढीको प्रतिनिधित्व गरेको छ त्यो प्रभुत्वशाली पिँढीको चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । घरमा नोकरचाकर, सम्पत्ती भए पनि ऊ अरुमाथि हैकम गर्न छाड्दैन । अरुमाथि डर, धाक, धम्की देखाएर भए पनि आफ्नो बसमा पार्न चाहन्छ र आफ्नै विचारको मुनि दबिएर बस्न विवस पार्छ । कथामा आएको बडाहाकिमले प्रभुत्वशाली पिँडीकै विचारलाई निरन्तरता दिएको छ । प्रारम्भमा ख्याउटे कार्कीले थैले खत्रीको दश मुरी थान फल्ने खेत हडपेपछि थैले खत्रीले विरोध गर्दा उल्टै ख्याउटेले थैले माथि गोली चलाउँछ । यस घटनापछि थैले लामो समयसम्म गाउँबाट बेपत्ता हुन्छ । ऊ बेपत्ता

भएपछि उसकी पत्नीमाथि ख्याउटेले अपशब्द मात्रै नबोलेर घरगोठमा समेत आगो लगाएर थैलेको परिबारलाई घरबार विहीन बनाउँछ :

"थैले हिँडेको २७ दिनका दिन ख्याउटेले थैलेको झुप्रोमा आगो लगाइदियो । थैलेकी गर्भवती पत्नीले रूँदैरूँदै ख्याउटेलाई सरापी- असत्ती मोरा, तेरा हाताँ किरा परिजाऊन् । अवला भनेर हेप्या होइनस् ?"

कथांशमा थैले गाउँमा फर्केपछि आफ्नो खेत कब्जा गर्ने र आफ्नो पविारलाई बेघर पार्ने ख्याउटेलाई चुनौती दिन्छ । परिणामस्वरूप थैलेले ख्याउटेको गोदाममा आगो लगाउँछ । यस घटनापछि ख्याउटेको मनमा डर र आसङ्काले जन्म लिन्छ । ऊ सदरमुकाम गएर बडाहाकिमसँग विन्ती गर्छ । बडाहाकिमले घटनाको सत्यतथ्यको जानकारी नलिएरै ख्याउटेको सुरक्षार्थ प्रहरी पठाउँछ । यस सन्दर्भमा विद्यमान नेपाली समाजमा प्रभुत्वशाली पिँढी आफ्नो विचारका आधारमा निमुखा सोझासाझा गाउँले माथि शासन गर्न चाहन्छन् । यति मात्रै नभएर सामाजिक नीतिनियमका साथै तत्कालीन राज्यव्यवस्थाले प्रभुत्वशाली वर्गको पृष्टपोषण गरेको छ :

"गाउँ उस्तै ढङ्गले चलिरहेको थियो । ख्याउटे घरमा सुराकी पठाउँथ्यो, तर कतैबाट पनि थैलेको समाचार आइरहेको थिएन । ख्याउटे झन आत्तियो । उसले आफ्नो गोदामघर जलाएको समेत जानकारी दिई थैलेको बारेमा बढाइचढाइ गरी भोजपुरका बडाहाकिमलाई एउटा चिठी पठायो। उसको छोरो लप्टन (ख्याउटेले खाफ्नो छोरालाई माया गरेर बोलाउँदा लप्टन भन्थ्यो) चिठी बोकेर भोजपुर बजारतिर गयो ।" (पृ.४)

प्रस्तुत कथांशका आधारमा थैले खत्रीको पटकपटकको चेतावनीपछि पनि ख्याउटेले आफ्नो पुरानो बानी व्यवहार नसच्याउँदा पहिले ख्याउटेको गोदाममा आगो लगाउँछ । यस घटनाबाट आत्तिएर सुरक्षार्थ बडाहाकिमललाई पत्र पढाउनुले पुरानो पिँढीको विचारको विकल्पमा नयाँ पिँढीको सङ्केत पाइन्छ । यस कथामा ख्याउटे, बडाहाकिम, प्रहरी प्रभुत्वशाली पिँढीका रूपमा देखापरेका छन् भने गाउँलेहरूले थैले खत्रीलाई ख्याउटेका विरुद्ध नलाग्न सल्लाह दिएबाट यहाँ पुरानो पिँढीकै अवशिष्टका रूपमा देखापरेको छ :

"...मान्छेले थैलेको दुर्भाग्य सम्झेर खुइय सुस्केरा ताने । तिनीहरूमध्येका जेठाबाठाले थैलेलाई सम्झाउँदै भने- थैले तेरा दुर्दिन आए बाबै । के गर्छस्, ख्याउटेसँग पौंठेजोरी खेल्न सकिन्न । संसारै उसको हातमा छ । माया मार्दे अब एउटा खेत ।" (पृ.२)

थैले खत्री कसैका कुरा सुन्दैन । ख्याउटे थैले खत्रीलाई आफ्नो अधीनमा पार्न धेरै प्रयत्न गर्छ । उसको खोजीका लागि ख्याउटे सुराकी पठाउँछ । थैले खत्रीले भौतिक रूपमा नै विद्रोह गर्न

थालेपछि बडा हाकिमसँग सहयोग माग्छ । यसको परिणाम स्वरूप प्रहरी ख्याउटेको जीवन धनको सुक्षार्थ उसै घरमा डेरा गरी बस्छन् तर थैले खत्री आफ्नो उद्देश्यबाट पछाडि हट्दैन । ऊ सामान्तवादी प्रवृत्तिका विरुद्धमा डटेर सामना गर्छ । अरुले ख्याउटेका विरुद्द नलाग्ने सल्लाह दिँदा पनि पर्वाह नगरी अगाडि बढ्छ । उसमाथि भएको अन्यायका कारण थैले खत्रीमा नयाँ विचारले जन्म लिएको छ :

"कस्तो कुरा गऱ्या ? ख्याउटेलाई किनारा लाउने आँट गरेपछि पार पाउँन किन सकिदैन ? रुसमा मान्छेले जारबाट पार पाए भने ख्याउटेबाट पार पाउन सकिदैन ? अलिकति हिम्मत गर्नु पर्छ । हिम्मत गर्ने मान्छेले पार पाउन नसक्ने केही छैन ।" (पृ.५)

प्रस्तुत कथांशमा गाउँलेहरूले थैले खत्रीलाई ख्याउटे कार्कीका विरुद्ध नलाग्न भनेपछि त्यसको जबाफस्वरूप थैले खत्री आफूमाथि अन्याय गर्ने ख्याउटेका विरुद्ध सङ्घर्षमा उत्रिनुले प्रभुत्वशाली पिँढीका विकल्पमा उदीयमान पिँढीको निर्माण हुन थालेको देखिन्छ । कथामा थैले खत्रीले रुसमा जारको प्रसङ्ग लिई अव प्रभुत्वशाली विचारधारा र संस्कृतिको अन्त्य गर्नु पर्छ भनेको प्रसङ्गबाट थाहा हुन्छ । कथाको घटनाप्रसङ्ग अनुसार थैले खत्रीसँगै यस कथामा आएकी थैलेकी स्वास्नीले पनि ख्याउटेले अपशब्द बोल्दै उसको झुप्रोमा आगो लगाउँदा प्रतिवादस्वरूप गाली गर्छे । गाउँलेहरू ख्याउटेले गरेको निन्दनीय कार्यप्रति प्रत्यक्ष रूपमा विरोध गर्न नसके पनि ख्याउटेले गरेको कार्यप्रति सन्तुष्ट भने देखिदैनन् । यसबाट पनि समाजमा प्रभुत्वशाली पिँढीका विकल्पमा उदीयमान पिँढीको सङ्केत देखापरेको छ । समाजमा एकातिर सामन्तवादी संस्कृति र विचारधारालाई प्रभुत्वशाली पिँढीले निरन्तरता दिएको देखिन्छ भने अर्कोतिर थैले खत्री त्यस प्रभुत्वशाली पिँढीगत विचारधाराका विरुद्धमा सङ्घषरर्त देखिए पनि कथाको अन्त्यतिर थैले खत्रीले- "मैले अल्लि बुद्धि पुर्‍याएनछु । एक्लै सबै थोक गर्न सकिन्छ भन्नु हुँदो रहेनछ ।" यसरी प्रस्तुत कथामा एक्लैले केही गर्न नसकिदो रहेछ भन्ने थैलेको स्वीकारोक्तिपूर्ण अभिव्यक्तिले पूर्ण रूपमा वैकल्पिक पिँढीको निर्माण हुन सकेको भने देखिदैन ।

थैले खत्रीको इतिहास कथामा अनुभूतिको संरचना

थैले खत्रीको इतिहास कथाको अनुभूतिको संरचना प्रभुत्वशाली सामन्ती संस्कृतिका दबावमा अर्को पिँढीले गरेको विशिष्ट अनुभूतिको संरचनामा आधारित छ । कथामा ख्याउटे कार्की, बडाहाकिम, प्रहरीको पिँढीले गरको आर्थिक शोषण र हेपाहा प्रवत्तिका कारण थैले खत्री, थैले खत्रीकी स्वास्नीलगायत गाउँका मानिसहरूमा जन्माएको अनुभूतिसँग सम्बन्धित छ । सामन्तवादी समाजमा आर्थिक दृष्टिले अत्यन्तै कमजोर समुदायले गरेको जीवनको अनुभूति कथामा प्रस्तुत भएको छ ।

साथै कथामा प्रभुत्वशाली पिँढीको अमानवीय चिन्तन र दबाबजन्य व्यवहारले छुट्टै अनुभूतिको संरचना निर्माण गरेको छ । कथाको प्रारम्भ नै ख्याउटेले थैलेको दश मुरी धान फल्ने सम्पत्तिका नाममा रहेको एक मात्र पुर्ख्यौली खेत कब्जा गर्छ । यतिमात्रै नभएर थैले गाउँबाट बेपत्ता भएको बेलामा उसको झुप्रोमा आगो लगाउँछ र थैलेकी स्वास्नीसँग दुर्वाच्य बोल्छ । पछि नोकरको सहयोगमा थैलेकी दुई जिउकी स्वास्नीलाई मार्छ । ख्याउटेलाई थैलेबाट खतरा हुने महसुस भएपछि प्रहरीको सहयोगमा थैलेलाई पक्रेर कुटपिट गरी जेल पुर्याउँछ । यिनै कथामा व्यक्त समाजका घटना परिघटनाबाट थैलेमा दबाब र तनावको स्थिति सिर्जना भएको छ । थैले खत्रीमा सुरुमा दबाव र तनाव सिर्जना हुनुको मुख्य कारण ख्याउटेले बुबाको अंशबाट प्राप्त गरेको खेतलाई ख्याउटेले कब्जा गर्नु हो । थैले खत्रीमा सिर्जित दबाब र तनाव थैले खत्रीको मात्रै नभईकन त्यस समाजका आर्थिक शोषणमा परेको पिँढीकै दबाव र तनाव हो । यसबाट नेपालको पहाडी समाजको पुस्ता कसरी दबाव तनावका बिच जीबन बाँचिरहेको छ भन्ने कुरा तलको कथांशबाट पुष्टि हुन्छ :

"...थैलेले आफ्नो खेतमा ख्याउटेले गोरु नारेको थाहै पाएन । भोलिपल्ट एकैचोटि नवलपुर र प्याउलीका घरघरमा ख्याउटे र थैलेका कुरा उठे । मान्छेले थैलेको दुर्भाग्य सम्झेर खुइया सुस्केरा ताने..." (पृ. २) ।

तत्कालीन समाजमा ख्याउटेमा सिर्जना भएको दबाव र तनाव उसको व्यक्तिगत मात्रै नभएर समाजमा आर्थिक शोषणमा परेका समुदायकै दनाब र तनाव हो । किन भने यो घटना थैलेमा केन्द्रित रहे पनि उसमा मात्रै सीमित छैन । थैलेमाथि घटेको यस घटनाले समाजका विपन्न समुदायमा आशङ्का र भय सिर्जना गरेको छ । कथामा प्रभुत्वशाली समुदायले गरेको ज्यादतीको यो घटनाबाट थेले खत्री ख्याउटेले आफूमाथि ठुलो अन्याय गरेको अनुभुति गर्छ :

"नामर्दको छोरो भए छोडुँला त्यसै ....थैलेले उत्तेजित भएर भन्यो- ख्याउटेले के सम्झ्या छ हँ मलाई ? कि आफूजस्तै दुई बाबुको छारो सम्झ्या छ ? उसबेला त पत्तै पाइनँ र पो । अब हालोस् त मेरो खेताँ खुट्टा घुँडा खुस्काइनँ भने....." (पृ. ३)

प्रस्तुत कथांशबाट ख्याउटेले थैले खत्रीको खेत कब्जा गरेपछि उसले गरेकोको विरोधजन्य अभिव्यक्ति नै विशिष्ट अनुभूति बन्न पुगेको छ । समुदायका अन्य मानिसहरू पनि ख्याउटेले थैले माथि ठुलो अन्याय गरेको अनुभव गर्छन् । कथामा आफ्नो बुबाको अंशबाट पाएको एउटा मात्र खेत ख्याउटेले हडप्दा थैलेमा मात्रै पीडाजन्य अनुभूति नभएर उसकी स्वास्नीमा पनि देखापरेको छ । थैले गाएबाट बेपत्ता भएपछि थैलेको घरमा आगो लगाई उसकी स्वास्नीसित अपशब्द बोली बेघर बनाएको घटनाबाट थाहा हुन्छ । गाउँलेले ख्याउटे शक्तिसम्पन्न भएकाले उसँग जोरी खोज्नु हुँदैन

भन्ने सल्लाह दिनु गाउँलेमा उत्पन्न त्रास र पीडाजन्य अनुभूतिकै उपज हो । थैले खत्री गाउँलेको यस्तो सल्लाह मान्न तयार छैन । ऊ जुनसुकै परिस्थितिको सामना गरेर भए पनि आफ्नो सम्पत्ति फिर्ता लिने र ख्याउलेलाई उसले गरेका गल्तीको सजाय दिएरै छाड्ने अठोट गर्छ । परिणामस्वरूप तीन वषपछि गाउँ फर्केर ख्याउटेलाई पहिले चेतावनीस्वरूप पत्र पठाउँछ । पत्रबाट ख्याउटेलाई कुनै प्रभाव नपरेपछि थैले खत्री ख्याउटेको गोदाममा आगो लगाउँछ । थैलेले ख्याउटेको गोदाममा आगो लगाएको घटनापछि भने ख्याउटे खाफू विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने थैलेलाई पक्रिन बडाहाकिमसँग सहयोग माग्छ । प्रहरीको निगरानीमा रहेको थैले ख्याउटेलाई आफ्नो बानी व्यवहार सुधार्न पुनः चेतावनी दिन्छ तर ख्याउटेमा कुनै पवितर्न नआएपछि उसको गोठमा आगो लगाउँछ । प्रहरी र ख्याउटेका बिच जम्काभेट हुँदा दोहोरो भिडन्त हुन्छ । यस घटनामा एक जना प्रहरीको मृत्यु हुन्छ भने ख्याउटे समातिन्छ । कथामा प्रभुत्वशाली सामाजिक मान्यताका विरुद्ध एक्लै सङ्घर्ष गरिरहेको थैले खत्री कथान्तमा भने एक्लैले समाजलाई परिवर्तन गर्न नसकिँदो रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्छ । यसरी प्रस्तुत कथामा प्रभुत्वशाली समुदायको शोषण र अन्यायका बिचमा थैले खत्रीमा दबाव र तनावका बिच अनुभूतिको संरचना निर्माण भएको छ । त्यो दबाब र तनावको स्थितिको मुख्य कारण नै ख्याउटे कार्की र उसको अमानवीय व्यवहार हो । त्यो अमानवीय व्यवहारको विरुद्धमा थैले उत्रिएको छ । ऊ विद्रोही बनेर ख्याउटेसँग आफूमाथि गरेको अन्यायको बदला लिएरै छाड्ने प्रण गर्छ । यसरी कथामा प्रभुत्वशाली संस्कृतिका कारणले थिचोमिचो सहन विवश थैले खत्री जस्ता पात्रको चारित्रिक विकासका साथै सहानुभूति र विश्वास प्रकट भएको पाइन्छ ।

आख्यान सन्दर्भ

'थैले खत्रीको इतिहास' कथा यथार्थवादी कथा हो । यस कथामा घटनाक्रमलाई विभिन्न ससाना सात अध्यायमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यस कथामा समाख्याताले घटनाक्रमसँगै प्रत्येक अध्यायको समाप्तिको जानकारी दिएका छन् । कथाको पहिलो अध्यायमा थैले खत्रीको परिचयदेखि ख्याउटे कार्कीले थैले खत्रीका खेत कब्जा गरेको र त्यस कार्यको विरोध गर्दा ख्याउटेले थैले खत्रीमाथी गोली चलाएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा ख्याउटे कार्कीले थैले खत्रीको घरमा आगो लगाएको, उसकी स्वास्नीसँग दुर्वाच्य बोलेको र मारेको घटना समेटिएको छ । तेस्रो अध्यायमा थैले खत्रीले ख्याउटे कार्कीको भकारी र गोठमा आगो लगाएको र ख्याउटेको हातमा गोली लागेको घटना उल्लेख गरिएको छ । चौथो अध्यायमा प्रहरी ख्याउटेको सुरक्षामा लागि घरमा आई बस्नुका साथै थैलेले ख्याउटेका प्रत्येक क्रियाकलाप चिठीमार्फत प्रहरीलाई जानकारी गराउँदै आफू तीन महिनासम्म बेपत्ता भएको, प्रहरी फर्केपछि ख्याउटेले कब्जा

गरको आफ्नो खेतको धान काटेर लगेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको पाँचौँ अध्यायमा थैले खत्रीलाई प्रहरीले समातेर ल्याएपछि उसमाथि कुटपिट गरी मरणासन्न बनाएको घटना उल्लेख गरिएको छ । साथै छैटौँ अध्यायमा थैले खत्री जेल परेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ भने सातौँ अध्यायमा उसको चिहान चितवन जिल्लाको राप्ती खोलाको किनारमा रहेको घटनासन्दर्भ प्रस्तुत गरी कथान्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा ख्याउटे कार्कीले थैले खत्रीको जग्गा कब्जा गर्छ । जग्गा कब्जा गरको घटनाले थैले खत्री र ख्याउटे कार्कीकाबिच प्रतिशोध सिर्जना हुन्छ । यस कथामा थैले खत्रीले पुख्यौंली अंशका रूपमा पाएको खेत ख्याउटेले कब्जा गरेपछि ऊ आतङ्कित मात्र नभएर उसमा प्रतिशोध सिर्जना हुन्छ । बिरोध गर्दा पनि ख्याउटेले खेत हडप्न नछाडेपछि ऊ प्रतिकारमा उत्रिन्छ । यसै क्रममा ख्याउटेले गोली हानेपछि गाउँ छोडेर भाग्छ । गाउँ छोडेर गएको तीन वर्षपछि थैले खत्री पुनः गाउँ फर्कन्छ र आफूमाथि अन्याय गर्ने ख्याउटे माथि चेतावनीस्वरूप गोठमा आगो लगाउँछ । ख्याउटेले नमान्दा आफ्नो खेतमा लगाएको धानबाली सबै सखाप पार्छ । ऊ ख्याउटेको तीनवर्षसम्म अन्न जम्मा गरेको गोदाममा आगो लगाउनसमेत पछि पदैन । ऊ अन्तमा ख्याउटेको सुरक्षार्थ खटिएका प्रहरीको जालमा फस्छ र उनीहरूबाट निर्घात पिटाइ खाँदै जेल पुग्छ । यसरी कथामा नेपाली समाजमा प्रभुत्त्वशाली समुदायले गरिब समुदायमाथि कसरी अन्याय गर्दछन्, भन्ने तत्कालीन सामाजिक संस्कृतिको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा यो कथा प्रस्तुत भएको छ ।

निष्कर्ष

'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा २०४६ निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थामा हुने बेथिति अत्याचारका साथै शासकको ममोमालिन्यको चित्रण पाइन्छ । कथामा आएका नेपाली समाजका ख्याउटेजस्ता प्रभुत्वशशाली वर्गलाई सरकारी अड्डामा रहेका बडाहाकिमजस्ता राज्यव्यवस्था सञ्भालनमा खटिएका सरकारी कर्मचारीबाट संरक्षण भउको पाइन्छ । यस कथाको समाज नै पञ्चायतकालीन नेपाली समाज हो । तत्कालीन राज्यव्यवस्थामा समाजमा गरिबमाथि हुनेगरेको दमन र शोषणका कारण समाजका थैले खत्री जस्ता विपन्न र असहाय मानिसमाथि भएको अन्यायको परिणति नै तत्कालीन रामाजिक व्यवस्थाप्रतिको विदोह हो । यस कथामा सामन्तवादी प्रभुत्वशाली मान्यताको वर्चस्व रहेको तत्कालीन समय परिवेशमा थेले खत्रीजस्ता व्यक्तिमाथि भएको शोषणका कारण दबाव सिर्जना गरेको पाइन्छ । यस कुराको पुष्टि ख्याउटे कार्कीले थैलेको दश मुरी धान फल्ने खेतमा जबरर्जस्ती आफ्ना गोरु जोतेको घटनाबाट प्रस्ट हुन्छ । ख्याउटेले आफ्नो खेतमा जबर्जस्ती गोरु जोतेको थाहा पाएपछि खेतमा गई ख्याउटेसँग प्रतिवाद गर्छ तर

ख्याउटे उल्टै थैलेमाथि गोली चलाउँछ । यस घटनापछि थैले ख्याउटेलाई चेतावनी दिँदै गाउँबाट बेपत्ता हुन्छ । तीन वर्षपछि फर्केर आउँदासम्म ख्याउटेले थैलेको घरमा आगो लगाउनुका साथै नोकरको सहयोगमा दुई जिउकी स्वास्नीलाई मारेको घटना थाहा पाउँ छ । यस कथामा प्रभुत्वशाली पिँढीको विचार क्रियाकलापबाट उत्पन्न दबाब र तनावका कारण थैलेलाई विद्रोही बनाई जबसम्म समाजमा भएका प्रभुत्वशाली सामन्तवाली विचारधाराको अन्त्य हुँदैन तबसम्म समाजमा आफ्नो मूल्य स्थापना गर्न सकिदैन । यसरी तत्कालीन नेपाली समाजको सामन्तवादी प्रभुत्वशाली मान्यताले अधीनस्थमाथि गरेको हैकमस्वरूप दबाब सिर्जना गरेको छ । तत्कालीन पञ्चायती निरङ्कुश राज्यव्यवस्था सामन्तवर्गकै विचारको संवाहक भएकाले त्यस मान्यताका विरुद्ध कुनै ठोस वैकल्पिक संस्कृति निर्माण हुन नसके पनि सामाजिक परिघटनाले विशिष्ट अनुभूतिको संरचना निर्माण गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

गौतम, कृष्ण (२०५९), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* (दो.संस्क.). साझा प्रकाशन ।

गौतम, कृष्ण (२०७५) मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०७९). *केही दृष्टिकोण केही विश्लेषण.* ओरियन्टल पब्लिकेशन ।

घिमिरे, विदुला (२०६९), *बानिरा गिरीका उयपन्यासमा अनुभूतिको संरचना.* अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध.नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. ।

घिमिरे, विदुला (२०७४). *सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यासमा अनुभूतिको संरचना.* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

जैन, निर्मला (सन् १९८६). *साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन.* हिन्दी माध्यम कार्यान्वयन निर्देशनालय ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र.* साझा प्रकाशन ।

पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९७४). *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका.* साहित्य अकादमी ।

बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज.* साझा प्रकाशन ।

नेपाल, प्रदीप (२०६२). *धरहराको सहर.* साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त.* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, तोयानाथ (२०७८). *ऋषिराज बरालका कथामा अनुभूतिको संरचना.* अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.त्रि. ।

Gramsci, Antonio (1973). The Prison *Notebooks :* Selections, Trans. and Ed. Hoare and Smith. London : Lawrence and wishart.